monumentet

DO NOT COPY

1/1983

DO NOT COPY

KOPERTINA E PARË: BUTRINT

Baptisteri i shek. VI

MINISTRIA E ARSIMIT DHE E KULTURËS
INSTITUTI I MONUMENTEVE TË KULTURËS
TIRANË

DO NOT COPY

monumentet

1/1983 (25)

KOLEGJIUMI I REDAKSISE

DO NOT COPY

Pronë letrare e Institutit të Monumenteve të Kulturës
Pranë Ministrisë së Arsimit dhe të Kulturës

Adresa e Redaksisë: Rruga «Alqi Kondi» Nr. 7

Tirazhi 1005 copë | Formati 70x100/12 | Stazh: 2204-75

Shtypur në Kombinatin Poligrafik Shtypshkronja «Mihal Duri» Tiranë

PASQYRA E LËNDËS

ARTIKUJ — Faqe

Pirro Thomo
Emin Riza

Kritere dhe metoda për gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve popullore në R.P.S.SH. 5

Valter Shtylla

Të dhëna mbi rrugët dhe urat e vjetra në Kosovë 19

Shpresa Prifti

Restaurimi i rrugës «Enver Hoxha» në zonën muze të qytetit të Shkodrës. 33

Aleksandër Meksi

Bazilika e madhe dhe baptisteri i Butrintit 47

Aleko Papakozma

Manastiri Shën Pjetër e Pavli në Vithkuq, datimi, urbanistika, arkitektura, mjeshtrit e ndërtimit 77

Robert Ballauri

Arkitektura dhe restaurimi i selisë së organizatës «Bashkimi» në Tiranë. 89

Avni Bilbili

Kapakë ungjilli nga Voskopoja dhe vlerat e tyre artistike 105

KRITIKË E BIBLIOGRAFI

Ali Muka

Reçension 12 numra të përmbledhësit «Etnografia Shqiptare» 113

MATERIALE DHE KUMTESA

Apollon Baçe
Lazër Papajani

Kështjella dhe monumente të tjerë në rrethet Pukë, Tropojë, Kukës 125

JETA SHKENCORE

Kronikë e punimeve restauruese për vitin 1981 145

DO NOT COPY

TABLES DES MATIERES

DO NOT COPY

Page

ARTICLES

Pirro Thomo
Emin Riza

Critères et méthodes de recherche et protection des constructions populaires en R.P.S. D'Albanie 13

Valter Shtylla

Données sur les anciens ponts et routes de Kosova 30

Shpresa Prifti

La restauration de la rue «Enver Hoxha» dans la zone musée de la ville de Shkodra 45

Aleksandër Meksi

La grande basilique et le baptistaire de Butrint 70

Aleko Papakozma

Le monastère de Saint Pierre et Saint Paul à Vithkuq, sa datation, son urbanisme, son architecture et les maîtres constructeurs 86

Robert Ballauri

L'architecture et la restauration du siège de l'organisation «Bashkimi» (L'union) à Tirana 102

Avni Bilbili

Reliure d'évangile à Voskopojë et ses valeurs artistiques 112

CRITIQUE ET BIBLIOGRAPHIE

Ali Muka

Recension 12 numéros du recueil «Ethnographie Albanaise» 119

COMMUNICATIONS ET MATERIAUX

Apollon Baçe
Lazër Papajani

Forteresses et autres monuments dans les régions de Puka, Tropoja et Kukës 141

– Chronique des travaux de restauration effectués en 1981 155

monumentet

Pirro THOMO, Emin RIZA

KRITERE DHE METODA PËR GJURMIMIN DHE VËNIEN NË MBROJTJE TË NDËRTIMEVE POPULLORE NË R.P.S.SH.

DO NOT COPY

Në mbarë veprimtarinë ndërtimore të popullit tonë gjatë gjithë historisë së tij, ndërtimet popullore përbëjnë atë pjesë të rëndësishme që lidhet me plotësimin e nevojave më të drejtpërdrejta jetësore. Prej këndej rrjedh dhe vlera e padyshimtë e kësaj krijimtarie si dokument i prekshëm historik, sepse: **së pari,** ajo ka një vazhdë të pandërprerë kohore, ndjekja e së cilës jep të dhëna të rëndësishme mbi mënyrën e jetesës së popullit në periudha të ndryshme historike, së dyti, duke qenë një vepër masive dhe e krijuar nga mjeshtra të dalë nga gjiri i popullit që njihnin mirë kërkesat jetësore të klasave dhe shtresave të ndryshme shoqërore në fshat dhe në qytet, kjo krijimtari ruan një frymë të theksuar popullore, e cila e bën shprehëse edhe të tipareve etnike të popullit tonë, në kuadrin e caktuar historik të kohës.

Por kjo pasuri e madhe e trashëguar nga e kaluara duhet të priste Çlirimin e vendit, i cili krijoi kushtet për shtrimin dhe zgjidhjen e problemit sa të rëndësishëm aq edhe të vështirë të gjurmimit, studimit dhe vënies në mbrojtje të saj, si pjesë e pandarë e fondit të përgjithshëm historik e artistik në fushën e kulturës materiale. E kaluara në këtë drejtim nuk kishte lënë thuajse asgjë: padia, nënvleftësimi i krijimtarisë popullore, gjunjëzimi përpara kulturës së huaj, mungesa e kuadrit dhe institucioneve përkatëse kishin bërë që regjimet e pushtimit, apo ato antipopullore të mos tregonin asnjë interesim për këtë problem.

Edhe ato pak studime dhe vrojtime mbi ndërtimet popullore të bëra para Çlirimit, kryesisht nga autorë të huaj, me gjithë vlerën e tyre dokumentare për kohën kur u mblodhën, duke qenë të pjesshme dhe të mbështetura në koncepte metodologjike jo të drejta dhe mbi paragjykime, kishin sjellë një pështjellim dhe një pasqyrim mjaft të mangët të ndërtimeve popullore shqiptare. Në këto kushte duhej filluar gjithçka nga e para, sa më shpejt dhe mbi kritere sa më të drejta shkencore.

Edhe në këtë fushë horizontin e hapi me largpamësi e ndjenjë të lartë përgjegjësie për të kaluarën historike të popullit tonë, Partia dhe shoku Enver Hoxha. Që ky kujdes edhe ky vlerësim i lartë i krijimtarisë popullore, që rridhte logjikshëm nga vetë sistemi ynë politiko-shoqëror që përshpejtoi në mënyrë vendimtare përpjekjet për krijimin e kushteve konkrete për kryerjen e kësaj detyre me të vërtetë të madhe e të rëndësishme. Vendi ynë krahas punës së madhe në të gjitha fushat e jetës, i kushtoi një kujdes të veçantë gjurmimit e vënies në mbrojtje të ndërtimeve popullore, duke arritur brenda një periudhe relativisht të shkurtër në përfundime të rëndësishme mbi një bazë të shëndoshë metodike.

Dinamika e punës konkrete për gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve popullore në vendin tonë është e lidhur ngushtë me përgatitjen dhe kualifikimin e kuadrit kompetent, i cili do të siguronte edhe shkallën e kërkuar të nivelit shkencor të kësaj ndërmarrjeje. Kuptohet se veçimi i ndërtimeve më me vlerë në gjininë e ndërtimeve popullore, si objekt i përkujdesjeve të veçanta që prej dokumentacionit të tyre e deri në vënien në mbrojtje shtetërore, do të shënonte praktikisht dhe cilësimin e fondit themelor të mbarë historikut të zhvillimit të ndërtimeve popullore. Pikërisht për këto arsye kjo veprimtari me përgjegjësi të madhe ka nisur së pari me ritëm relativisht të ulët, për të kaluar shkallërisht në rritje mbi bazën e një programi të vërtetë të mbështetur mbi kritere të njësuara.

DOKUMENTE

Të parët që filluan punën për gjurmimin e ndërtimeve popullore në vendin tonë qenë etnografët, të cilët në kuadrin e gjurmimit dhe mbledhjes së materialeve lidhur me kulturën popullore treguan kujdes të veçantë edhe për fushën e ndërtimeve. Në të gjitha ekspeditat e tyre, banesa popullore u bë objekt trajtimi, duke mbledhur me mundësitë e atyre kushteve, të dhëna përshkrimore, fotografike e ndonjë herë edhe grafike. Këto kërkime fillestare u shtrinë si në fshat ashtu edhe në qytet. Sidoqoftë këto përpjekje të para në kuadrin e detyrave të mëdha që iu shtroheshin disiplinave të ndryshme që trajtonin probleme të trashëgimisë së kulturës materiale, nuk kishin ende synime të qarta dhe karakter sistematik. Megjithatë këto përpjekje patën meritën e madhe se dhanë një ndihmesë me vlerë, e cila krijonte kushtet për një ngritje të ndjeshme të punës, si në planin e shtrirjes, ashtu edhe përsa i përket kritereve metodike të zgjedhjes dhe dokumentimit të ndërtimeve popullore.

Viti 1959 shënoi një ngjarje të rëndësishme për të ardhmen e trashëgimisë së kulturës materiale, pra dhe të asaj në fushën e ndërtimeve popullore. Më 7 Korrik 1959 doli vendimi i Komitetit Qendror të PPSH «Mbi traditat patriotike revolucionare të popullit tonë dhe masat për njohjen e zhvillimin e tyre të mëtejshëm».[1] Ky vendim i rëndësishëm shtronte detyra konkrete për zbulimin, studimin, restaurimin dhe mbrojtjen e monumenteve historiko dhe kulturalo-artistike, caktonte afate për shpalljen e monumenteve dhe vendoste shpalljen e qyteteve-muze të Beratit e Gjirokastrës, pjesës së vjetër dhe nëntokës së qytetit të Durrësit si dhe të pazarit të Krujës. Shihet qartë se ky dokument i jepte një shtytje të ndjeshme edhe problemit të gjurmimit dhe vënies në mbrojtje të ndërtimeve popullore, duke dhënë rrugët konkrete për kryerjen e kësaj detyre. Prandaj dalja e këtij vendimi shënon me të vërtetë një kthesë themelore në veprimtarinë lidhur me hulumtimin e ndërtimeve popullore.

Përshpejtimi i ritmeve të punës pas këtij vendimi të rëndësishëm, pruri menjëherë përfundimet e para, si nga përmasat, ashtu edhe nga mënyra e kryerjes së kësaj detyre. Me vendim të Këshillit të Ministrave të dt. 2.6.1961 shpallen qytete – muze dhe vihen në mbrojtje shtetërore qytetet e Beratit e Gjirokastrës, pjesa e vjetër dhe nëntoka e qytetit të Durrësit dhe pazari i vjetër i qytetit të Krujës.

Në të njëjtën datë Këshilli i Ministrave aprovoi rregulloren mbi administrimin e qytetit-muze të Beratit. Kësaj rregulloreje iu bashkangjit zonifikimi i qytetit-muze të Beratit dhe lista e monumenteve të kategorisë së parë (me autor Gani Strazimirin). Zonifikimi dhe rregullorja e qytetit-muze të Beratit përbëjnë një kontribut të rëndësishëm për të ardhmen e ruajtjes dhe restaurimit të ndërtimeve popullore, sepse aty u hodhën së pari bazat metodike lidhur me klasifikimin e vlerave dhe për pasojë të trajtimit të tyre. Ato shënonin fillimin e një pune të vërtetë studimore, në të cilën momenti i zonifikimit dhe klasifikimit vinin si përfundim i një shoshitje e vlerësimi të gjërë. Kjo u shoqërua me një punë sistematike dokumentare veçanërisht grafike e fotografike. Të gjitha këto bënë që puna e kryer për qytetin-muze të Beratit të shërbente si udhëheqëse e rëndësishme metodike për mbarë veprimtarinë e mëtejshme.

Fjala e udhëheqësit të Partisë dhe popullit shokut Enver Hoxha në mbledhjen e Sekretariatit të K.Q. të P.P.SH. më 3 Prill 1962,[2] e cila shqyrtoi zbatimin e vendimit të Byrosë Politike «Mbi traditat patriotike revolucionare të popullit tonë», qe një tjetër dokument i rëndësishëm që përcaktonte rrugët konkrete për thellimin e punës për gjurmimin dhe ruajtjen e monumenteve të kulturës. Aty mbi bazën e arritjeve, veçanërisht pas vendimit të Komitetit Qëndror për traditat, të vitit 1959, shtrohen perspektiva dhe orientime të qarta për të thelluar dhe shpejtuar punën për gjurmimin, dokumentimin dhe restaurimin e monumenteve.

Në rrugën e zgjerimit të veprimtarisë gjurmuese të ndërtimeve popullore, shpallet lista e dytë e monumenteve të kulturës në vitin 1963, në të cilën përfshihen 32 banesa në qytetet kryesore të vendit, veç atyre të qytetit të Beratit, të shpallura më parë. Një shtytje të madhe i dha punës për gjurmimin, vënien në mbrojtje dhe restaurimin e monumenteve në përgjithësi dhe atyre të ndërtimeve popullore në veçanti, krijimi i Institutit të Monumenteve të Kulturës në vitin 1965, mbi bazën e Sektorit të restaurimit të monumenteve të arkitekturës dhe artit, pranë Grupit të Kulturës Materiale, i cili vepronte në kuadrin e Institutit të Historisë dhe Gjuhësisë. Me ngritjen e këtij institucioni të ri, u fuqizua mjaft puna për gjurmimin e një numri qytetesh, në të cilat, puna lidhur me vlerësimin e ndërtimeve popullore nuk ishte kryer në

1. Vendimi i K.Q. të P.P.SH. **«Mbi traditat patriotike-revolucionare të popullit tonë dhe masat për njohjen dhe zhvillimin e tyre të mëtejshëm».** «Zëri i popullit» 1950, 10 shtator (nr. 218). Dokumenta kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë, Tiranë 1970, vëll. III, fq. 245-251.

2. Enver Hoxha, **Monumentet e kulturës – thesar i madh i popullit tonë**, Vepra 23, Tiranë, 1977, fq. 242-253.

gjërësinë e duhur. Në vitin 1973 përfundojnë studimet mbi zonifikimin e qyteteve të Gjirokastrës (G. Strazimiri), e të Korçës (E. Riza, B. Strazimiri) dhe miratohen rregulloret përkatëse[3].

Krahas tij, pranë Institutit të Historisë, vazhdonte punën në këtë drejtim Sektori i historisë së arkitekturës dhe arteve. Pikërisht nga ky sektor në vitin 1969 filloi së pari puna sistematike për gjurmimin e ndërtimeve popullore në Shqipërinë e Veriut (P. Thomo). Kjo veprimtari shënon një etapë të rëndësishme për gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve fshatare në vendin tonë. Për herë të parë ndërmerrej një detyrë kaq e gjerë, e cila tashmë do të kryhej mbi bazën e një përvoje jo të vogël dhe me metodë e kritere të shëndosha shkencore. Nga gjurmimi në Shqipërinë e Veriut u veçuan 55 ndërtime që paraqisnin vlera të rëndësishme e, si të tilla, u vunë në mbrojtje shtetërore, në listën e monumenteve të vitit 1973.

Të gjitha këto arritje të rëndësishme, në fushën e gjurmimit dhe vënies në mbrojtje të ndërtimeve popullore kishin prurë vetiu grumbullimin e një përvoje të mirë, shumimin e forcave shkencore kompetente dhe vendosjen e raporteve të drejta organizativo-shkencore ndërmjet katër hallkave, të rëndësishme të veprimtarisë për vlerësimin e monumenteve: gjurmimit, vënies në mbrojtje, studimit dhe restaurimit. Tashmë gjendeshin mundësitë potenciale për një përpjekje më të gjerë, veçanërisht për gjurmimin e ndërtimeve fshatare, të cilat rrezikoheshin të humbisnin, si pasojë e ndryshimit të vrullshëm të mënyrës së jetesës në kushtet e përparimeve rrënjësore në fshatin dhe qytetin shqiptar të sotshëm. Në vijim të masave të marra dhe më parë nga Partia dhe shteti, dhe vendimi nr. 229 i dt. 1.XI.1974 i Këshillit të Ministrave «Mbi gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve popullore», duke shprehur gjendjen e re të krijuar, ngarkonte një sërë institucionesh për të intensifikuar punën në fushën e gjurmimit, të studimit, të evidentimit, të dokumentimit dhe të vënies në mbrojtje shtetërore të ndërtimeve popullore me vlera të mëdha arkitektonike, historike etnografike etj. në fshat dhe në qytet, në mënyrë që kjo punë të përfundohej deri në fund të vitit 1978. Dalja e këtij vendimi të rëndësishëm praktikisht vendoste zgjidhjen tërësore të problemit të gjurmimit dhe vënies në mbrojtje të ndërtimeve popullore.

Masat e nevojshme për kryerjen e kësaj detyre, të madhe për nga përmasat dhe synimet, në planin organizativ dhe në atë metodik e shkencor, iu nënshtrua një diskutimi të gjerë pranë seksionit të shkencave shoqërore të Akademisë së Shkencave të R.P.S.SH.

Duke konsideruar një pjesë të mirë të Shqipërisë së Veriut të gjurmuar, u përcaktuan grupet e punës për gjurmimin e krahinave të tjera.

Gjatë kësaj veprimtarie intensive katër vjeçare u kryen 35 ekspedita dhe u mblodh një dokumentacion i pasur përshkrimor, grafik dhe fotografik. Numri i ndërtimeve fshatare të vëna në mbrojtje shtetërore në vitin 1980 arriti në 210.

Në këtë periudhë pune intensive për gjurmimin e ndërtimeve fshatare, si dhe më pas, nuk u la pas dore gjurmimi i mëtejshëm i ndërtimeve qytetare, si për vepra të veçanta ashtu edhe për ansamble ndërtimore.

Mbi bazën e këtyre studimeve në vitin 1976, u vu në mbrojtje qendra historike e qytetit të Elbasanit (E. Riza), e cila përfshinte zonën e banuar brenda mureve rrethues të kalasë së qytetit. Në vitin 1980 u vunë në mbrojtje shtetërore edhe dy ansamble arkitektonikë, njëri në qytetin e Shkodrës (Sh. Prifti), dhe tjetri në atë të Vlorës (E. Riza). Krahas gjurmimit të monumenteve të arkitekturës, rreth vitit 1975 u zgjerua puna për gjurmimin e veprave të zbukurimores në banesat popullore qytetare. Natyrisht këtu ishte fjala për ambiente të veçantë brenda ndërtesash që nuk ruanin vlera të tilla arkitektonike sa të viheshin në mbrojtje shtetërore. Pas një gjurmimi të kujdesshëm të qytetit të Shkodrës (F. Shkupi), në vitin 1977 u vunë në mbrojtje shtetërore 82 objekte, përgjithësisht «oda e miqsh» në të cilat ruheshin elemente druri të daltuar në tavane, trapazane, dyer, dritare, kapakë dollapësh etj., si dhe punime në stuk-reliev në oxhakë, e më rrallë në tavane.

Në përfundim të gjithë kësaj veprimtarie të gjerë gjurmuese dhe dokumentuese në qendrat qytetare e fshatare të vendit, është grumbulluar një material mjaft i gjerë dokumentar dhe janë vënë në mbrojtje dy qytetet-muze të Beratit e Gjirokastrës, qendra historike dhe ansëmble arkitektonike në qytetet e Korçës, Elbasanit, Shkodrës, e Vlorës si dhe 413 monumente të kategorisë së parë në qytete dhe në fshatra si dhe 82 ambiente në zbukurimore.

Krahas ndërtimeve që ende përdoren me funksionet fillestare, pra janë plotësisht në këmbë, në vendin tonë ruhen edhe një numër vendbanimesh-rrënojë të periudhave të ndryshme, të cilat nuk i kanë mbuluar depozitimet. Këto vendbanime-rrënojë janë konsideru-

3. «Rregullore mbi mbrojtjen, restaurimin dhe administrimin e qytetit muze të Gjirokastrës», «Rregullore për mbrojtjen dhe restaurimin e ansambleve dhe ndërtimeve të tjera me vlerë historike, arkitektonike dhe urbanistike të qytetit të Korçës, Monumentet 5-6, 1973.

Do Not Copy

ar si dokumente të rëndësishme për historinë e ndërtimeve popullore, dhe si të tilla, sipas vlerës së tyre, janë vënë në mbrojtje shtetërore, apo janë dokumentuar, duke i shtuar kështu pasurisë sonë në fushën e kulturës materiale, një kategori tjetër me vlera mjaft të rëndësishme, sidomos për periudha kur dëshmitë ndërtimore të plota mungojnë.

E gjithë veprimtaria për gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve popullore në fshat dhe në qytet, është padyshim një punë me përgjegjësi të madhe shkencore, sepse praktikisht në të ardhmen veprat e vëna në mbrojtje shtetërore, si dhe ato që vetëm janë dokumentuar do të përbëjnë fondin bazë mbi të cilin do të krijohet kuadri i evolucionit dhe karakterit të ndërtimeve popullore në vendin tonë, pra historia e tyre. Ato duhet të jenë të tilla që të mund të përfaqsojnë hallkat e ndryshme të zhvillimit të dukurive arkitektonike, të shprehura si në vendbanimet e ansamblet, ashtu dhe në banesat ose ndërtimet e tjera të veçanta. Nga ana tjetër ato duhet të përfaqësojnë shkallë të ndryshme të arritjeve në planin arkitektonik, konstruktiv e dekorativ. Kuptohet vetiu se historia e zhvillimit të këtyre ndërtimeve është e lidhur ngushtë me historinë ekonomike e politike të vendit, prandaj vlerat e studimeve në këtë fushë i kalojnë ndijshëm kufijtë e historisë së arkitekturës. Këndej rrjedh domosdoshmëria e kritereve sa më të shëndosha metodiko-shkencore për ruajtjen apo dokumentimin e ndërtimeve popullore me vlera të shkallëve të ndryshme.

Kriteret bazë për të përcaktuar shembujt që do të viheshin në mbrojtje qenë të njëjta me ato të gjinive të tjera arkitektonike. Ato burojnë nga parimi i rëndësishëm që e konsideron monumentin si bartësin e vlerave historiko-arkitektonike. Megjithatë, karakteristikat specifike të ndërtimeve popullore në krahasim me gjinitë e tjera, si dhe numri relativisht i madh i tyre, binin dhe disa veçori në zgjidhjen e këtij problemi.

Duke u mbështetur në metodologjinë materialiste-dialektike mbi parësinë e kushteve ekonomiko-shoqërore, si bazën e dukurive arkitektonike dhe rrokjen e këtyre të fundit në procesin historik të zhvillimit të tyre të vazhdueshëm, një nga kriteret udhëheqëse për t'u cilësuar «monument kulture» ka qënë ai tipologjik.

Udhëheqja nga kriteri tipologjik e gjen shpjegimin në kuptimin e kulturës së banimit si një pjesë e rëndësishme e mënyrës së të jetuarit e si e tillë me një larmi të gjërë shfaqjesh në tipe, variante e zgjidhje të veçanta, të cilat pasqyrojnë shkallën e diferencimit shoqëror në një etapë të caktuar të zhvillimit historik, si dhe dallimet krahinore. Në anën tjetër ky kriter lejon që në përcaktimin e shembujve me përfaqësues të kësaj trashëgimie të ndiqet procesi i evolucionit të ndërtimeve popullore në kohë, si një ecuri dinamike në zhvillim, i cili bart një seri hallkash që përbëjnë një njësi të vetme, me shkallë të ndryshme arritjesh në planin kompozicional dhe atë arkitektoniko-konstruktiv. Kriteri tipologjik në zgjedhjen e ndërtimeve popullore, u jep kështu këtyre të fundit vlerën e plotë të dokumentit historik, jo vetëm të një periudhe të caktuar apo të një shkalle të caktuar zhvillimi, por e rrok këtë dukuri që prej arritjeve më të thjeshta e deri te ato më të ndërlikuarat. Krijohet kështu një kuadër bindës i karakterit dhe tipareve të mbarë kësaj krijimtarie, i cili e sheh të veçantën si pjesë të pandarë të evolucionit të përgjithshëm në kuadrin e kushteve të caktuara historike e të një shkalle të caktuar të diferencimit klasor.

Por ndërsa për faktorin e parë, atë të vlerës historike jep siguri kriteri tipologjik, për faktin e dytë vjen në konsideratë fakti se ndërtimet popullore, ashtu si çdo krijimtari arkitektonike, kanë arritur shkallë të ndryshme vlerash. Me këtë nënkuptojmë arritjet arkitektonike në zgjidhjen konkrete të një programi e kërkesash të caktuara, shkallën e përsosjes së teknikës dhe teknologjisë së ndërtimit, nivelin artistik të përpunimit dekorativ të elementeve arkitektonikë e konstruktivë të shembujve të ndryshëm brenda të njëjtit variant apo tip, të cilat kanë shërbyer si kriter tjetër i rëndësishëm për të përcaktuar cilësimin e tyre si «monument kulture».

Dy kriteret e mësipërme, megjithëse ishin udhëheqëse në vlerësimin dhe zgjidhjen e monumenteve, nuk mund të zgjidhnin drejtpërdrejt të gjitha problemet dhe pikëpyetjet që ndesheshin gjatë kësaj veprimtarie. Duke i qëndruar besnik atyre lindin dhe çështje të tjera, për të cilat ishte e domosdoshme të kihej një synim i qartë.

Një çështje e rëndësishme, lidhej me shpërndarjen territoriale të tipologjisë. Me fjalë të tjera qëndrimi do të mbahej lidhur me ata shembuj që paraqisnin të njëjtën tipologji në krahina të ndryshme të vendit. Në këto raste parim udhëheqës qe ai i ruajtjes së këtyre shembujve deri diku paralelë, sepse kështu do të dokumentohej edhe gjeografia e tipologjisë së ndërtimeve popullore, si një e dhënë tepër e rëndësishme në raportin njësi-ndryshueshmëri, jo vetëm për historinë e ndërtimeve popullore.

Kriteri tipologjik shtronte edhe problemin e zgjidhjeve të veçanta në ndërtimet popullore. Është e kuptueshme se kristalizimi i një tipologjie të caktuar si një arritje që përputhet plotësisht me karakterin e shoqërisë në të kaluarën, nuk përjashtonte zgjidhjet e veçanta. Këto të fundit, të kushtëzuara nga faktorë shoqërorë, të truallit, të mjeshtërve ndërtues etj., marin vlera të rëndësishme për të plotësuar kuadrin e përgjithshëm të tipareve dhe karakterit të ndërtimeve

FOTOCOPY

Botuar

popullore. Si të tilla ato janë parë me kujdes dhe, në përputhje me vlerat e tyre në planin kompozicional dhe atë arkitektonik në përgjithësi, janë vënë në mbrojtje, duke qënë pjesë e trashëgimisë sonë popullore.

Gjendja e ndërtimit lidhur me ndryshimet eventuale në kohë ka qenë një faktor me peshë lidhur me vënien e tij në mbrojtje ose jo. Siç dihet ndërtimet popullore dhe për arsye të ndryshme veçanërisht banesat, pësojnë shumë ndryshime në kohë. Në këto raste parimi udhëheqës ka qenë ai që këto ndryshime të mos ishin të tillë që të kishin cënuar rëndë ndërtesën e për më tepër pa lënë asnjë gjurmë mbi gjëndjen origjinale. Natyrisht, ashtu si dhe për arsye të tjera, duke qëndruar mbi kriterin tipologjik, do të pranoheshin edhe shembuj pak a shumë të cënuar kur ata ishin të vetëm në hallkat e zhvillimit të një tipi të caktuar.

Problem tjetër që shtrohej ishte ai i vendndodhjes së shembujve të ndryshëm. Në këto raste brenda një varianti të caktuar në kushte të tjera të barabarta u parapëlqye ai që ishte më pranë rrugëve kryesore, duke mundësuar si shikimin më lehtë të monumentit, ashtu edhe lehtësinë e kryerjes së ndërhyrjeve restauruese.

Gjendja teknike e ndërtimit gjithashtu qe një faktor i rëndësishëm që ndikoi në përcaktimin e shembujve për t'u vënë në mbrojtje, duke marrë parasysh se ndërhyrjet e thella restauruese praktikisht do të cënonin rëndë vlerat autentike të monumentit.

Së fundi duhet të përmendim, se në punën për vënien në mbrojtje të ndërtimeve popullore, është praktikuar edhe konsiderimi i vlerave të pjesëshme në një ndërtim, të cilat gjithashtu janë vënë në mbrojtje. Ky parim është shtrirë jo vetëm në elemente me velra të zbukurimores, por edhe në ambiente dhe elemente arkitektonike e konstruktive, të cilat paraqesin interes si pjesë e evolucionit të këtyre njësive në arkitekturën popullore, apo për vlerat e veçanta të tyre në planin artistik.

Është e kuptueshme se veprimi i faktorëve të mësipërm është shpesh i pranishëm në shkallë të ndryshme, në një ndërtim të caktuar. Prandaj në dhënien e gjykimit mbi zgjedhjen e këtij apo atij shembulli është bërë një punë e gjërë për vlerësimin kompleks të këtyre faktorëve. Shpesh mëdyshjet lidhur me vlerat arkitektonike, ndikimin e ndryshimeve në kohë, vendndodhjen dhe gjëndjen teknike të ndërtimit të konsideruar, kanë gjetur rrugë zgjidhjeje të pranueshme në mjaftimin me një dokumentacion të plotë të ndërtimit, me vlera thuajse të plota për historinë e ndërtimeve popullore. Natyrisht kur shembulli paraqitej tepër i rrallë, apo i vetëm, atëhere kjo rrethanë merrte rëndësi të dorës së parë.

Një problem tepër të rëndësishëm, që lidhej me të ardhmen e qyteteve, përbënte dhe vënia në mbrojtje e qyteteve-muze dhe ansambleve të banuara. Në këtë drejtim shquajmë dy kritere themelore të zbatuara së pari në qytetin-muze të Beratit dhe të shtrira më tej në të gjitha qëndrat e vendit.

Kriteri i parë lidhet me ndarjen në qytetet muze dhe në qendrat e tjera të ansambleve të cilësuara si «zona-muze» dhe «zona të mbrojtura», të cilat dallojnë ndërmjet tyre nga masat e ruajtjes dhe të ndërhyrjes. Kështu zona-muze konsiderohet pjesa me vlera më të mëdha, ku nuk lejohet asnjë ndryshim që mund të cënojë vlerat urbanistiko-arkitektonike të ansambleve, ndërsa zonat e mbrojtura ruhen për strukturën urbanistike dhe kompozimin vëllimor të ansambleve, të cilët shpesh kufizojnë ose qarkojnë zonën-muze, për ta bërë më të zbutur kalimin nga zona-muze në pjesën tjetër të qytetit, ku kanë zënë vend ndërtimet e reja.

Kriteri i dytë lidhet me ndarjen e ndërtimeve formuese të ansambleve të zonave-muze në dy kategori: monumentet e kategorisë së parë janë përfaqsuesit e tipave dhe varianteve të ndryshme dhe si të tillë, ruhen të pandryshuar në të gjithë përbërësit: në kompozim, në formulim arkitektonik dhe në elementë dekorativë e konstruktivë. Monumentet e kategorisë së dytë janë pjesë e zonës-muze ose edhe e asaj të mbrojtur dhe ruhen për volumin dhe pamjen e tyre të jashtme. Edhe sot, pas një përvoje prej rreth dy dekadash, është provuar se këto kritere shprehin drejt thelbin e vlerave të këtyre ndërtimeve, mundësojnë ndërhyrje restauruese në përputhje me këto vlera, si dhe zgjidhin drejt problemin e madh të integrimit të jetës së monumenteve në shoqërinë e kohës.

Komponentja e dytë e rëndësishme e gjithë veprimtarisë për gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve popullore, sidomos në fazën e intensifikimit të saj, gjatë periudhës 1974-1978, kur në të u përfshi një numër i madh kuadrosh, ishte organizimi dhe përcaktimi i kritereve të njësuara metodike, në bazë të përvojës së fituar.

Duke konsideruar një pjesë të mirë të Shqipërisë së Veriut të gjurmuar, u përcaktuan grupet e punës për gjurmimin e krahinave të mbetura. Kriteri i ndarjes së zonave u bë mbi bazën e njësive etnografike. Rrallë një grup pati dy zona relativisht të largta me njëra-tjetrën. Në këtë mënyrë u përcaktuan këto zona: Krahinat e Shqipërisë së Mesme, rreth Tiranës, Librazhdit, Elbasanit (A. Muka), krahinat e Tomoricës dhe Skraparit (G. Samimi), Mallakastra (F. Zarshati), krahinat e Shqipërisë qëndrore, rreth Korçës e Pogradecit (P. Thomo), ato rreth Kolonjës e Përmetit (K. Zheku), Myzeqeja (V. Shtylla), Krahinat e Shqipërisë së Jugut: Labëria (E. Riza), Zagoria e Lunxhëria (B.

PO TO COPY

Strazimiri), Dropulli (Th. Kamberi), ato rreth Sarandës dhe Çamërisë veriore (L. Suli). Nga krahinat e pa eksploruara plotësisht ishin Iballa e Pukës (L. Suli), Malësia e Lezhës dhe Zadrima (F. Zarshati) dhe ultësira në veri të Liqenit të Shkodrës (V. Shtylla).

Puna për gjurmim dhe zgjedhje do të kalonte nëpër disa faza. Detyrat e fazës së parë ishin ato të njohjes së përgjithshme të zonës së caktuar e cila do të realizohej nëpërmjet grumbullimit dhe studimit të të dhënave të ndryshme, dokumentave, botimeve etj. Një ndihmë e vlefshme në këtë drejtim ishte konsultimi me etnografët, dhe, në disa raste, dërgimi i pyetësorëve të hartuar për këtë qëllim. Një punë e tillë paraprake krijonte një kuadër të përgjithshëm të zhvillimit historik e shoqëror, si dhe të karakterit të mënyrës së të jetuarit, të cilat do të ndihmonin në kuptimin e karakterit të banesës.

Faza e dytë përfshinte eksplorimin e zonës ose krahinës, gjatë së cilës verifikoheshin ose plotësoheshin njohuritë e fituara me të dhëna të mbledhura në vend. Me interes ishin problemet e origjinës së fshatit, zhvillimit në kohë të vendbanimit, karakterit të ekonomisë, organizimit shoqëror e familjar, të dhënat mbi mjeshtrat dhe materialet e ndërtimit etj. Por objekti kryesor mbetej banesa, e kuptuar kjo në tërësinë e ndërtesës për banim dhe ndërtimeve ndihmëse, pra e gjithçkaje që përmblidhte rrethimi që kufizonte hapësira e banuar nga familja në kuptimin më të gjerë të saj. Krahas këtyre i kushtohej rëndësi karakterit urbanistik të vendbanimit me gjithë elementet e tjerë formues (ura, çezma, ndërtime shoqërore e kulti etj), si dhe instalimeve të ekonomisë (lëmej, stane etj) dhe të teknologjisë popullore (mullinj, drithi, vaji, dërstila, sharra etj). Për këtë qëllim shiheshin të gjitha ndërtimet e fshatrave të zgjedhur për eksplorim dhe ato për të cilat mblidhej një informacion i saktë dhe, mbas përcaktimit të shembujve më me interes, fillonte dokumentacioni i tyre.

Shpesh kjo fazë e punës në terren përsa i përket dokumentacionit ndahej në dy etapa. Në etapën e parë vilej material përshkrimor dhe fotografik, ose dhe skica të thjeshta, ndërsa në etapën e dytë, mbas një shoshitje të këtij materiali dhe përcaktimit të shembujve me interes bëhej dokumentacioni më i plotë i tyre, së bashku me rivelimin teknik.

Materiali i grumbulluar i nënshtrohej një studimi vlerësues në bazë të kritereve të parashtruara më sipër dhe mbasi zgjidheshin përfundimisht shembujt më me interes, propozoheshin për t'u vënë në mbrojtje shtetërore. Meqenëse procedura për shpalljen e monumenteve kalon disa instanca dhe kërkon zakonisht një farë kohe, në legjislacionin për mbrojtjen e monumenteve është parashikuar mbrojtja paraprake e tyre. Sipas kësaj zgjidhjeje Instituti i Monumenteve mund të vërë paraprakisht në mbrojtje një ndërtim deri në shpalljen definitive, kur mendohet se mbi objektin e propozuar mund të shkaktohen dëmtime ose ndryshime.

Vënia në mbrojtje shtetërore e ndërtimeve popullore është e lidhur ngushtë me restaurimin e tyre, si kusht i domosdoshëm për ruajtjen e vlerave të kësaj pasurie të çmuar kulturore. Ndërthurja e punës gjurmuese, studimore dhe asaj restauruese është e natyrshme jo vetëm nga fakti se ato i bashkon objekti për t'u trajtuar, por edhe se studimi dhe restaurimi janë disiplina plotësuese, që synojnë të njohin dhe të vlerësojnë veprën e arkitekturës.

Përpjekjet për të zbatuar sa më mirë kriteret e restaurimit, duke u mbështetur dhe në njohjen e mbarë ndërtimeve popullore dhe të monumentit të dhënë, do të jenë një garanci për thellimin e kësaj veprimtarie në dobi të ruajtjes së vlerave në shkallën më të lartë të vërtetësisë.

Veprimtaria gjurmuese, studimore e restauruese, ka qënë e pandarë nga ajo botuese, si rruga konkrete për të thelluar dijet mbi këto vlera jo vetëm në rrethet shkencore të interesuara, por në mbarë masën e popullit.

Publikimet e para mbi vlerat e arkitekturës popullore filluan që në numrin e parë të përmbledhësit. «Etnografia Shqiptare» të vitit 1962 dhe vazhduan edhe në numrat e tjerë. Më tej botime të tilla pati edhe në revistën shkencore «Studime historike». Në vitin 1971 filloi botimin revista shkencore «Monumentet», në të cilën temat që trajtonin probleme të vlerave dhe restaurimit të ndërtimeve popullore zinin një vend të rëndësishëm. Dalja e revistës «Kultura popullore» në vitin 1980, krijoi një mundësi të re për botime në fushën e ndërtimeve popullore, të cilat për vetë natyrën e revistës, kishin një karakter pak a shumë përgjithësues.

Krahas botimeve në revistat shkencore, Instituti i Monumenteve u bë nismëtar i shumë botimeve shkencore-popullore, të cilat kanë dhënë një ndihmesë të mirë për njohjen dhe propagandimin e trashëgimisë sonë arkitektonike e artistike në përgjithësi dhe asaj të ndërtimeve popullore në veçanti. Deri në vitin 1982 në revistat shkencore janë botuar nga autorë të ndryshëm 93 artikuj që trajtojnë probleme të historisë së arkitekturës popullore dhe restaurimit të tyre, ndërsa 51 artikuj i përkasin botimeve shkencore-popullore, pa përmendur një numër të madh artikujsh në shtypin periodik dhe të përditshëm.

Përveç artikujve është punuar për botimin e albumeve të ndryshëm; në të cilët arkitektura popullore paraqitet krahas gjinive të tjera, si në albumin «Monumente të arkitekturës në Shqipëri» dhe «Kruja dhe monumentet e saj», apo albume që trajtojnë thuajse

DRAFT

tërësisht arkitekturën popullore si «Gjirokastra qytet-muze». Kohët e fundit, në sajë të një pune më të thelluar në këtë fushë kanë dalë monografitë e para, si «Qyteti-muze i Gjirokastrës» dhe «Banesa fshatare e Shqipërisë Veriore», ndërsa në maketin «Historia e arkitekturës shqiptare» arkitektura popullore zë një vend të rëndësishëm. Ndërkohë janë në punë e sipër edhe monografi të tjera që trajtojnë tema të ndryshme nga kjo fushë. Kjo veprimtari e dendur botuese duke dhënë një material që e tejkalon atë të nxjerrë nga shembujt e vënë në mbrojtje, jo vetëm zgjeron njohuritë mbi ndërtimet popullore, por do të shërbejë dhe si një ballafaqim me opinionin shkencor të sotshëm dhe të ardhshëm për të gjykuar mbi vërtetësinë e kritereve të ndjekura dhe saktësinë e zgjedhjes së shembujve me përfaqsues të kësaj krijimtarie.

Përfundimet e derisotme në gjurmimin dhe studimin e shfaqjeve të ndryshme të ndërtimeve popullore në të gjithë vendbanimet e vendit, në fshat e në qytet, duke qënë të bazuara mbi kritere të shëndosha metodologjike e metodike, janë të tilla që bëjnë të mundur krijimin e një tabllloje të përgjithshme të pasurisë së trashëguar në këtë fushë, si dhe ndjekjen e rrugës së zhvillimit të saj në kohë.

Zhvillimi i arkitekturës qytetare njeh një kufi kohor ndarës, që kalon në gjysmën e parë të shek. XIX. Ky kufi përputhet me ndryshimet e mëdha historike, të cilat lidhen me kalimin nga një formacion ekonomiko-shoqëror, të karakterizuar nga mbisundimi i marrëdhënieve feudale, në një formacion tjetër, që ka si tipar dallues lindjen dhe zhvillimin e marrëdhënieve kapitaliste. Ndërtimet e periudhës së parë karakterizohen nga një sërë tiparesh, nga të cilat më kryesore janë: tipologjia e pasur, evolucioni relativisht i ngadalshëm i varianteve të ndryshme brenda një tipi, lidhja e ngushtë me ndërtimet fshatare, ndërtimi i shumë ambienteve ndihmëse për nevojat e ekonomisë familiare etj. Shekulli XVIII shënon shkallën më të lartë të arritjeve në planin arkitektoniko-funksional të ndërtimeve të periudhës së parë dhe kristalizimin e katër tipeve kryesore të banesës; tipit të banesës me shtëpi zjarri përgjatë dy kateve (banesës tiranase), të banesës me hajat, të asaj me çardak dhe të kullës qytetare (banesës gjirokastrite).

Në periudhën e dytë, që kap gjysmën e dytë të shek. XIX dhe fillimet e shek. XX vërehet një proçes i vrullshëm zhvillimi, gjatë së cilit futen konceptet e reja urbanistiko-arkitektonike, në përputhje me kërkesat e shtresave të reja shoqërore që po lindnin. Këto koncepte në karakterin e banesës u shfaqën në dy dukuri, në atë të rindërtimit dhe ritrajtimit të tipave të vjetër dhe në lindjen e një tipi të ri banese. Në ndryshim nga periudha e parë, ndërtimet e kësaj periudhe dallohen nga një njësim i theksuar i tipologjisë, nga evolucioni më i shpejtë i varianteve të ndryshme, shkëputja nga banesa fshatare, ndërsa banesa çlirohet nga shumë funksione, që tashmë plotësohen nga rrjeti i shërbimeve shoqërore.

Ndërtimet dhe ansamblet e vëna në mbrojtje i pasqyrojnë këto dukuri, duke na dhënë në të njëjtën kohë dhe materializime të ndryshme urbanistiko-arkitektonike në përputhje me specifikat e qëndrave të ndryshme. Kështu, Gjirokastra na jep strukturën urbanistike të një qyteti mesjetar, të ndërtuar në terren të pjerrët malor, duke pasur si zanafillë kështjellën. Kjo strukturë, e cila mori një formulim të plotë gjatë shek. XVIII-XIX, ruajti gjatë gjithë zhvillimit të saj si qëndrën kompozicionale kalanë dhe pazarin pranë. Ansamblet e lidhura mjeshtërisht me truallin, megjithë tiparet e veçanta, paraqesin një njësi të plotë, e cila nuk mund të kuptohet e cunguar. Në këto rrethana vetëm vënia në mbrojtje e tërësisë së qytetit mund të japë të plotë pasurinë dhe origjinalitetin e kësaj qëndre me tipare aq të veçanta.

Berati ruan gjithashtu tre ansamble po të kësaj periudhe. Ai i lagjes kala paraqet shembullin më të arritur e njëherazi më të madhin e vendbanimeve brenda mureve rrethues të fortifikimit. Ndërsa lagja Mangalen përfaqëson një ansambël, i cili shquhet për zgjidhjen urbanistike të arritur në kushtet e ndërtimit mbi një truall tepër të thepisur shkëmbor.

Ansamblet e tjerë në qytetet Korçë, Elbasan, Shkodër, që përfaqësojnë qytetin shqiptar të mesjetës së vonë, paraqesin zgjidhje të veçanta sipas kushteve konkrete të terrenit dhe rrugës historike të lindjes dhe zhvillimit historik të këtyre qëndrave. Për shembull struktura urbanistike e lagjes së banuar brenda kalasë së Elbasanit kushtëzohet nga karakteri dhe konfiguracioni i këtij fortifikimi fushor i tipit «Kastrum».

Tiparet e reja që fitoi qyteti shqiptar gjatë periudhës së dytë shprehen më së miri nga ansamblet e vëna në mbrojtje në qytetin e Korçës, Shkodrës dhe Vlorës. Struktura urbanistike e tyre dallon për rregullsinë e rrjetit rrugor, që të jep idenë e planifikimit të paramenduar. Së fundi ansamblet zejtaro-tregtare të ruajtura, si pazari i Krujës, i Gjirokastrës dhe ai i Korçës plotësojnë kuadrin e jetës ekonomike të qyteteve tona, në faza të ndryshme të zhvillimit të tyre.

Ndërtimet fshatare të shpërndara në të gjitha krahinat e vendit, me gjithë pasurinë dhe larminë që ato paraqesin, mund të grupohen në gjashtë njësi të mëdha, tipologjike, pa përjashtuar larminë brenda çdo grupi dhe proçeset që ndodhin në kohë, si rezultat i ndryshimeve të karakterit ekonomiko-shoqëror. Kështu mund të dallohen grupet e krahinave të Shqipërisë Veriperëndimore, të Shqipërisë Verilindore të masivit qendror të Shqipërisë veriore, ato të ultë-

sirave të Shqipërisë së Mesme, të Shqipërisë Juglindore dhe ato të Shqipërisë Jugperëndimore së bashku me krahinat e skajit jugor të Shqipërisë. Krahinat brenda çdo njësie paraqesin tipare specifike, duke na dhënë një numër variantesh brenda tipologjisë mbizotëruese. Kjo dukuri shfaqet më qartë në Shqipërinë Veriore, ndërsa në Shqipërinë Jugore prirjet unifikuese ndjehen më të forta.

Gjurmimi dhe vënia në mbrojtje e vendbanimeve të rrënuara që nuk i kanë mbuluar depozitimet, të datuara që nga shek. XIV, lejojnë për një depërtim më në thellësi, në zbulimin e karakterit të ndryshimeve gjatë shekujve, në kapjen e dukurive dhe formave arkitektonike të qëndrueshme, që nxjerrin në dukje vazhdimësinë e traditave të popullit tonë dhe, në disa raste, në sqarimin e gjenezës së disa tipave arkitektonike.

Së fundi vënia në mbrojtje e vlerave të zbukurimores në banesë, ndihmon që krahas shembujve me vlera arkitektonike, të dokumentohet niveli i lartë profesional dhe shijet artistike të krijuesve dhe porositësve të tyre.

Përfundimet e arritura deri më sot në fushën e gjurmimit dhe vënies në mbrojtje të ndërtimeve popullore janë të tilla që, për nga metoda e kryerje dhe gjërësia e përfshirjes së problemeve, mund t mbahen se kanë zgjidhur këtë çështje të rëndësishme. Është e natyrshme se kjo nuk do të thotë aspa se janë arritur përfundime shterruese, sepse të hapur mbeten ende për një kohë relativisht të gjatë dy çështje: **Së pari** ajo e eksplorimit të ndonjë xhepi, ve çanërisht në kufijtë e zonave etnografike, apo e ndo një fshati të veçantë që ruan vlera. **Së dyti,** mbete deri diku i hapur problemi i seleksionimit eventuo të vlerave të vëna në mbrojtje, i bazuar mbi thelliml e veprimtarisë studimore, e cila hedh përditë e m shumë dritë të re mbi karakterin dhe tiparet e kësc krijimtarie, dhe për pasojë, ndikon mbi kriteret e zgje dhjes së ndërtimeve për t'u vënë në mbrojtje. Ndo dhemi këtu përpara një procesi të natyrshëm vlerë simi, i cili nuk mund të jetë për gjithë kohën i pakun dërshtueshëm dhe që shfaqet si në drejtim të pasu rimit të listës së monumenteve me ndërtime që m parë nuk ishin njohur apo vlerësuar sa duhet, asht dhe me rivlerësimin kritik të ndërtimeve të vëna n mbrojtje.

DO NOT COPY

Pirro THOMO – Emin RIZA

CRITERES ET METHODES DE RECHERCHE ET PROTECTION DES CONSTRUCTIONS POPULAIRES EN R.P.S. D'ALBANIE

DO NOT COPY

RESUME

Les constructions populaires constituent cette partie importante de l'activité de construction de notre peuple, au cours de son histoire, qui est directement liée à la satisfaction de ses besoins vitaux.

Mais on devait attendre la libération du pays, qui créa les conditions réquises pour poser et résoudre le problème, aussi important que difficile, de la recherche et de l'étude de cette grande richesse héritée du passé, en tant que partie intégrante du fond général historique et artistique dans le domaine de la culture matérielle.

De pair avec le grand travail effectué dans tous les domaines de la vie, notre pays a prêté une attention particulière à la recherche et à la protection des constructions populaires, et est arrivé dans une période de temps relativement courte à des conclusions importantes, appuyées sur une base méthodique saine.

La dinamique du travail concret de recherche et de protection des constructions populaires dans notre pays est étroitement liée à la formation et à la qualification des cadres compétents, qui assureraient le niveau scientifique requis de cette entreprise. Il s'entend que la localisation des constructions de valeur dans le genre de contructions populaires, en tant qu'objets de soins particuliers, à commencer par la documentation sur eux et leur mise sur la protection de l'Etat, marquerait de façon pratique la qualification du fond principal de toute l'histoire de l'évolution des constructions populaires. C'est pour cette raison que cette activité de grande responsabilité, a connu au début des rythmes relativement lents, pour enregistrer par la suite des rythmes plus rapides, selon un vrai programme basé sur des critères unifiés.

Ce sont les ethnographes qui, les premiers, ont entamé les travaux, de recherche des constructions populaires dans notre pays. Dans le cadre des recherches et de l'accumulation de matériaux de la culture populaire, ils ont prêté une attention particulière au domaine de la construction aussi. Ces efforts ont eu le grand mérite d'avoir donné une contribution de valeur, créant ainsi les conditions requises à l'intensification sensible du travail, tant sur le plan de l'étendue que des critères méthodiques de choix et de documentation des constructions populaires. La mise sous protection, en 1961, de la ville-musée de Berat, Gjirokastër, de la partie antique de Durrës, ainsi que du bazar de Kruja, marquait le début d'un travail déjà programmé.

La localisation et l'approbation du règlement de la ville-musée de Berat constituent une contribution importante pour l'avenir de la conservation et de la restauration des constructions populaires, car c'est ainsi qu'on a jeté les bases méthodiques quant à la clasification de leurs valeurs et en conséquence de leur traitement.

En avançant sur la voie de l'élargissement de l'activité de recherche des constructions populaires en 1963, on proclama la seconde liste des monuments de culture, incluant 32 habitations qui se trouvent dans les villes principales du pays, exceptées celle de Berat proclamées déjà une année auparavant. Une nouvelle poussée a été donnée au travail de recherche, de mise sous protection et de restauration des monuments en général et des constructions populaires en particulier, par la création de l'Institut des Monuments de Culture, en 1965. La création de cette nouvelle institution a intensifié le travail de recherche dans nombre de villes, où ce travail n'avait pas connu les dimensions requises, quant à la valorisation des constructions populaires. C'est en 1973 que terminent les études sur la localisation des villes de Gjirokastra (G. Strazimiri) et de Korça (E. Riza, B. Strazimiri) et que sont approuvés les réglements relatifs.

Cependant près de l'Institut de l'Histoire, le Secteur de l'histoire de l'architecture et des arts continuait son travail dans ce sens. C'est précisément ce secteur qui, en 1969, a commencé le travail sistématique de recherche des constructions populaires dans l'Albanie du Nord (P. Thomo). Les chercheurs dans l'Albanie du Nord ont localisé 55 constructions, présentant des valeurs importantes, lesquelles, en tant que telles, ont été mises sous la protection de l'Etat, et incluses dans la liste de munoments en 1973.

Toutes ces grandes réalisations dans le domaine de rechercre et de mise sous protection des constructions populaires ont amené à l'accumulation d'une bonne expérience, à la multiplication des forces scientifiques compétentes et à l'établissement de rapports organisatifs et scientifiques justes entre les quatre maillons importants de l'activité pour la valorisation des monuments: recherche, mise sous protection, étude de restauration. Il existait déjà les possibilités potentielles en vus de déploger des efforts plus grands, particulièrement pour la re-

DO NOT COPY

cherche des constructions rurales, lesquelles risquaient de disparaître, à la suite du changement impétueux du mode de vie dans les conditions des progrès importants qu'ont faits les villages et les villes d'Albanie.

A la suite des mesures déjà prises par le Parti et l'Etat, l'arrêté No. 229 du 1.11.1974 du Conseil des Ministres «Sur la recherche et la mise sous protection des constructions populaires», dans la nouvelle situation créée, chargeait une série d'institutions à intensifier le travail dans le domaine de la recherche, de l'étude, de l'identification, de la documentation et de la mise sous la protection de l'Etat des constructions populaires à grandes valeurs architectoniques, historiques, ethnographiques etc. dans la campagne et dans les villes, de façon à ce que le travail prêt fin avant la fin de l'année 1978. Cette décision importante résolvait pratiquement et totalement le problème de la recherche et de la mise sous protection des constructions populaires.

Au cours de cette période de travail intensif de recherche des constructions rurales et par la suite, on n'a pas négligé non plus la recherche plus poussée des constructions urbaines, tant des ouvrages particuliers que des ensembles constructionnels. A la fin de toute cette vaste activité de recherche et de documntation dans les centres urbains et ruraux du pays, on a accumulé un matériel documentaire assez vaste et l'on a mis sous protestion les deux villes-musées de Berat et de Gjirokastra, des centres historiques et des ensembles architectoniques dans les villes de Korça, d'Elbasan, de Shkodra et de Vlora, ainsi que 413 monuments de première catégorie dans les villes et villages et 82 volumes décorés.

De pair avec les constructions qui remplissent encore leurs fonctions primaires, donc qui continuent à être sur pieds, dans notre pays on conserve aussi un certain nombre de centres habités en ruine de périodes différentes, lesquels n'ont pas été couverts par les sispositions de terre. Ces centres habités en ruine sont considérés comme des documents importants de l'histoire des constrictions populaires, et en tant que tels, selon leur valeur, ils ont été placés sous la protection de l'Etat, ou bien ont été documentés, en ajoutant ainsi au constructions en bon état et fonctionnelles, une autre catégorie à valeurs assez importantes, surtout en ce qui concerne des périodes où des témoignages complets font défaut.

Toute l'activité de recherche et de mise sous protection des constructions populaires dans les villages et les villes, est sans doute un travail de grande responsabilité scientifique, parce que dans l'avenir les oeuvres mises sous la protection de l'Etat, ainsi que celles qui ont uniquement été documentées constitueront pratiquement le fond de base sur lequel se créera le cadre d'évolution et du caractère des constructions populaires dans notre pays, donc leur histoire. De là la nécessité de critères méthodiques et scientifiques justes en vue de la conservation ou de la documentation des constructions populaires à valeurs différentes.

Les critères de base pour la détermination des exemplaires à mettre sous protection ont été pareils à ceux des autres genres architectoniques. Ils émanent du principe important, qu considère le monument comme une unité des valeurs historique et architectoniques. Toutefois les caractéristiques spécifiques de constructions populaires par rapport aux autres genres, ains que leur nombre relativement élevé, amenaient quelques particularités dans la solution de ce problème.

En s'appuyant sur la méthodologie matérialiste dialectique donnant la priorité aux conditions économiques et sociales, e tant que base des phénomènes architectoniques, sur la consi dération de ces derniers dans le processus historique de leu développement continu, le critère principal, que nous avon suivi pour donner la qualification de «monument de culture» été celui typologique.

Le critère typologique s'explique par la considération d la culture d'habitation comme une partie importante du mod de vie et en tant que telle, avec une grande variété de type de variantes et solutions particulières, lesquels reflètent le degr de différenciation sociale, à une étape déterminée de l'évolu tion historique. D'autre part, ce critère permet de suivre le pro cessus d'évolutions des constructions populaires dans le temp en tant que processus dynamique en développement, en vu de la détermination des examples les plus représentatifs de ce héritage. Il se crée ainsi un cadre persuasif du caractère d ces traits de toute cette créativité, lequel considère le particu lier comme partie intégrante de l'évolution générale, dans ce conditions sistoriques déterminées et à un degré déterminé d différenciation de classe.

Si le premier facteur, celui de la valeur historique, e appuyé par le critère typologique, le second facteur est pr en considération par le fait que les constructions populaire comme toute création architectonique, ont atteint divers degré de valeurs. Par cela on entend les réalisations architectonique dans la solution concrète de tout un programme d'exigeance déterminées, dans le degré de projection de la technique de la typologie des constructions, et dans le niveau artistiqu de traitement décoratif des éléments architectoniques et con tructionnels de divers exemples à l'intérieur de la même va riante ou du même type, lesquelles ont servi comme un autr critère important déterminant leur qualification de «monume de culture».

Les deux critères ci-dessus, bien qu'ils aient été suivis pou l'appréciation et le choix des monuments, ne pouvaient résoudr directement tous les problèmes et les questions qui se posaie au cours de cette activité.

Une question importante était liée à la distribution te ritoriale de la typologie. En d'autre mots, une attitude sera prise à l'égard des exemples qui présentaient la même typ logie dans de différentes révions du pays. Dans ces cas-là, principe conducteur était celui de la conservation de ces exam ples plus ou moins parellèles, car ainsi se documenterait aus la géographie de la typologie des constructions populaires, e tant que donnée très importante dans le rapport unité-change ment.

Le critère typologique posait aussi le problème des sol

DO NOT COPY

tions particulières dans les constructions populaires. Il est compréhensible que la cristalisation d'une typologie déterminée en tant que réalisation tout à fait conforme au caractère de la société dans le passé, n'excluait pas les solutions particulières. Ces dernières, étant conditionnées par des facteur sociaux, du terrain, des maîtres constructeurs etc. revêtent des valeurs importantes en vue de compléter le cadre général des traits et du caractère des constructions populaires. En tant que telles, elles ont été considérées avec soins et en conformité avec les valeurs qu'elles ont sur le plan compositionnel et architectonique, en général, et ont été mises sous protection, étant donné qu'elles font partie de notre héritage populaire.

Les modifications éventuelles des constructions survenues dans le temps ont été un facteur de poids quant à leur mise sous protection. Les constructions populaires, et pour diverses raisons les habitations en particulier, subissent de nombreuses modifications avec le temps. Dans ces cas-là le principe suivi consistait à selectionner les constructions où les modifications en'avaient porté atteinte à l'aspect original des constructions. Naturellement, tout en se basant sur le critère typologique et pour d'autres raisons, on accepterait aussi des constructions, qui plus ou moins étaient atteintes, lorsque ces dernières étaient les seules aux différentes phases de développement d'un type déterminé.

L'état technique de la construction a été également un facteur important, qui a exercé son influence dans la détermination des constructions à mettre sous protection, en prenant en considération le fait que les grandes interventions de restauration porteraient pratiquement atteinte aux valeurs authentiques du monument.

Il faut finalement mentionner le fait que dans le travail pour la mise sous protection des constructions populaires, on a pratiqué aussi la prise en considération des valeurs partielles d'une construction, lesquelles en tant que telles, sont mises sous protection. Ce principe a été étendu non seulement sur les éléments de valeur de l'art décoratif, mais aussi sur des valeurs et des éléments architectoniques et constructionnels, lesquels présentent de l'intérêt en tant que part de l'évolution de ces unités dans l'architecture populaire, ou des valeurs particulières sur le plan artistique.

Un autre problème très important, ayant trait à l'avenir des villes, était la mise sous protection des villes-musées et des ensembles d'habitations. Dans ce sens on relève deux critères fondamentaux appliqués d'abord dans la ville musée de Berat et étendus par la suite dans tous les centres du pays.

Le premier critère consistait à séparer, dans les villes-musées et dans les autres centres, les ensembles qualifiés de «zones-musées» et de «zones-protégées», lesquelles sont différentes les unes des autres, quant aux mesures de protection et d'intervention. Ainsi, est considéré de zone-musée, cette partie qui a des valeurs plus grandes, où l'on ne permet aucun changement qui pourrait porter atteinte aux valeurs urbaines et architectoniques des ensembles, alors que les zones-protégées sont conservées pour la structure urbaine et la composition volumétrique des ensembles, qui souvent limitent ou entourent la zone-musée, afin d'adoucir le passage de la zone-musée à l'autre partie de la ville, où s'élèvent les constructions nouvelles.

Le second critère concerne la division des constructions, constituant les ensembles, en deux catégories: Les monuments de la première catégorie représentent les types et les variantes différentes, qui en tant que tels sont conservés avec toutes leurs composantes: dans la composition, dans la formulation architectonique et dans les éléments décoratifs et de construction. Les monuments de la seconde catégorie font partie de la zone-musée ou bien de celle protégée et sont conservés pour leur volume et pour leur vue extérieure. Même aujourd'hui, après une expérience d'environ deux décennies, il est prouvé que ces critères expriment bien l'essence des valeurs de ces constructions, rendent possible l'intervention de restauration en conformité avec ces valeurs, ainsi que la juste solution du grand problème d'intégration des monuments dans la vie de la société de l'époque.

La seconde importante composante de toute l'activité de recherche et de mise sous protection des monuments populaires, surtout dans la phase de son intensification, pendant la période 1974-1978, où ont été impliqués un grand nombre de cadres, était l'organisation et la détermination des critères méthodiques unifiés, sur la base de l'expérience acquise.

Le partage des zones a été fait, sur la base des unités ethnographiques. Il est rarement advenu qu'un groupe de travail fût chargé de deux zones relativement loin l'une de l'autre.

Le travail de recherche et de selection passerait quelques phases. Les tâches de la première phase consistaient à acquérir une connaissance générale de la zone déterminée, qui se réaliserait au moyen de l'accumulation et de l'étude des données différentes, documents, publications etc. Une aide précieuse a fourni dans ce sens, la consultation avec des éthnographes, ainsi que, dans certains cas, l'envoi de questionnaires rédigés dans ce but. Un tel travail préliminaire créait un cadre général du développement historique et social, ainsi que du caractère du mode de vie, qui aideraient à comprendre le caractère de l'habitation.

La seconde phase incluait l'exploitaaion de la zone ou de la région, au cours de laquelle on vérifiait les connaissances acquises avec des données recueillies sur place. D'intérêt étaient les problèmes de l'origine du village, du développement dans le temps du centre habité, du caractère de l'économie, de l'organisation sociale et familiale, les données sur les maîtres et les matériaux de construction etc. Mais l'objet principal restait l'habitation, avec le bâtiment d'habitation e les consructions auxiliaires. De pair avec cela, on donnait de l'importance aussi au caractère du centre habité, avec tous les autres éléments constituants (points, fontaines, constructions culturelles ou de culte etc.), ainsi qu'aux installations de l'économie (bergeries, aires etc.) et à la technologie populaire (moulins à céréales, pressoirs à huile, scieries, etc.). Dans ce but, on examinait toutes les constructions des villages choisis, afin de les explorer, et

pour celles, dont on recueillait une information précise, après avoir déterminé les exemples les plus intéressants, commençait leur documentation.

La matériel accumulé était soumis à un examen d'aprécia-tion, sur la base des critères présentés plus haut, et après avoir fait le choix definitif des exemples les plus intéressants, on faisant la proposition de les mettre sous protection de l'Etat. La législation de la protection des monuments prévoit leur protection préliminaire, selon laquelle l'Institut des Monuments Culturels peut mettre sous protection préliminaire une construction, jusqu'à la proclamation définitive, lorsqu'on pense que l'objet proposé pourrait subir des dégats ou bien des modifications.

La mise sous la protection de l'Etat des constructions populaires est étroitement liéé avec leur restauration, qui est une condition indispensable pour la conservation des valeurs de cette précieuse richesse culturelle, L'entrelacement du travail de recherche, d'éture et de restauration est naturel, non seulement du fait qu'il s'agit du même objet à traiter, mais aussi parce que l'étude et la restauration sont des disciplines complémentaires, visant à connaitre et à apprécier l'oeuvre de l'architecture.

L'activité de recherche, d'étude et de restauration, a été inséparable de celle de la publication, qui est la voie concrète de l'approfondissement des connaissances sur ces valeurs, non seulement dans les milieux scientifiques, mais aussi parmis toutes les masses du peuple.

Les premiers écrits sur les valeurs de l'architecture populaire ont commencé avec la parution du premier numéro du recueil «Ethnographie Albanaise» de l'année 1962, et ont continué avec la parution des autres numéros. De tels écrits ont été publiés par la suite dans la revue scientifique «Etudes historiques». C'est en 1971 qu'a commencé à paraître la revue scientifique «Monumentet», où les thèmes traitant des problèmes des valeurs et de la restauration des constructions populaires occupaient une place importante. La parution de la revue «La Culture Populaire» en 1980, a créé de nouvelles possibilités de publications dans le domaine des constructions populaires, qui pour la nature même de la revue, avaient le caractère plus ou moins généralisateur.

De pair avec les revues scientifiques, l'Institut des Monuments a été l'initiateur de nombreuses publications scientifiques populaires, qui ont donné une bonne contribution pour la connaissance et la propagande de notre héritage en général et celui des constructions en particulier. Jusqu'en 1982, dans les revues scientifiques, ont été publié 93 articles de divers auteurs, lesquels traitent des problèmes de l'histoire de l'architecture populaire et de la restauration, tandis que 51 articles appartiennent aux publications scientifiques populaires, sans mentionner ici un grand nombre d'articles parus dans la presse périodique et quotidienne.

A part les articles, on a travaillé aussi pour la publication d'albums divers, où l'architecture populaire figure à côté d'autres genres, comme par exemple l'album «Monuments d'architecture en Albanie», «Kruja et ses monuments», et d'autres albums, traitant presque entièrement de l'architecture populaire, comme l'album «La ville musée de Gjirokastra». Ces derniers temps, grâce à un travail plus approfondi dans ce domaine, ont paru les premières monographies, comme «La ville musée de Gjirokastra» et «L'habitation rurale dans l'Albanie du Nord», tandis que dans la maquette de «L'Histoire de l'architecture albanaise», l'architecture populaire accupe une place importante. Cependant d'autres monographies, traitant des thèmes relevant de ce domaine, sont en cours de préparation. Cette activité intense de publication, en fournissant un matériel qui dépasse celui qui ressort des exemples mis sous protection, non seulement élargit les connaissances sur les constructions populaires, mais servira aussi comme une confrontation avec l'opinion scientifique contemporaine et future, en vue de juger sur la véracité des critères suivis et sur l'exactitude du choix des exemples les plus représentatifs de cette créativité.

Les conclusions auxquelles on est arrivé jusqu'à ce jour dans le domaine de la recherche et de l'étude des constructions populaires dans tous les centres habités du pays, dans les villes et les villages, sont telles qu'on peut avoir un tableau général de la richesse héritée dans ce domaine et suivre la voie de son développement.

L'évolution de l'architecture urbaine connaît une limite temporelle, qui passe dans la première moitié du XIXe siècle. Cette limite est conforme aux grands changements historiques, qui sont liés avec le passage d'une formation économique et sociale, caractérisée par la domination des rapports féodaux, à une autre formation, qui a pour trait distinctif la naissance et le développement des rapports capitalistes. Les constructions de la première période son caractérisées par une série de traits, dont les plus importants sont: la riche typologie, l'évolution relativement lente des diverses variantes à l'intérieur du même type, le lien étroit avec les constructions rurales, les constructions de nombreux volumes auxiliaires pour les besoins de l'économie familiale etc. Le XVIIIe siècle marque le plus haut degré des réalisations sur le plan architectonique et fonctionnel des constructions de la première période et la cristalisation de quatre types principaux de l'habitation: le type d'habitation avec «maison de feu» le long des deux étages (l'habitation de Tirana), de l'habitation à vestibule, de celle avec «tchardak» et de la «tour» urbaine (l'habitation de Gjirokastra).

Dans la seconde période, arrivant jusqu'à la moitié du XIXe siècle et au début du XXe siècle, on s'aperçoit d'un processus de développement impétueux, au cours duquel sont introduits les nouvelles conceptions architectoniques et d'urbanisme, en conformité avec les exigences des nouvelles souches sociales, qui naissaient. Ces conceptions se sont manifestées dans le caractère de l'habitation, dans la reconstruction et le traitement nouveau des anciens types et dans la naissance d'un nouveau type d'habitation. Différament à la première période, les constructions de cette période, se distinguent par l'unification accentuée de la typologie, par l'évolution rapide des diverses variantes, par le détachement de l'habitation rurale. En même

DO NOT COPY

DO NOT COPY

temps l'habitation est libérée de beaucoup des fonctions qui maintenant sont remplies par le réseau de services sociaux.

Les constructions, ainsi que les ensembles mis sous protection reflètent ces phénomènes, en nous fournissant en même temps des matérialisations différentes architectoniques et d'urbanisme, en conformité avec la spécificité des diverses centres. Ainsi, Gjirokastra nous donne la structure urbaine d'une ville médiévale construite sur terrain en pente, ayant pour point de départ la citadelle. Cette structure, qui, au cours du XVIIIe siècle a pris une formulation complète, a conservé, au cours de tout son développement aussi bien le centre compositionnel, la forteresse, que le bazar à côté. Les ensembles reliés habilement avec le terrain, malgré les traits particuliers, présentent une unité intégrale, qui ne peut être conçue démantelée. Dans ces circonstances, la mise sous protection de la totalité de la ville, peut donner en totalité la richesse et l'originalité de ce centre aux traits si particuliers.

Berat conserve aussi trois ensembles de même époque. Celui du quartier de Kala représente l'exemple le plus réussi et en même temps, le plus grand des centres habités à l'intérieur des murs d'enceinte de fortification. Tandis que le quartier de Mangalen représente un ensemble, qui se distingue par la solution urbaie obtenue dans les conditions de construction sur terrain rocheux très incliné.

Les autres ensembles dans les villes de Korça, Elbasan, Shkodra, qui représentent la ville albanaise du Haut Moyen-Age, présentent des solutions particulières, selon les conditions concrètes du terrain et de développement historique de ces centres.

Les nouveaux traits qu'a gagnés la ville albanaise au cours de la seconde période, sont exprimés on ne peut mieux par les ensembles mis sous protection dans la ville de Korça, Shkodra et Vlora. Leur structure urbaine se distingue par la régularité du réseau de rues, qui fait penser à une planification préétablie. Et enfin, les ensembles artisanaux et commerciaux conservés, tel le bazar de Kruja, celui de Gjirokastra et celui de Korça, complètent le cadre de la vie économique de nos villes, à des phases différentes de leur évolution.

Les constructions rurales dispersées dans toutes les régions du pays, malgré la richesse et la variété qu'elles présentent, peuvent être regroupées en six grandes unités typologiques, sans exclure la variété à l'intérieur de chaque groupe et les processus advenus avec le temps, comme résultats des changements du caractère économique et social. On peut ainsi discerner les groupes des régions de l'Albanie du Nord-Ouest, de l'Albanie du Nord-Est, du Massif Central de l'Albanie du Nord et ceux de l'Albanie du Sud-Ouest, ensemble avec les régions de l'extrême Sud de l'Albanie. Les régions à l'intérieur de chacune des unités présentent des traits spécifiques, en nous donnant un nombre de variantes à l'intérieur de la typologie dominante. Ce phénomène apparaît plus clairement dans l'Albanie du Nord, alors que dans l'Albanie du Sud, les tendances d'unification sont plus fortement ressenties.

La recherche et la mise sous protection des centres habités ruinés qui n'ont pas été couverts de terre, datés du XIVe siècle, permettent la pénétration en profondeur, la découverte du caractère des changements survenus au cours des siècles, l'identification des phénomènes et des formes architectoniques persistants, qui mettent en relief la continuité des traditions de notre peuple et, dans certains cas, la clarification de la genèse de certains types architectoniques.

La mise sous protection des valeurs de l'art décoratif de l'habitation a aidé à documenter à part les exemples à valeurs architectoniques, aussi le haut niveau professionnel et les goûts artistiques de leurs créateurs et de ceux qui les ont commandés.

Les résultats obtenus jusqu'à nos jours dans le domaine de la recherche et de la mise sous protection des constructions populaires sont tels, quant'à la méthode et l'étendue des problèmes qu'on peut considérer ils ont résolu cette question importante. Il est naturel que cela ne veut pas dire qu'on est arrivé à des résultats finaux, car deux questions restent encore ouvertes depuis un temps relativement long: Primo, celle aux limites des zones ethnographiques, ou de quelque village particulier qui conserve des valeurs. Secondo, il reste encore ouvert dans une certaine mesure, le problème de la sélection éventuelle des valeurs mises sous protection, basé sur l'approfondissemtnt de l'activité d'étude, lesquelles jettent de la lumière sur le caractère et les traits de cette activié créatrice et par conséquence aident à choisir les habitations qui doivent être mises sous protection. Nous nous trouvons devant un processus naturel d'appréciation qui ne reste pas toujours incontestable et qui apparaît soit par l'enrichissement de la liste des monuments avec de nouvelles constructions soit par la réévaluation critique des constructions mises déjà sous protection.

DO NOT COPY

monumentet

DO NOT COPY

Valter SHTYLLA

TË DHËNA MBI RRUGËT DHE URAT E VJETRA NË KOSOVË

Kosova si tërësi gjeografike kufizohet në perëndim e veri nga Bjeshkët e Nemuna, Shtedimi, Mokna e Kopaniku, në jug dhe juglindje nga Pashtriku, Koritniku, malet e Sharrit e Karadaku i Shkupit ndërsa nga lindja kufizohet me kodrinat e rrethinave të Preshevës e Bujanovcit. Në territorin e saj ruhen deri në ditët tona mjaft monumente kulturore-historike, realizime të mjeshtërve vendas gjatë periudhave të ndryshme historike, të cilat dallojnë ndërmjet tyre për nga llojshmëria, cilësia, vlerat e ndryshme, etj. Në këtë artikull do të japim disa të dhëna mbi rrugët dhe urat e Kosovës gjatë shekujve XV-XIX, mbështetur në gjurmimet ndonëse të shkurtra në vend si dhe në burime dokumentare. Gjatë shekujve të mesjetës së vonë qytetet e Kosovës ashtu si shumë qytete të tjerë të Shqipërisë, u bënë qendra të fuqishme prodhimi e shkëmbimi, ku zhvillohej një aktivitet i dendur zejtaro-tregëtar[1].

Qytetet e Kosovës, me jetë të zhvilluar qytetare dhe traditë të njohur tregtare, gjatë mesjetës nuk ngelën pa u influencuar nga ato dukuri që ishin tipike në jetën ekonomiko dhe shoqërore të mbarë perandorisë Osmane. Gjatë kësaj periudhe organizimi i prodhimit dhe zhvillimi i tregëtisë kryhej mbi bazën e shoqërive esnafore. Esnafët e organizuara mbi bazën e zejeve të veçanta ishin organizmat kryesore të zhvillimit zejtaro-tregtar të qytetit mesjetar[2].

Gjatë mesjetës së vonë Kosova zhvillonte marrëdhënie tregtare me mjaft vende të tjera të përfshira në kuadrin e perandorisë Osmane si dhe me mjaft shtete europiane si Austria, Rumania, etj.

Një aktivitet të dendur tregëtar qytetet e Kosovës zhvillonin me qytetet e tjerë shqiptarë, ndër të cilët Shkodra përbënte qendrën kryesore të shkëmbimit për tregëtarët kosovarë[3]. Nga mallrat kryesore që tregëtoheshin midis tregtarëve shkodranë dhe atyre kosovarë ishin pambuku, lëkura, leshi, nishadra, kallaji, dylli, sapuni, kafeja, kripa etj[4].

Për kryerjen e aktivitetit tregtar të shkëmbimit ndërmjet qyteteve shqiptarë ekzistonte një rrjet i dendur rrugor ku qarkullonin karvanet tregtare me kafshë, komunikacioni i rëndomtë i kohës. Që në kohë të hershme në dokumentat bëhet fjalë për rrugën Lissus-Naissus (Lezhë-Nish).

---

1) Z. Shkodra, **Esnafët shqiptarë,** Tiranë 1973, 46.
– Prizreni në shekullin XVII numëronte 3600 shtëpi, Prishtina e Vuçiterna kishin nga 2000 shtëpi, Gjakova e Mitrovica nga 500, etj. Si tregues të zhvillimit zejtar theksojmë vetëm faktin se Prizreni gjatë shekujve XVII-XVIII kishte 24 sokakë të zejeve të ndryshme (po aty, fq. – 69).

2) Z. Shkodra, **vep. cit,** 213.
– Në shekullin e XVIII Prizreni kishte 43 punishte lëkure (tabakhane) Gjakova 60, Peja 50, etj.

3) XH. Mikiç, **O trgovini Kosova i okolnih krajeva u prvoj polovini XIX veka** në Buletinin e Muzeut të Kosovës, XII Prishtinë 1974, fq. 75.

4) **Po aty,** 78.

POZITIV COPY

Në Tabula Peuntigeriana[5], ku janë shënuar itinerarët rrugorë të periudhës së pushtimit romak në Ballkan, tregohet itinerari Lissus-Naissus, që lidhte brendinë e gadishullit ballkanik me bregdetin Adriatik nëpër Kosovë[6] gjatë luginave të Drinit, Kosanicës e të Toplicës. Për rrugën Lissus-Naïssus, në territorin e Kosovës, tabula përmend këto stacione:

Ad Fines XX – Videnis (në jug të Podujevës së sotme) – Viciano XXV (pranë Prishtinës, Fushë Kosova e sotme) – Theranda XXX. Në hartë[7] vërehet se pas Vicianos rruga duke iu referuar vendbanimeve të sotme kalonte në Lipljanin e sotëm, në Shtimlje, Caralevë, Suha Rekë, në qafën e Duhles (në veriperëndim të Prizrenit) dhe pastaj nëpër vendbanimet romake në Tërn, Ndshec, Piran, Dobruzhdë e në Qafë Morinë. Në Tabula Peuntigeriana shihet dhe një rrugë tjetër e rëndësishme që vinte nga veri-perëndimi (nga Novipazari) e kalonte në luginën e Banjskës, në veriperëndim të Mitrovicës, ku janë zbuluar gjurmë termash romake. Prej këndej kjo rrugë kalonte në Mitrovicë, Vuçitern e Vicianum ku takohej me rrugën tjetër Lissus-Naissus. Më tej vijonte në qytetin e Ulpianës, dhe statio Herculana. Pas Dobrotinit, Nerodimkës dhe Kaçanikut[8] ku janë zbuluar mjaft objekte të periudhës romake[9], kjo rrugë që e përshkonte Kosovën nga veri-perëndimi në jug-lindje hynte në Maqedoni për në Shkup.

Ndër rrugë të tjera më pak të rëndësishme të periudhës romake në Kosovë, përmendim atë që lidhte Mitrovicën me Pejën duke kaluar nëpër Lukavcin e Poshtëm e Carallukën, gjurmë të së cilës ruhen në mes të Rakshit e Rudnikut. Veç kësaj mbeturinat romake në Ratkovc, Çiflëk, në Dërsnikun e Poshtëm, në Klinë e Zllokuqan, të bëjnë të mendosh se në bregun e majtë të Drinit të Bardhë duhet të ketë ekzistuar një rrugë që lidhte këto vendbanime me ato të rrethinës së Prizrenit[10].

*
* *

Traseja e rrugës antike Lissus-Naissus është shfrytëzuar pothuaj po ajo edhe më vonë gjatë mesjetës. Pjesë e rëndësishme në këtë itinerar ishte ajo Shkodër-Prizren. Rruga Shkodër-Prizren, e njohur në mesjetë dhe me emrin rruga tregtare e Dukagjinit lidhte Shkodrën me Prizrenin dhe qendrat e tjera të brendshme të Ballkanit deri në Stamboll. Gjithashtu nëpërmjet Lezhës, Shkodra lidhej dhe me skelën e rëndësishme të Durrësit. Gjatë trasesë së kësaj rruge të vjetër tregëtare nga Shkodra deri në qendrën e perandorisë, Stamboll, ishin ndërtuar 14 karvanseraje (hane) të mëdhenj[11], pa përfshirë këtu hanet e vogla në pika të ndryshme të rrugës.

Rruga Shkodër-Prizren gjatë itinerarit të saj kalonte në mjaft qendra të banuara si dhe mbi disa përrenj e lumenj. Në këto pengesa ujore karvanet hidheshin herë me vah e herë mbi ura druri ose guri. Pasi linte Shkodrën, kjo rrugë si stacion të parë kishte Vaun e Dejës rreth 2 orë nga qyteti, ku Drini kalohej me trap. Rruga më tej vijonte në Gomsiqe, ku për kalimin e lumit të Gomsiqes qe ndërtuar një urë gurë e shekujve XVI-XVII. (Fig. 1). Ura piktoreske e Gomsiqes me gjatësi 36 m, e gjërësi 3 m,[12] përbëhej nga një hark kryesor me hapësirë 14 m; nga një hark më i vogël dhe nga 2 dritare lehtësuese anash harkut kryesor. Sot ajo nuk ruhet më.

Fig. 1

5) K. Müller, **Itinerarie Romana,** Stutgart, 1916, 556-557.
6) Dr. Emil Çerškov, **Rimljani na Kosovu i Metohiji,** Beograd 1969, 131.
7) **Po aty,** 131.
8) Emërtimet e vendbanimeve të sotme gjatë itinerarit antik janë të autorit.
9) Dr. Emil Çerškov, **Vep. cit.,** 131.
10) **Po aty. 132.**
11) Z. Shkodra, **vep. cit,** 33.
12) J. Adami, **Mbi ekspeditën e studimit në Shkodër, Vau i Dejës, Gajtan, Shurdhah, Drisht, Fushë Shtoj, Rrash e Markaj,** Raport doreshkrimor QKA, 15 Maj 1948.

DO NOT COPY

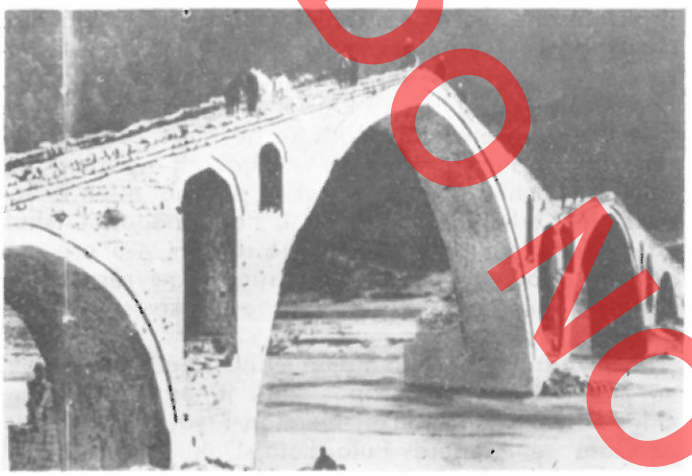

Fig. 2

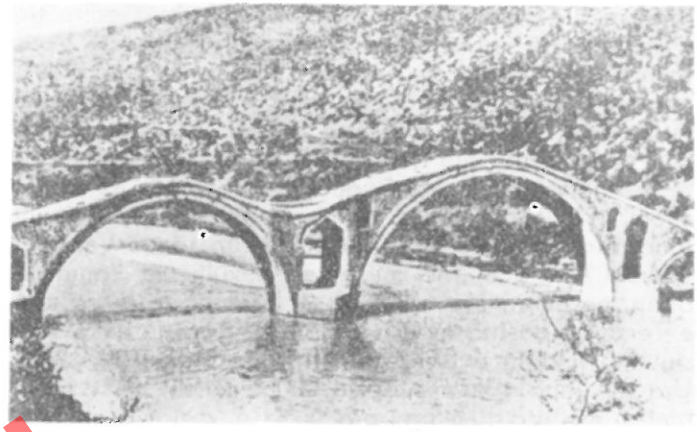

Fig. 3

Tej urës deri në vitet 50 ruheshin gjurmë kalldrëmi të periudhës antike me gjërësi 3,3 m[13], gjë që dëshmon për funksionimin e kësaj rruge në antikitet. Në Gomsiqe udhëtarët pushonin në hanin e parë të kësaj zone rruge[14]. Prej këtej stacioni arrinte në Gojan ku qe hani i Dukanit, i cili më tej pasohej nga dy hane të tjerë, nga ai i Domgjonit dhe i Dorsit. Në Qerret, 2 orë nga Dorsi, shkëputej një rrugë mushkash për në Koman, ndërsa në Pukë pushimi i karvaneve bëhej në hanin e madh. Nga Puka rruga arrinte në hanin e Rrapsit, në terrenin e vështirë qafa e Aliut, 1000 m, lartësi, ku për ruajtjen e saj qe ngritur një karakoll. Rruga vazhdonte e vështirë deri në hanin e Arzit. Pas dy orë udhëtimi karvanet arrinin në Qafë Mali, ku ishin dy hane, ai i Berdetit dhe i Fazinit. Nga Qafë Mali rruga kalonte në fshatin Flit me dy hane e disa shtëpi. Më tej rruga kalonte në hanin e Sakatit e në atë të Vau Spasit, i cili ishte një pikë e rëndësishme rrugore me doganë, i përmendur në dokumentat që nga shekulli XIV[14]. Në shekullin XVII Çelebiu e përmend Vau Spasin me 1000 shtëpi, një xhami, një han dhe dhjetë dyqane[15].

Këtu rruga ndahej në dy degë, rruga e parë e kapërcente këtu Drinin dhe vijonte pas përroit të Grumës për në Gjakovë, kurse e dyta vazhdonte pas anës së majtë të Drinit dhe e kapërcente këtë tek ura e Vezirit. (Fig. 2). Ura e Vezirit në Kukës ka qenë një konstruksion inxhinjerik monumental. Kjo urë me gjatësi 200 m[16], është e ndërtuar me pesë harqe të madhësive të ndryshme nën të cilat kalonte ujët e Drinit, e ndërmjet tyre në këmbët mbështetëse (pilat) qenë hapur 13 dritare (shkarkuese) me harqe në formë lundre. Trasoja e kalimit mbi urë nuk qe e rrafshët por me ulje e ngritje për shkak të dy gungave (ngritjeve) mbi kyçin e dy harqeve të mëdhenj kryesorë. Ura e Vezirit është ndërtuar rreth viteve 70 të shekullit të XVIII nga Mehmet Pashë Bushati i Shkodrës[17] i cili ka ndërtuar dhe urën e Vezirit në Podgoricë të Malit të Zi[18]; urën e Kirit në Shkodër që lidhte qytetin me lagjen e Bahçallëkut, si dhe urën e Mesit po mbi lumin e Kirit në fshatin Mes të Shkodrës[19]. Teknika e ndërtimit të muraturës së këtyre urave është e njëjtë, me gurë të latuar mirë në faqet ballore e të prerë drejt në brinjët kufizuese duke vijëzuar kështu fuga të rregullta vertikale e horizontale. Kjo teknikë është tipike për ndërtimet e periudhës së pashallëqeve shqiptare siç vërehet në kalanë e Tepelenës, të Libohovës, etj, ndërtime të Ali Pashë Tepelenës, e në mjaft objekte të periudhës së pashallëqeve.

Pas urës së Vezirit rruga Shkodër-Prizren ndiqte

13) Itinerari i rrugës Shkodër-Prizren pjesërisht është konsultuar në: A. Baldacci, **Itinerari Albanesi,** Roma 1917, 466, 467, 468.

14) J. Adami, **Rrugët e Shqipërisë gjatë mesjetës e pushtimit turk,** në Buletinin për Shkencat Shoqërore, III, 1953, 24.

15) **Po aty,** 25.

16) A. Baldacci, **L'Albania,** Roma 1929, 413.

17) A. Baldacci, **Itinerari Albanesi,** Roma 1929, 446.

18) H. Hecquard, **Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegeie,** Paris 1857, 7.

19) V. Shtylla, **Disa ura të vjetra prej guri në vëndin tonë,** Monumentet 11, 1976, 224.

anën e djathtë të Drinit e pasi kish kaluar edhe tre hane të tjerë ndërmjet Vaut të Spasit e urës së Vezirit, arrinte në Brut ku përballë kullës së Lumës kapërcente Drinin e Bardhë[20], dhe pas anës së majtë të tij vijonte për në Morinë e Prizren. Tek kulla e Lumës qe ndërtuar një tjetër urë e madhe, të cilën autorë të ndryshëm e kanë quajtur me emra të ndryshëm. (Fig. 3). Në një botim të fillimit të shekullit tonë dhe kjo urë përmendet me emrin ura e Vezirit[21], ndërsa Ami Boué në mesin e shekullit të kaluar e quan me emrin ura e Djallit, [22] Baldacci e quan, ura e Terziut, ndoshta ky e ngatëron këtë me urën e Terziut mbi Drinin e Bardhë në rrugën Gjakovë-Prizren. Ura tek kulla e Lumës, e ruajtur pjesërisht deri vitet e fundit, në ndryshim nga ura tjetër e Vezirit e shkatërruar para shumë vjetësh, ka qenë e ndërtuar me 4 harqe rrethore me madhësi të ndryshme, më i madh më pranë bregut të djathtë. Edhe në këtë urë si tek ura tjetër e Vezirit traseja ngrihej me kurriz (gungë) mbi kyçet e dy harqeve kryesorë. Në këmbët ndërmjet harqeve tej për tej muri shpohej nga pesë dritare lehtësuse me qemerë në formë lundre. Mbështetur në trajtimin si formë të urës si dhe në teknikën e muraturës, të ngjashme me urën tjetër të Vezirit, mendojmë se edhe ky objekt që datohet nga koha e Bushatllinjve të Shkodrës, u ndërtua në gjysmën e dytë të shekullit të XVIII për funksionimin e rrugës së njohur të kohës Shkodër-Prizren. Kjo urë ruhej në të dy brigjet e saj. Nga njëra anë ndodhej një han me mure të larta me frëngji, ndërsa nga bregu tjetër ndodhej një kullë mbrojtëse me frëngji[23], kështu në këtë rast bëhet fjalë për një urë të madhe të fortifikuar, zgjidhje interesante dhe e rrallë.

Në vazhdim të rrugës, majtas Drinit të Bardhë, 6 orë nga kulla e Lumës, arrihej në qytetin e Prizrenit. Sipas burimeve të kohës, rruga Shkodër-Prizren pa llogaritur pushimet në hanet e rrugës, kryhej për 30 orë ecje-kali[24]. Pagesa për një kalë deri në Shkodër ishte 13 mexhide. Sipas Bonesë, Prizreni në mesin e shekullit të kaluar numëronte 28 mijë banorë, kurse Baldacci shënonte në fundin e shekullit të kaluar se Prizreni popullohej nga 30-35 mijë frymë si dhe se kishte një numër të madh hanesh[25].

Gjatë periudhës së mesjetës Shkodra lidhej me Prizrenin dhe me qytete të tjera të Kosovës. Nga disa drejtime ajo lidhej me Pejën. Nëpër Alpet e Shqipërisë Veriore, nga Shkodra një rrugë tjetër kalonte nëpër përroin e Thatë-Gucijë-Rrugovë-Pejë[26]. Nga Plava për 7 orë karvanet arrinin në Rugovë: Para Rugovës, në Metaj ose Qafa e Gjakorit ndodhej një han për pushim dhe një karakoll për mbrojtjen e rrugës. Në burimin e Bistricës së Pejës ndodhet fshati Drelaj ku një tjetër kullë ruante rrugën. 4-5 orë nga Rugova ndodhet Peja, qendër rrugore me rëndësi, 32 orë nga Shkodra, ku kryhej dhe tregtia kryesore e mallit të karvaneve[27].

Shkodra lidhej me Pejën edhe nëpërmjet rrugës së malësisë së Pultit sipas këtij itinerari: Muselim-Mes-Drisht-Omare-Sekaj-German-Kryet e Fushës-Bircë-Qafa e Kunorës-Pulaj-Lotaj-Dakaj-Canaj-Lekaj-Ndrejaj-Markdedaj-Nikgjonaj-Okol-Qafa e Pejës-Brini i Dashit-Pejë. Kjo rrugë kalonte nëpër urën e Mesit, urë e madhe guri e periudhës së Bushatllinjve. Një tjetër rrugë malore Shkodër-Pejë qe ajo që kalonte nga Kopliku, Marshej, Dedaj, Përroi i Thatë, Dukaj, Boga, Gjeçaj, Okoli, Qafë Pejë. Gjithashtu nëpërmjet Alpeve të Veriut Shkodra lidhej dhe me Gjakovën, rrugë që përdorej kur rruga e Prizrenit shqetsohej nga grabitës të ndryshëm. Kjo rrugë kalonte nëpër Drisht-Vilzë-Fushë e Radës. Nga Shkodra në Gjakovë mund të shkohej dhe nga dy drejtime të tjera, njëra nga Nikaj e tjetra nga Shala[28]. Varianti i parë nga Dushmani të çonte në Toplanë, Brizë, Gjonpepaj e pastaj nëpër Qafën e Kolshit arrinte rrugën e parë, atë të Alpeve që përshkruam më sipër. Nëpër përrenjtë e shumtë që prisnin këtë rrugë ishin ndërtuar ura druri. Këto dy rrugë ishin të vështira aq më tepër që për të kaluar në Gjakovë nga Shala duhej kaluar Qafa e Nemanjës.

Gjithashtu për në Gjakovë, nga stacioni i njohur i Vaut të Spasit, i rrugës së rëndësishme Shkodër-Prizren, shkëputej një degëzim, hani i Spasit-Gjakovë[29]. Rruga kalonte Drinin mbi një varkë e futej në zonën e Hasit. Menjëherë pas Spasit rruga takonte kalanë mesjetare të Lek Dukagjinit, arrinte djathtas Krumës pasi e kalonte me një urë të vogël, takonte hanin e malit të Kabashit. Rruga pasi linte majtas Hilsharin nëpër malin Perrolit arrinte në Qafën e

20) J. Adami, **Vep. cit,** 25.
21) S. Gopçeviç, **DasFürstentum Albanien,** Berlin, 1914, 250.
22) A. Boué, **Recueil d'itineraires dans la Turquie,** Tome I Vienne, 1854, 319.
23) A. Boué, **vep. cit,** 319.
24) **Po aty,** 31.
25) A. Baldacci, **Itinerari Albanesi,** Roma 1817, 468.
26) A. Baldacci, **vep. cit.** 457.
27) **Po aty,** 461.
28) A. Baldacci, **vep. cit.** 464.
29) **Po aty,** 469.

DOKTORATURË

DOKTORSKI

Prushit. Para Gjakovës rruga kalonte nëpër fshatrat Zupi e Vogorrë e pasi hidhte përroin e Biteshit mbi një urë guri hynte në qytetin e Gjakovës, që nga Vau i Spasit mbante 6-7 orë. Rruga Shkodër-Gjakovë nga Spasi mbante 27 orë ndërsa rruga Shkodër-Gjakovë-Pejë si kohë shkonte 32 orë[30]. Përveç këtyre rrugëve që përshkruam, të cilat lidhnin Shqipërinë e Veriut me qytetet e Kosovës, dhe nga Shqipëria e Mesme dhe e Jugut rrugë të ndryshme i lidhnin qytete të tjera të këtyre pjesëve të Shqipërisë me qytetet shqiptar të Kosovës. Kështu ka qenë rruga e karvaneve Durrës-Tiranë-Klos-Dibër-Gostivar-Tetovë-Shkup dhe Ferizaj-Prizren e Prishtinë, etj. Tjetër rrugë e rëndësishme ka qenë ajo e Shqipërisë së Mesme Durrës-Elbasan-Strugë-Dibër- e në veri për Kosovë. Nga Shqipëria e Jugut punonte rruga Korçë-Ohër-Gostivar-Tetovë-Kosovë.

Përveç rrugëve të dendura të komunikacionit me qytetet e tjera shqiptare, qytetet e Kosovës komunikonin me rrugë tregtare dhe me qytete të mëdhenj në thellësi të Ballkanit. Nga veri-perëndimi me itinerarin Mitrovicë-Novipazar e nga verilindja me rrugën Prishtinë-Nish, Kosova lidhej me Serbinë ndërsa nga Perëndimi nëpërmjet krahinave shqiptare Plavë e Guci; lidhej me Malin e Zi. Rrugë e rëndësishme tregëtare në Ballkan ka qenë ajo Prizren-Konstandinopojë[31]. Nga Prizreni rruga nga Suha Reka e Caraleva arrinte në Prishtinë. Nga Prishtina, stacioni tjetër ishte Gracaniça, dikur punishte zejtare[32], pranë Janjevës, dhe ky lokalitet zejtar mesjetar i përmendur që nga fillimi i shekullit të XIV[33]. Më tej rruga hynte në Novo Brdo, vendbanim me kalanë mesjetare të shekullit të XIV[34] dhe në Gjilan, në mesin e shekullit të XIV me rreth 2000 banorë. Pastaj rruga hynte në Maqedoni, në ujrat e Golema Rjekës afër Kumanovës e kështu vijonte në thellësi të Ballkanit deri në Kostandinopojë. Veç këtyre rrugëve, brenda territorit të Kosovës në periudha të ndryshme kanë funksionuar mjaft rrugë karvanesh apo qerresh që lidhnin ndërmjet tyre qytetet e fshatrat e ndryshme, në të cilat për kalimin e lumenjve apo përrenjve janë ndërtuar ura guri ose druri. Nga rrugët më të rëndësishme të Kosovës që në kohë të hershme ka qenë rruga Prizren-Gjakovë-Pejë. Itinerari Prizren-Gjakovë është shënuar në hartën e Koronelit të vitit 1688[35], ndërsa Baldacci në fund të shekullit të kaluar thekson se Prizreni lidhej me Gjakovën me rrugë qerresh që e përshkonin rrugën për tre orë[36].

Gjithashtu në fundin e shekullit të kaluar një rrugë jo e mirë për karro të çonte për 10 orë nga Peja në Mitrovicë[37].

Në mesin e shekullit të kaluar Ami Bueja duke përshkruar rrugën nga Gjakova për në Prizren thekson fshatrat ku kalonte kjo rrugë: Pistacin, Zemra dhe Fshaji (ura e Fshaji). Pjesa tjetër e rrugës kalonte në Podrimë, Krushë e Madhe, Krushë e Vogël, Piranj, Lanavec, në bregun jugor të Suha Rekës e në Tupeç. Me nisje nga Gjakova në Prizren, në këtë rrugë ishin ndërtuar dy ura guri, njëra mbi Drinin e Bardhë dhe tjetra më afër Gjakovës mbi lumin Jerenik.

Ura e vjetër e Fshajit mbi Drinin e Bardhë, një nga objektet inxhinjerike më të rëndësishme të Kosovës, sot nuk ruhet më. Ajo u dëmtua pjesërisht pas luftës së parë botërore me mbarimin e së cilës u riparua, por u shkatërrua krejtësisht në vitin 1942. Për datimin e saj nuk kemi të dhëna. Në hartën e Koronelit, ku janë shënuar urat e zonës, ura e Fshajit nuk ekziston dhe më vonë në mesin e shekullit XIX përmendet nga Boue[38]. Në origjinë ura e Fshajit ka qenë ndërtuar me një hark të madh rrethor, në kyçin e të cilit ura ngrihej me gungë (kurriz) anash të cilit qenë hapur dy dritare lehtësuese (harqe të vegjël) me bazën mjaft lart nga toka, të tilla që ujrat e lumit me prurje normale nuk kalonin në to. Mbështetur në një gravurë të fillimit të shekullit tonë[39] vërejmë se ura e Fshajit mbi Drinin e Bardhë është e njëjtë me urën e Drojes e të Kurcajt në Krujë, me urat e Përmetit mbi lumin e Vjosës, (mbi Petran, Badëlonjë, ura e Muço Hysës Këlcyrë) ura të shekullit të XVIII. Për analogji për urën e Fshajit si kohë ndërtimi do të pranojmë si më të arsyeshme shekullin XVIII.

Duke vazhduar rrugën më në veri-perëndim drejt Gjakovës, 7 km para hyrjes në qytet, mbi lumin Jerenik është ndërtuar një urë e gjatë me harqe guri,

30) A. Boué, **vep. cit.** 550.
31) A. Boué, **Vep. cit,** 338.
32) **Po aty,** 348.
33) M. Gashi, N. Ujkaj, **Kosova,** Broshurë, Prishtinë 1970, 32.
34) **Po aty,** 35.
35) E. Armao, **Lokalita, chiese, fiumi, monti e toponimi varii di un anti ca carta dell'Albania Setentrionale,** Roma, 1933; 196.
36) A. Baldacci, **Vep. cit,** 469.
37) **Po aty,** 461.
38) A. Boue, **vep. cit,** II, 114.
39) N. Kataniç, M. Gojkoviç, **Graça za proucavanje starih kamenih mostova i akuedukata u Serbiji, Makedoniji i Crnoj Gori,** Beograd, 1961, 16.

DO NOT COPY

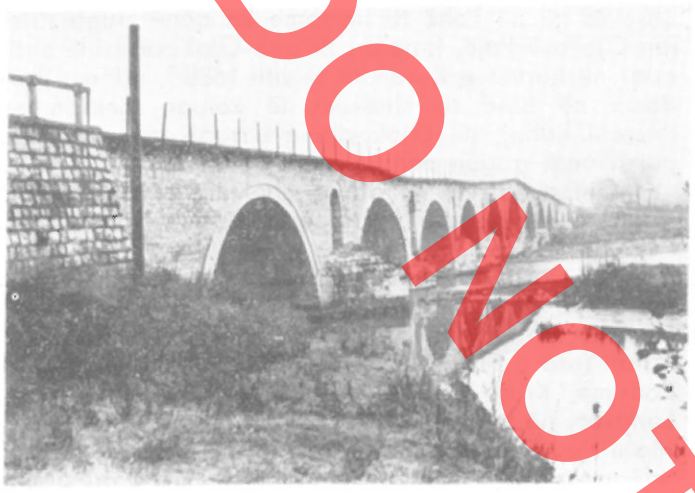

Fig. 4

ura e Terziut me gjatësi 193 m (Fig. 4). Në këtë pjesë të rrjedhjes së tij lumi Jerenik ka shtrat mjaft të gjërë duke i detyruar ndërtuesit të ngrenë shumë harqe mbi të. Në gjëndjen e sotme ura e Terziut përbëhet nga 11 harqe në formë gjysëm rrethi në pilat ndërmjet të cilave janë hapur 10 dritare lehtësuese. Harku qendror është më i madhi, me hapsirë drite 14 m anash të cilit veç dritareve lehtësuese me hapësirë drite 2.5 m ndodhen dhe dy rozeta rrethore, element që nuk haset rëndomët tek urat (Fig. 5). Në kohë të ndryshme kjo urë ka pasur riparime. Harku i parë dhe i tretë (nga ana e Gjakovës) si dhe ai qëndror, pas

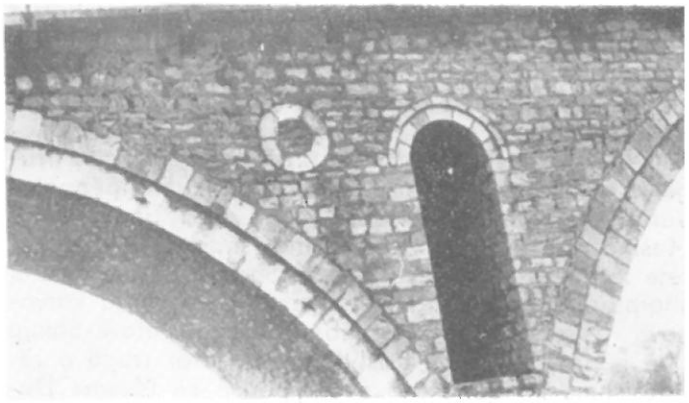

Fig. 5

dëmtimit janë realizuar me beton dhe në ballët e qe
mereve të tyre mungojnë lidhjet metalike të tirantev
tërthore, element i nevojshëm në qemeret e urave pre
guri, të cilat ruhen në tetë qemeret e harqeve të tjer
të padëmtuara.

Nga ana e ardhjes së ujit pilat (këmbët) ndërmje
harqeve, në fundet e tyre janë trajtuar me prizma tre
këndëshe, hunda e të cilëve çan rrjedhën e ujit duk
e shpërndarë atë nëpër hapësirat e harqeve. Niveli
sotëm i trasesë së urës ka një ngritje të lehtë në kyçi
e harkut qëndror. Sipas gjurmëve në ballët e urë
vërejmë se niveli i sipërm i urës fillimisht ka qen
me disnivele, me kulme në kyçet e harqeve të më

Fig. 6

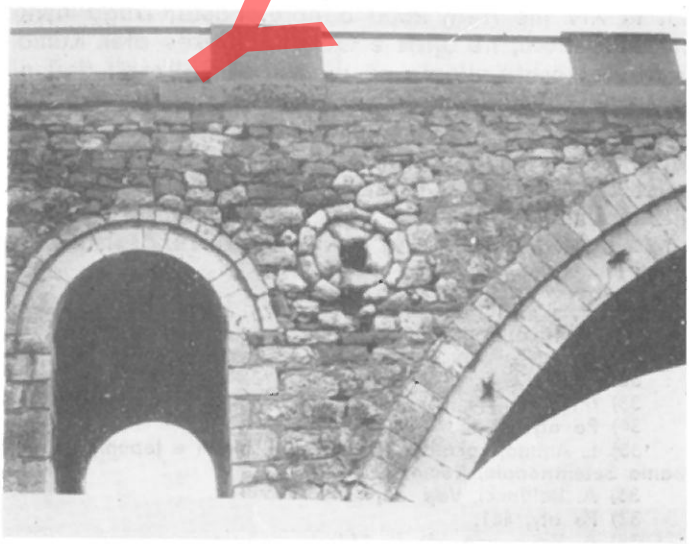

Fig. 7

DO NOT COPY

Fig. 8

Fig. 9

dhenj. Në këtë mënyrë udhëtarët lëvizin mbi urë sipas një traseje me ulje e ngritje, zgjidhje karakteristike për urat e gurit me shumë harqe në mesjetë. Zgjidhje të tillë kanë pasur ura e Osumit në Berat e shek. XVIII,[40] urat e Vezirit në Kukës, po të shek. XVIII, ura e Zaranikës dhe e Shkumbinit në Elbasan, etj. Kur mbi rrugën Gjakovë-Prizren filloi qarkullimi me automjete, atëherë traseja e urës u përmirësua duke marrë formën e sotme, afër horizontales. Lidhur me datimin e urës, burimet gojore e datojnë atë si ndërtim të shek. XVIII. Një fakt është krahasimi me urat e sipërme të ngjashme të datuara dhe ato në shekullin e XVIII. Nga emërtimi ura e Terziut del konkluzioni se esnafi i terzinjve të Gjakovës duhet të ketë qënë financuesi kryesor për ndërtimin e kësaj ure. Në këtë periudhë, mjaft detyra e funksione publike komunale u kryen nga shoqëritë esnafore.[41]

Ky fakt si kohë përkon dhe me atë që esnafët e Gjakovës në shekullin e XVIII luani rol të madh në jetën ekonomike, gjë që përforcon përsëri mendimin

Fig. 10

Fig. 11

40) W.M. Leake, **Travels in Northern Greece,** I; London 1835; 360.
41) Z. Shkodra, **Vep. cit.,** 256.

se ura e Terziut është ndërtim i tyre i shekullit XVIII. Në Gjakovë, pasi kalon gjithë rrugën e Çarshisë së Vjetër të qytetit, në periferinë e tij jugore, në rrugën për në Devë, mbi lumin Jerenik është ndërtuar një urë tjetër e madhe e guri me emrin ura e Tabakëve, e shekullit të XVIII edhe kjo e financuar nga esnafët e qytetit, nga ai i lëkurëregjësve. Në gjëndjen e sotme kjo, urë përbëhet nga shtatë harqe të mëdhenj dhe shtatë dritare lehtësuese, me gjatësi rreth 137 m dhe gjërësi 4.4 m (Fig. 6). Harqet janë në formë segmenti rrethor, harku i pestë nga ana e Gjakovës në pilat anash, veç dritareve lehtësuese, ka dhe dy rozeta rrethore si të urës së Terziut. (Fig. 7). Hapësirat dritë të harqeve variojnë nga 6 në 14 m (i fundit nga ana e Gjakovës). Nga ana e bjefit të sipërm në fundet e pilave janë prizmat me bazë trekëndëshe që çajnë rrjedhën nëpër hapësirat e harqeve. (Fig. 8). Në ballet e gjithë harqeve të qemerëve ruhen ganxhat e tiranteve tërthore. Në Gjakovë në lagjen Varosh, mbi lumin Pru, degë e Jerenikut, ndodhet ura e Taliqit, për lidhjen e lagjeve të qytetit. (Fig. 9). Sipas burimeve gojore edhe kjo urë është ndërtuar në shekullin XVIII në një kohë me urën e Tabakëve. Në gjendjen e sotme kjo urë ruhet e transformuar. Në bregun e majtë ruhen dy harqe, të dy mbi tokë e jo në shtratin e lumit, i cili kalon pranë bregu të djathtë ku ura kalon në konstruksion druri pasi harku anësor i djathtë është i prishur. Ura e Taliqit në fazën fillestare duhet të ketë pasur kompozim simetrik në qendër të të cilit ishte harku i madh me hapsirë drite 7 m (harku më i madh i sotëm). Anash tij ishin dy harqe më të vegjël, i majti ruhet ende, i djathti aty ku sot është pjesa kaluese e drunjtë, mbi shtratin e lumit. Ndërmjet harqeve anësorë dhe atij qendror ishin dy dritare lehtësuese të ngushta. Ura të ngjashme me urën e Taliqit nga pikpamja kompozicionale, konstruksion simetrik me gungë në kyçin e harkut kryesor janë: ura e Kamares në Mirakë të Librazhdit (shek. XVIII), e Golikut në Mokër të Pogradecit (shek. XVIII) e Tabakut në Tiranë (shek. XIX), e Velabishtit në Berat (Shek. XVIII), etj.

Po në qytetin e Gjakovës ka qenë dhe një urë tjetër prej guri me katër harqe (fig. 10). Ura në fjalë ngrihej me kurriz në kyçin e harkut më të madh anash të cilit ishin hapur dhe dy dritare lehtësuese. Kjo urë e njohur, me emrin ura e Islam Begut nga tipologjia duket ndërtim i shekullit të XVIII, pasi afron me urën e Velabishtit në Berat, urën e Kamares në Librazhd, urën e Golikut në Mokërr, etj. të gjitha të shekullit të XVIII. Pas Gjakovës rruga vijonte për në Pejë, rrugë e njohur me emrin rruga e Metohisë nëpë të cilën karvanet nga Prizreni shkonin në Sanxhak Serbi e Mal të Zi[42]. Kjo rrugë kalonte nëpër Deçan ku e kalonte me urë guri Bistricën e Deçanit, pasta në Gramosjel, Rasovicë, Prilep; Preposjan e në Pejë[43]. Peja lidhej gjithashtu me Prishtinën, rrugë që përshkohej për 22 orë[44], me Novi Pazarin, etj. ndërsa Prishtina nga ana e saj lidhej me rrugë me Mostarin e Bosnjës me Prizrenin, etj.[45].

Theksojmë se Prishtina lidhej dhe me Vuçiternin Mitrovicën. Në këtë rrugë pas teqes së sulltan Muratit 2 orë nga Prishtina pas vitit 1838 Jashar Pasha i Prishtinës ndërtoi një han të madh me kafe.[46].

Në ditët e sotme është e vështirë të hasësh gjurmë të vjetra të kalldrëmeve të rrugëve të hershme të krahinës së Kosovës. Dhe kjo për dy arsye, së pari pasi rrugët e sotme janë ndërtuar kryesisht mbi trasetë e vjetra paraardhëse duke i zhdukur kështu gjurmët e tyre e së dyti pasi territori Kosovës duke qënë përgjithësisht i rrafshët është nënshtruar punimeve bujqësore që sigurisht kanë dëmtuar ndonjë gjurmë eventuale të rrugëve të hershme. Në qytetin e Prizrenit deri para pak vjetësh në qëndër të qytetit mbi lumin Bistrica e Prizrenit ka qenë një urë interesante që lidhte qendrën e qytetit me pazarin e vjetër në lagjen e nën Kalasë (Fig. 11). Kjo urë deri në vitet e fundit kur u rrëzua nga vërshimi i ujërave të Bistricës, përbëhej nga harku kryesor dhe nga një hark i vogël në bregun e majtë. Ndërmjet këtyre dy harqeve ishte hapur një dritare lehtësuese dhe një rozetë e rrumbullakët. Në fazën origjinale kjo urë ka qenë një konstruksion simetrik urë me ngritje (gungë) në kyçin e harkut kryesor anash të cilit ishin dy harqe me hapësirë më të vogël.[47] Ndërmjet harqeve dy dritare lehtësuese dhe dy rozeta e pasurojnë siluetën tërheqëse të kësaj ure interesante. Parapeti i pjesës kaluese të urë ishte ndërtuar me blloqe guri vendosur këlliç në të cilët dallohej qartë korniza e gurët e cile në fasadë reflektonte linjën e thyer të kalldrëmit. Lidhur me datimin e urës nuk ka të dhëna të sakta, mendohet se është ndërtuar në shekullin e XV Nuk mund të japim një datim të saktë vetëm duke nisur nga zgjidhja si formë e saj pasi kompozimi me

42) A. Baldacci, **Itinerari Albanesi,** 470.
43) **Po aty.**
44) A. Boué, **vep. cit.** V. I, 552.
45) E. Armao, **vep. cit.** 196.
46) A. Boué, **vep. cit.,** V. II, 176.
47) N. Kataniç, M. Gojkoviç, **vep. cit.,** 30.

DO NOT COPY

simetri i urës së gurit me tre harqe është një zgjidhje e njohur gjatë shekujve të fundit të mesjetës. Kujtojmë urën e Velabishtit në Berat, urën e Taliqit në Gjakovë, urën e Radikës në Dibër të Madhe[48], urën e Tabakut në Tiranë, të cilat i takojnë shekullit të XVIII-XIX etj. Po kështu, duke u nisur nga lloji i parapetit i cili megjithse është i ndryshëm nga ai i urave të ndërtuara në Shqipërinë e Jugut në kohën e Ali Pashë Tepelenës,[49], ai ngjason me parapetin e urës së Abdyl Agës në Shkallën e Zezë të Krujës, objekt i datuar në fund të shekullit të XVIII[50]. Por këto dy fragmente nuk na çojnë në datimin e saktë. Si argument më bindës për datimin e urës së Prizrenit do të pranojmë krahasimin e teknikave të muraturës. Në urat e shekullit XVIII (Mirakë, Golik, Velabisht) faqet ballore në muret e urës janë trajtuar me gurë të rregullt të cilat, krijojnë fuga horizontale të dallueshme. Qoshet e gurëve janë të prera pak a shumë drejt ndërsa faqet e gurëve i janë nënshtruar një latimi të lehtë, teknikë kjo që bëhet më e përpunuar në urat e periudhës së pashallëqeve të mëdha shqiptare; kujtojmë këtu urën e Mesit në Shkodër (51), urën e Vashës në Klos të Matit (52), urën e Limarit në Përmet (53), urën e Kaçarellos në Hllomo, të Hoshtevës në Zagori (54), etj.

Nga ana tjetër duke parë teknikën e muraturës së urës së Gurit ose siç quhej në kohën e pushtimit turk «Tash Cuprisë» vërejmë se muret ballorë janë punuar me gurë lumi të vendosur pa asnjë pretendim estetik, pra një teknikë që stonon me atë që pamë në rastin e urave të shekujve XVII-XVIII. Veç kësaj rreshti i poshtëm i qemerit kryesor është punuar në ballin e tij me gurë me trashësi deri në 20 cm, (fig. 12) ndaj gurëve në qemerët e urave që përmendëm trashësia të cilëve shkon 10-12-15 cm. Treguesi i tretë është se duke vërejtur gurët e themrës së harkut kryesor në bregun e majtë, në gjendjen e rrënuar, na bie në sy fakti se këtu kemi të bëjmë me bloqe me trashësi 20-25 cm. Kështu në përgjithësi vërejmë se në këtë urë kemi të bëjmë me një teknikë jo aq fine e të trajtuar si në rastin e urave të shekujve XVIII--XIX, pra nga krahasimet e ndërtimit del se ka shumë mundësi që kjo urë ashtu siç supozohet edhe në burimet gojore të jetë ndërtuar gjatë shekullit të XVI.

Po në Prizren duke ecur sipër gjatë rrjedhës së lumit Bistrica, pak mbi rrënojat e manastirit të Shën Arkangjelit, mbi Bistricë ndodhet një urë guri me një hark, teknika me gurë lumi e mureve ballorë të së cilës duket e njëjtë me atë të urës së Gurtë në Prizren, që e datuam në shekullin e XVI. Ura më e vjetër në Kosovë është ura e Vuçiternit me gjatësi rreth 135 m e gjërësi 6 m (Fig. 13). Ndodhet në hyrje të Vuçiternit në rrugën që vjen nga Mitrovica. Sot ajo ndodhet mbi te-

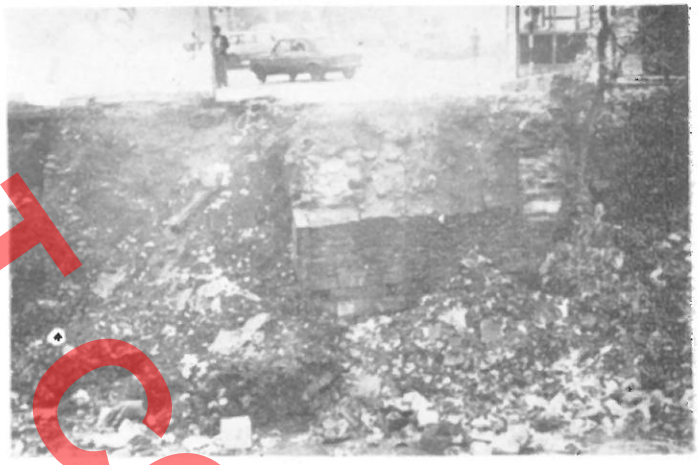

Fig. 12

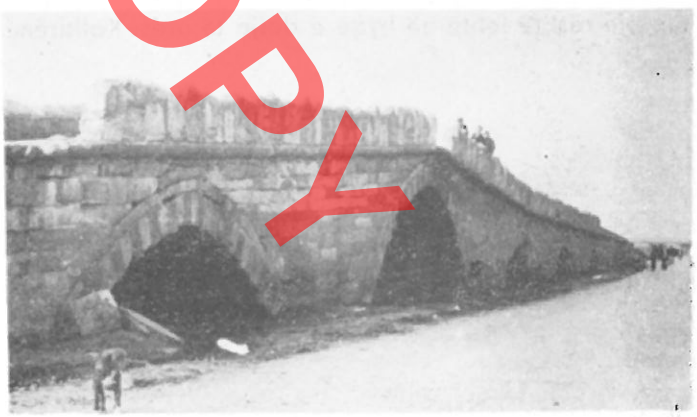

Fig. 13

PHOTO COPY

48) N. Kataniç, M. Gojkoviç, **vep. cit;** 159.
49) V. Shtylla, **Ndërtime inxhinierike të fillimit të shek. XIX në disa krahina të Shqipërisë së Jugut,** Monumentet 1/1981; 69.
50. V. Shtylla, **Ndërtime të vjetra inxhinierike në Krujë,** Monumentet, 18, 1979, 135.
51) V. Shtylla, **Disa ura të vjetra prej guri në vendin tonë,** Monumentet 11, 1976, 223.
52) V. Shtylla, **Në gjurmët e rrugës së vjetër Tiranë-Dibër.** Kumtesë në sesionin e IV shkencor të IMK, 1980.
53) V. Shtylla. **vep. cit.** Monumentet 14, 1977, 101.
54) Shih cit. 49.

DO NOT COPY

Fig. 14

rren të thatë pasi lumi Sitnica mbi të cilin ngrihej ura, ka ndryshuar shtratin e tij. Kjo urë përbëhet nga 9 harqe me madhësi të ndryshme, më i madh i dyti nga ana e Mitrovicës me hapsirë drite 10.3 m. Harqet janë të formës me majë të mprehtë, formë e njohur veçanërisht në shekujt e parë të pushtimit turk në Ballkan, shekuj XV-XVI. Ura është e ndërtuar me blloqe të rregullta guri me trashësi 20-30 cm. Në lidhjen e gurëve fqinjë tek qemerët e harqeve është përdorur plumb i shkrirë. Pjesa kaluese e urës është e rrafshët me pjerrësi të lehtë në hyrje e dalje të urës. Kalldrëmi

Fig. 15

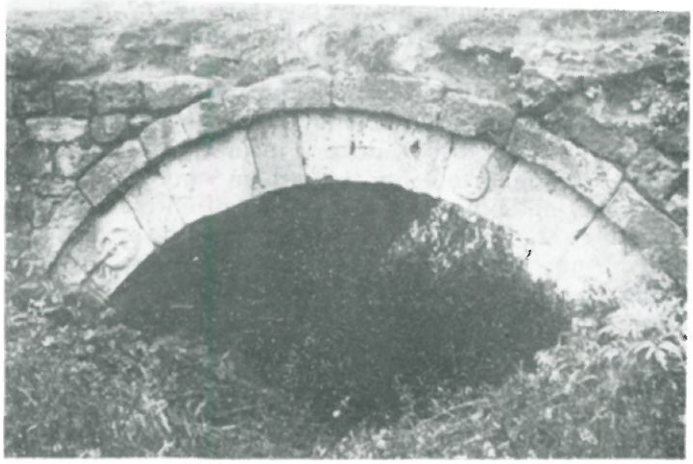

Fig. 16

ka një parapet të rëndë me blloqe guri me trashësi 40 cm, vendosur këlliç me lartësi 95 cm, të cilët janë lidhur me bazën me kunja hekuri ngulur në plumb të shkrirë (Fig. 14). Sa i takon datimit të kësaj ure, në hartën e Koronelit ajo nuk përmendet në një kohë kur ura e Babinit pranë saj figuron në këtë hartë. Megjithatë në vitin 1573 ky objekt përmendet nga udhëtari francez Kanej.[55]).

Në fshatin Budisavc, 18 km larg Pejës, në rrugën Pejë-Fushë Kosovë, mbi lumin e Istokut, degë e Drinit është ndërtuar një urë guri me 13 harqe gjysmërrethore me hapësira të ndryshme. (Fig. 15). Gjatësia e urës arrin 82 m kurse gjërësia 4.7 m. Kjo urë nga niveli është e rrafshët. Paraqet interes për faktin se në ballët e qemerëve të saj janë trajtuar mjaft dekoracione plastike; basoreliefe me motive shtazore, vegla pune si sopata, etj. (Fig. 16). Duke gjykuar nga relievet e skalitura në qemerët e saj ashtu si në rastin e urës së Tabakut në Gjakovë, mendojmë se duhet të jetë ndërtim i shekullit të XVIII. Këto ishin urat e gurit që nga mesjeta ruhen ende në këmbë në krahinën e Kosovës. Veç këtyre, në Kosovë ka pasur dhe ura të tjera që sot nuk ruhen më. Në hartën e Koronelit figurojnë disa ura druri në Kosovë, si njëra në Deçan mbi lumin Bistrica e Deçanit, një në Ferizaj mbi lumin e Sitnicës, një në afërsi të Prishtinës, etj. Në fillim të shekullit XVIII-të vetëm në Prizren mbi lumin e Bistricës kishte 8 ura.

Nga urat më të vjetra në Kosovë ka qenë ura

55) N. Kataniç – M. Goikoviç, **vep. cit.** 19.
56) S. Mandiç, **Ujrat e Prizrenit dje dhe sot,** Starine Kosova, VI-VII, 1972-73, 113.

e Babinit në fshatin Babin e shënuar në hartën e Koronelit. Kjo urë guri ndodhej mbi lumin Lab afër fshatit Raskovo, pak më lart derdhjes së tij, në lumin Bistrica[57]. Në Lipjan ka qenë ura e Jashar Pashës ndërtim i shekullit të XIX. Urat e gurit në krahinën e Kosovës, të ndërtuara me qemere kompaktë, me pilat mbështetëse të zgjidhura drejt nga ana hidroteknike, me raportin e goditur hapësirë-mur masiv të volumit të urës dhe me relievet dekorative të gdhendura në ballet rrethore të qemereve dëshmojnë për një veprimtari të kualifikuar ndërtimore dhe për një shije të hollë estetike të mjeshtërve popullorë shqiptarë të ndërtimit. Ato ishin pjesë përbërëse organike e rrjetit të vjetër rrugor të kësaj treve me aktivitet të gjërë prodhimi e shkëmbimi.

DO NOT COPY

57) A. Boué, vep. cit. V. II 176.

Valter SHTYLLA

DO NOT COPY

DONNEES SUR LES ANCIENS PONTS ET ROUTES DE KOSOVA

RESUME

Les villes de Kosova effectuaient une intense activité commerciale avec les autres villes albanaises, dont le noyau des échanges était la ville de Shkodra. Cette activité entre les villes albanaises se réalisait au moyen d'un dense réseau routier où circulaient les caravanes de commerçants. Depuis les temps anciens, dans «Tabula Pentigeriana» est mentionnée la route Lissus – Naissus dont l'itinéraire a été utilisé même plus tard, le long du Moyen-Age. La plus importante partie de cet itinéraire, la route Shkodër-Prizren, connue pendant le Moyen-Age sous le nom «la route commerciale de Dukagjin», reliait la ville de Shkodra à celle de Prizren et aux autre centres des Balkans, jusqu'à Istambul. La ville de Lezha assurait la liaison entre la ville de Shkodra et celle de Durrës. Après avoir quitté la ville de Shkodra, le premier arrêt de cette route était «Mjeda» à environ deux heures de la ville où la rivière se traversait par un bac. Plus loin la route passait à Gomsiqe au moyen d'un pont de pierre construit pendant les XVIe-XVIIe siècles.

D'après les données de l'époque, la route Shkodër-Prizren, sans compter les repos dans les auberges, se faisait en trois heures de marche à cheval.

Pendant le Moyen-Age la ville de Shkodra se liait à celle de Prizren et à d'autres villes de Kosova. A 4 ou 5 heures de Rugovë se situe Peja, un important centre routier, où se faisait le commerce des marchandises apportées par les caravanes. Shkodra se reliait aussi à Peja au moyen de la route «Malësia e Pultit» suivant cet itinéraire: Muselim-Mes-Drisht-Omarë-Lekaj-German-Kryet e Fushës-Bircë-Qafa e Kunorës-Pulaj-Lotaj-Dakaj-Canaj-Lekaj-Nrejaj-Markdedaj-Nikgjonaj-Okol-Qafa e Pejës-Brin i Dashit-Pejë. Cette route passait par le pont de Mesi, un grand pont de pierre du temps des Bushatllinj. Une autre route de montagne Shkodër-Pejë était celle qui passait par Koplik, Marshej, Dedaj, Prroi i Thatë, Dukaj, Boga, Gjecaj, Okoli, Qafë Pejë. Shkodra se reliait à Gjakova aussi par une route traversant les Alpes du Nord.

On pouvait aller de Shkodra à Gjakovë même par deux autres directions, celle de Nikaj et celle de Shala. La première variante passait de Dushman à Toplanë, Brirë, Gjonpepaj, puis passait par le col de Kolsh en atteignant la première route, celle des Alpes, mentionnée plus haut. Sur les nombreux torrents qui coupaient cette route on avait construit des ponts de bois. Ces deux routes étaient difficiles, d'autant plus que pour passer de Gjakovë à Shalë, il fallait traverser le col de Nëmanjë.

De même pour aller à Gjakovë de la station connue de Vau i Spasit de la route principale Shkodër-Prizren se détachait l'embranchement Hani i Spasit-Gjakovë. Tout de suite après Spas la route atteignait la forteresse médiévale de Lek Dukagjin, passait à la droite de Krumë et traversant un petit pont arrivait à l'auberge de la montagne de Kabash. La route après avoir laissé à sa gauche Hilsharin, par la montagne de Perroli arrivait au col de Prush. Traversant le torrent de Bitesh au moyen d'un pont de pierre, la route entrait à la ville de Gjakovë qui se situait à 6-7 heures de Vau i Spasit. A part ces routes qui reliaient l'Albanie du Nord aux villes de Kosova, d'autres routes liaient les villes de l'Albanie Centrale et celles du Sud avec les villes albanaises de Kosova. Telle était la route des caravanes Durrës-Tiranë-Klos-Dibër-Gostivar-Tetovë-Shkup et Ferizaj-Prizren, Prishtinë etc. Une autre route importante était celle de l'Albanie Centrale Durrës-Elbasan-Strugë-Dibër et continuant vers le nord, vers Kosova. Au sud de l'Albanie fonctionnait la route Korçë-Ohër-Gostivar-Tetovë-Kosova.

Kosova à part les nombreuses routes qui la reliaient aux autres villes albanaises, communiquait par des routes commerciales avec d'autres grandes villes, à l'intérieur des Balkans. Par l'itinéraire Mitrovicë-Novipazar au nord-ouest et par le route Prishtina Nish au nord-est, Kosova était reliée à la Serbie, tandis que les régions albanaises Plavë et Guci la reliaient à Monténégro. Une autre route importante était celle de Prizren-Constantinople qui passait par Prishtinë-Novo Brdo-Kumanovë jusqu'à Constantinople.

A l'intérieur de la région de Kosova, pendant de différentes

époques, ont fonctionné de nombreuses routes de caravanes qui liaient entre eux les villes et les villages qui traversaient les rivières et les torrents au moyen de ponts de pierre ou de bois. Une des plus importantes et des plus anciennes routes de Kosova était celle de Prizren-Gjakova-Peja. Partant de Gjakova, le long de cette route étaient construits deux ponts de pierre, l'un sur le fleuve de Drin i Bardhë, l'autre sur celui de Jerenik.

L'ancien pont de Fshaji, sur Drin i Bardhë, l'un des plus importants objets d'ingénieurie de Kosova, n'existe plus. Il a été partiellement endommagé après la première Guerre Mondiale. Ce pont n'existe pas dans la carte de Coronelli où sont marqués tous les ponts de la région, mais il est mentionné plus tard, au milieu du XIXe siècle par A. Boue. A l'origine, le pont de Fshanji était construit sur un grand arc en plein cintre, au milieu duquel, il s'élevait en bossage. Des deux côtés il y avait deux fenêtres, dont la base était très élevée de la terre évitant ainsi le passage de l'eau par là. D'après une gravure du début de notre siècle nous remarquons que le pont de Fshajë, sur Drin i Bardhë est traité de la même manière qu'une série de ponts du XVIIIe siècle, tels que celui de Droja et de Kurçajt à Kruja, ceux de Përmet sur le fleuve de Vjosa, celui de Muço Hyso à Këlcyrë. Donc il serait raisonable d'admettre que le pont de Fshanji soit construit au XVIIIe siècle.

Suivant la route au nord-ouest vers Gjakova, avant d'entrer dans la ville, sur le fleuve Jerenik, on a construit un long pont à arches de pierre, le pont de Terzir, d'une longueur de 193 m qui d'après les données orales est daté du XVIIIe siècle. Par son appellation on conclue que l'artisan des Terzi à Gjakova a du être le principal financier de la construction de ce pont. A cette époque une grande partie des services publiques était assurée par les corporations d'artisans. Ce fait concorde avec ce, que les artisans de Gjakova au XVIIIe siècle, jouaient un grand rôle dans la vie économique, ce qui renforce l'idée que le pont de Terzi est une construction de ce siècle-là. Sur la route de Deva, à la périphérie méridionale de la ville de Gjakova, sur la rivière de Jerenik, on a construit un autre grand pont de pierre, appelé le pont des Tabak, du XVIIIe siècle, financé par les tanneurs de la ville. A l'état actuel ce pont d'une longueur de 127 m et d'une largeur de 4,4 m est composé de sept grands arches et sept fenêtres.

A Gjakova, dans le quartier de Varosh, sur la rivière Pru, branche de Jerenik, se trouve le pont de Taliq, qui joint les quartiers de la ville. Selon les données orales, ce pont a été construit au XVIIIe siècle, en même temps que celui des Tabak. Beaucoup d'autres ponts tels que celui de Kamare à Mirakë de Librazhd (XVIIIe), de Golik à Mokër, de Pogradec (XVIIIe), de Tabak à Tirana etc. sont pareils au pont de Taliq du point de vue de la composition, de la construction symétrique avec bossage au milieu de l'arc principal. Dans la ville de Gjakova il y a eu aussi un autre pont de pierre avec quatre arcs. Le pont en question s'élevait en bossage au milieu du plus grand arc, des deux côtés duquel, il y avait une fenêtre. Il paraît que ce pont, connu sous le nom de «pont d'Islam Beg» appartient au XVIIIe siècle, puisqu'il ressemble à beaucoup d'autres ponts de cette époque, tels que celui de Kamare à Librazhd de Velabisht à Berat, de Golik à Mokër, etc. Quittant la ville de Gjakova la route suivait la direction de Peja et servait de passage aux caravanes qui venaient de Prizren pour aller à Sanxhak, Serbie et Monténégro, L'itinéraire de cette route était: Gramosjel-Prilep-Prepasjan-Pejë.

A l'heure actuelle il est difficile de rencontrer les traces des pavés des anciennes routes de la région de Kosova pour deux raisons, primo- Les routes actuelles sont essentiellement construites sur les anciens tracés effaçant ainsi leurs traces, secondo- le territoire de Kosova, étant généralement plat a été soumis aux travaux agricoles qui certainement ont endommagé quelque trace éventuelle des anciennes routes. Il y a quelques années, au centre de la ville de Prizren, sur la rivière de Bistrica de Prizren, se trouvait un pont intéressant, qui reliait le centre de la ville à l'ancien marché et au quartier qui se trouvait au dessous de la forteresse. Avant de s'écrouler par le débordement de la rivière de Bistrica, ce pont était formé d'un arc principal et d'un petit arc sur le côté gauche. Entre ces deux arcs on avait ouvert une fenêtre et une rosace ronde. A l'origine ce pont était une construction symétrique, qui s'élevait en bossage au milieu de l'arche principale, des deux côtés de laquelle il y avait deux arches plus petites. Entre les arcs il y avait deux fenêtres et deux rosaces qui le faisaient encore plus intéressant. Le parapet qui s'élevait des deux côtés était construit en blocs de pierre posés de travers au-dessous desquels se distingue bien la corniche en pierre qui reflète sur la façade la ligne rompue du pavé. Quant à la datation du pont, il n'y a pas de données précises, mais on présume qu'il est du XVIe siècle.

A Prizren, le long du cours de la rivière de Bistrica, un peu plus loin que les ruines du monastère de Saint Archangel se trouve un pont de pierre à une arche, dont la technique de construction en pierres fluviatiles des murs frontaux, semble pareille à celle d'un pont de pierre à Prizren, qui date de XVIe siècle. Le plus ancien pont de Kosova est celui de Vuçitern, d'une longueur de 135 m et d'une largeur de 6 m. A l'heure actuelle il se trouve sur un endroit sec parce que la rivière de Sitnica, au-dessus de laquelle se trouvait le pont, a déplacé son lit. Ce pont est composé de neuf arches de différentes dimensions, dont la plus grande est la deuxième du côté de Mitrovicë avec une ouverture de 10,3 m. Les arcs sont en ogive, une forme connue surtout pendant les premiers siècles de l'occupation des Balkans par les turcs, XV-XVIe siècles. Ce pont n'existe pas dans la carte de Coronelli, tandis que le pont de Babin, qui se trouve tout près, y est marqué. Malgré cela, en 1573 le pont est mentionné par le français Caney.

Dans le village de Budisave, à 18 km de Peja, le long de la route Pejë-Fushë Kosovë, au dessus de la rivière d'Istok, on a construit un pont de pierre plat à 13 arches en plein cintre avec diverses ouvertures. Le pont a 82 m de long et 4,7 m de large. Ce pont est intéressant du fait que dans la partie frontale des routes, sont appliqués beaucoup de décorations, des basreliefs, des motifs d'animaux, des outils de travail com-

DO NOT COPY

me la hache etc. D'après les reliefs gravés sur ses voûtes, comme dans le cas du pont des Tabak à Gjakova, nous admettons qu'il doit être une construction du XVIIIe siècle. A part ces ponts qui se conservent encore dans la région de Kosova il y a aussi d'autres ponts qui n'existent plus. Dans la carte de Coronelli sont marqués quelques ponts de bois à Kosova, tel que celui de Deçan sur la rivière de Bistrica, celui de Ferizaj sur la rivière de Sitnicë au voisinage de Prishtina, etc. Au début du XVIIIe siècle seulement à Prizren, sur la rivière de Bistrica il y avait huit ponts.

Le ponts de Babin, marqué sur la carte de Coronelli est un des plus anciens ponts de Kosova. Ce pont de pierre se trouvait sur la rivière de Lab, près du village de Raskovo, u peu plus loin de l'endroit où Lab se jette dans la rivière d Bistrica.

A Lipjan se trouvait le pont de Jashar Pasha, une construc tion du XVIIIe siècle. Les ponts de Kosova, construits sur de voûtes compactes, avec les points d'appuis bien résolus du poin de vue hydrotechnique, le bon rapport ouverture-mur et les re liefs décoratifs gravés sur la parti frontale des voûtes, témoi gnent d'une activité de construction qualifiée et du goût esthéti que fin des maîtres de construction albanais. Ils faisaient parti intégrante de l'ancien réseau routier de cette grande contré productive et commerciale.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

monumentet

Shpresa PRIFTI

RESTAURIMI I RRUGËS «ENVER HOXHA» NË ZONËN MUZE TË QYTETIT TË SHKODRËS

Shkodra, kryeqendra e Shqipërisë së Veriut, gjatë shek. XVIII, bëhet një nga qytetet më të zhvilluara zejtaro-tregtare të vendit. Si çdo qytet në të kaluarën edhe Shkodra kishte pazarin e saj, një nga më të mëdhenjtë e vendit,[1] prej të cilit sot nuk ruhen gjurmë. Ai shtrihej në jugperëndim të qytetit të sotëm dhe përfshinte një zonë të rrafshtë që arrinte deri në brigjet e liqenit.

Së pari ai përmendet nga fundi i shek. XV[2]. Në vazhdim të shekujve ai u rrit, duke arritur në shek. XIX, sipas të dhënave të shumta, në një nga qendrat më të zhvilluara zejtaro-tregtare të vendit.

Krijimi i Drinasit dhe zgjerimi i Bunës në drejtim të fushës më 1860, që rrënoi pjesën më piktoreske dhe më të rëndësishme të tij, u bënë shkak për shpejtimin e zhvendosjes së qytetit nga periferia e ulët, rreth kalasë në drejtim të rrafshit verior dhe krijimit këtu të zonave të reja të banimit.

Me rritjen e qytetit, në zonën në verilindje të kalasë pazari i Shkodrës e vazhdoi funksionin e tij si qendër zejtaro-tregtare, në të njëjtën kohë që në zonën e re të banimit po lindte qëndra e re tregtare me karakteristikat e saj të veçanta (Tab. I). Kështu nga fillimi i shekullit tonë në pazarin e vjetër zë fill një arkitekturë e re[3] e udhëhequr nga kritere të tjera më të përparuara dhe në disa raste me ndërtime tre-katëshe. Me rënien e zejtarisë, njëkohësisht, shtrirjen e plotë të qytetit në zonën e re, dhe funksionimin e rregullt të qendrës së re tregtare, gradualisht

Fig. 1

kemi rënien e qendrës tradicionale zejtaro-tregtare. Me zvogëlimin që iu bë atij më 1940 me ndërtimin e rrugës Molo-Bahçallëk pazari humbet pothuaj krejtësisht funksionin e tij si qendër zejtaro-tregtare e qytetit të vjetër.

1) R. Dizdari, **Pazari i vjetër i Shkodrës,** Monumentet 5-6/1973.
2) Z. Shkodra, **Esnafët shqiptarë,** Tiranë 1973, 37.
3) R. Dizdari, **Vep. Cit.**

DO NOT COPY

Fig. 2

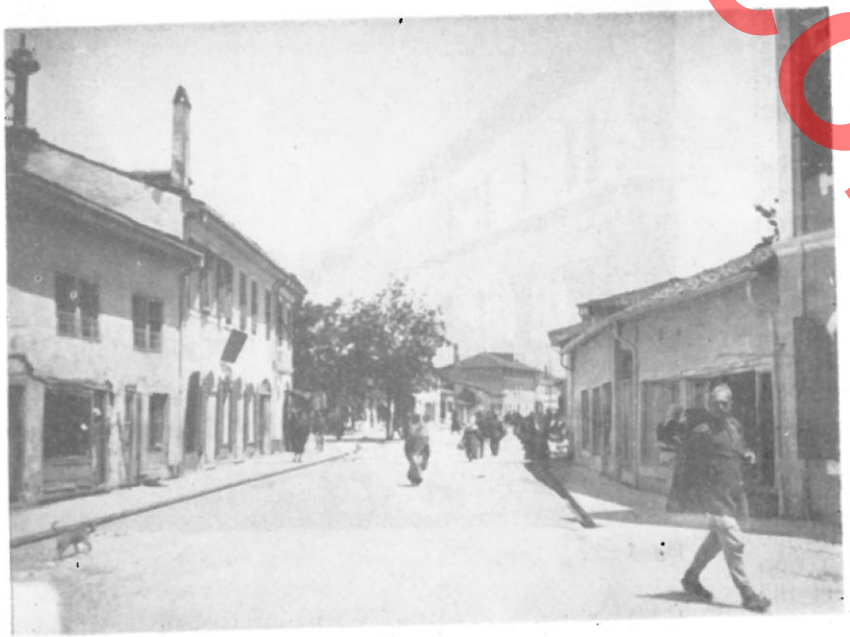

Fig. 3

Kështu prej një periudhe kohe prej rreth gjysëm shekulli në Shkodër kemi bashkekzistencën e funksionimit të dy qendrave, qendrës tradicionale, Pazarit të vjetër dhe qendrës së re tregtare, e cila përbën një dukuri që nuk e takojmë në qytete të tjera të vendit tonë. Ky artikull do të trajtojë ansamblin ndërtimor të rrugës «Enver Hoxha» që bën pjesë në zonën-muze të qytetit të Shkodrës dhe përfaqson një pjesë të mirë të qëndrës së re tregtare. Në vitin 1981 këtu u zhvilluan punime të gjëra restauruese, lidhur me organizimin në të të Ekspozitës Kombëtare të Kulturës Popullore.

Kjo pjesë e zonës-muze, si mbarë monumentet e arkitekturës, ruan vlera të rëndësishme të lidhura këto ngushtë me veprimtarinë ndërtimore të fundit të shek. XIX dhe fillimit të shek. XX (fig. 1). Njëherazi ajo përbën dhe një dëshmi të zhvillimit ekonomiko-tregtar të qytetit për atë periudhë.

Shek XIX, shënoi një rritje të mëtejshme të qytetit shqiptar dhe rënien e sistemit mesjetar të esnafëve për ti hapur rrugë, veçanërisht gjatë gjysmës së dytë të shek. XIX, lindjes dhe zhvillimit të marrëdhënieve kapitaliste.[4] Pikërisht në këtë periudhë kemi zhvillimin e kësaj qendre tregtare-ekonomike që zëvëndësoi gradualisht qendrën tradicionale, Pazarin e vjetër të Shkodrës.

Ritmi i ulët i këtyre marrëdhënieve bën që ato të mos pasqyrohen ndjeshëm dhe menjëherë në karakterin arkitektoniko-urbanistik të ansamblit ndërtimor të rrugës «Enver Hoxha». Si rrjedhim ky ansambël ka pësuar ndryshime në kohë. Dokumentat fotografike (fig. 2,3), japin mjaft të dhëna mbi zhvillimin në kohë të kësaj rruge[5]. Ndërtimet në të dy krahët e tij kanë pësuar transformime në volum, lartësi, në shtrirjen nga aksi i rrugës si dhe në trajtimin arkitektonik të pamjeve të jashtme të tyre. Ndërtimet kanë filluar aty rreth dhjetëvjeçarëve të fundit të shek. XIX dhe kanë vazhduar në shek. XX. Këtë e vërteton dhe kryqëzimi i ndodhur në hyrje të kësaj rruge i cilësuar me emërtimin tradicional «Du

4) E. Riza, **Ansamblet ndërtimore të pazareve dhe restaurimi i tyre.** Monumentet, 15 – 16/1978.

5) Materiali fotografik është gjetur në fototekën, Marubi të qytetit të Shkodrës.

gajt e reja »që është njëherazi pjesa më e herëshme e kësaj zone.

Në rrugën «Enver Hoxha» dhe kryqëzimin e emërtuar «Dugajt e reja» ndeshen paralelizma me ndërtimet e pazarit të vjetër që shprehen në dyqanet përdhese diku dhe dy katëshe, si dhe në trajtimin e dyerve, dritareve, tarabave dhe strehëve të gjëra. Kjo shpjegohet me bashkekzistencën që kanë pasur për një farë kohe pazari tradicional me qendrën e re tregtare.

Fuqizimi ekonomik i qytetit, lindja e shtresës së re të borgjezisë tregtare, prirja për rindërtime në frymën e kohës në përshtatje me mënyrën e re të jetesës solli shkëputjen njëherë e mirë të variantit të vjetër mesjetar të dyqanit dhe banesës duke sjellë ndryshime rrënjësore të pamjeve të këtij ansambli. Në këtë kohë rikonstruktohen mjaft prej ndërtimeve ekzistuese dhe lindin një sërë ndërtimesh të reja. Elementet fillestarë të tyre i gjejmë tek pazari i vjetër, aty nga fillimi i shekullit. XX.

Rikonstruksion ka pësuar dhe vetë traseja e rrugës «Enver Hoxha». Fillimisht ajo dhe trotuaret në të dy krahët e saj (fig. 2) kanë qenë shtruar me kalldrëm me gurë të marrë nga lumi Kir, anës saj, në dy krahë kalonte vija e ujit pak e thelluar. Trotuari i krahut të djathtë të saj, më i ngushtë se i majti, lidhej me rrugën me rasa të mëdha guri, të vendosura mbi vijën e ujit.

Ansambli ndërtimor i rrugës «Enver Hoxha», në qytetin e Shkodrës, shquhet për realizime arkitektonike të arritura. Rruga shtrihet në një gjatësi prej 312 m, gjërësia e saj shkon 12.80 deri 17,50 m. Ajo ruan një kompozim harmonik dhe proporcional me këmbësorin. Nga ana urbanistike ky ansambël ndjek skemën klasike të këtyre kompleksëve, duke krijuar ndër dy krahët e tij vargje paralele të ndërtesave me blloqe të ngjeshura ndërtimi. Ndërtesat në më të shumtën e rasteve janë dykatëshe por nuk përjashtohen dhe ato njëkatëshe, e rrallë herë dhe ato trekatëshe gjithmonë me ballin kryesor në rrugë. Ato nuk zhvillohen gjithmonë në një vijë të drejtë, shpesh futen më brenda apo dalin më jashtë në trotuar. Trajtimi arkitektonik i pamjeve të jashtme të tyre nuk është unik, megjithatë kjo nuk e cënon unitetin kompozicional të këtij ansambli. Këto tregojnë se kjo rrugë nuk ka pasur fillimisht një projektues të vetëm, por të ndryshëm, të cilët kanë pasur prirje dhe kushte të ndryshme projektimi.

Mjaft e përpunuar është pamja e jashtme e këtyre ndërtesave (fig. 4). ku të bien në sy veçanërisht zbukurimet në suva. E gjithë plastika me të cilën zbukurohen këto pamje është realizuar nëpërmjet kombinimit të punimit të suvasë, daltimit të gurit, përdorimit të tullës me funksionin dekorativ. Karakteristikë për këto ndërtime është ritmi i njëjtë i dritareve të katit të sipërm, të cilat rrethohen me kornizë suvaje, rreth 15 cm të gjërë të zbukuruar në pjesën e sipërme me korniza të dala trajtuar në forma dhe profile të ndryshme. (fig. 6). Katet gjithmonë ndahen me korniza të daltuara dhe friza të dala. Të bien në sy elementet skulpturalë të punuar me mjaft mjeshtëri dhe plastikë, të cilët zbukurojnë muraturën e ndërtesës.

Fig. 4

Katı përdhe ruan të njëjtën simetri vendosjeje të dritareve dhe dyerve me hapësirat e dritareve të katit të sipërm. Në më të shumtën e rasteve hapësirat e tyre mbulohen me qemer guri të cilët bartin dhe efekt arkitektonik.

Të gjitha dritaret e katit të sipërm janë të pajisura me grila druri, një element ky krejtësisht i ri, të cilin nuk e gjejmë të përdorur në dyqanet e pazarit të vjetër. Dritaret e katit të parë janë të mbrojtura nga tarabat, punuar me rrypa dërrasash të afruara, me shtresë dyfishe.

DO NOT COPY

Fig. 5

Fig. 6

Larmia e pamjeve të ndërtimeve plotësohet dh me futjen e elementit të ri metalik, të cilin e takojm të realizuar në forma dhe përmasa të ndryshme n harqet e dyerve, të dritareve, në ballkone ku ai pu nohet me mjaft zhdërvjelltësi dhe teknikë, me motiv të pasura floreale.

Arsyeja e mbisundimit dhe zhvillimit në një mas të konsiderueshme e këtij tipi ndërtimi me një arki tekturë të larmishme dhe dekor të pasur me pamje kryesore është se ajo i përshtatej qëllimeve dhe shi jes së shtresës së re të borgjezisë tregtare që lidhe me një tregti konkuruese. Kjo arkitekturë kapërce kuadrin kombëtar në tiparet e saj të përgjithshme pa u shkëputur prerazi me traditën paraardhëse, dh duke i dhënë tipareve të kësaj arkitekture karakteristi ka që lidhen me rrethanat konkrete të vendit ku aj u zhvillua.

Projektues të saj kanë qenë bij të popullit ton si Kolë Idromeno, Pjetër Marubi e ndonjë tjetër m emër për atë kohë vepra të të cilëve i gjejmë të ngri tura dhe te kjo rrugë. Të gjitha këto ndërtime jan vepër e mjeshtrave tanë të talentuar, që përqafonin menjëherë mënyrat dhe teknikat e reja të ndërtimit.

Po ashtu në këtë arkitekturë ne shohim dhe zhvi llimin e traditës sonë në artin e të ndërtuarit. Kështu fashaturat e drurit vijnë dhe zëvendësohen me fa shaturat me teknikën e suvasë, kapakët e drurit t dritareve zëvendësohen me grilat dhe tarabat, zbu kurimorja e pasur e brendësisë së dhomave, vjer dhe kalon në pamjen e jashtme të ndërtesave.

Ndërtesat e pazarit kanë një zgjidhje shumë t qartë funksionale të kateve. Kati përdhe ka shërbye si dyqan shitje malli ndërsa kati i sipërm ka shërbye gjithmonë për banim. Në të strehohej familja e pro narit të dyqanit, por nuk përjashtohet rasti kur pro nari e jepte me qera dhe vetë banonte në një banesë tjetër. E rëndësishme këtu është, se nuk kemi të bëj më me një dyqan-punishte si tek qendra e vjetër zej taro-tregtare. Këtu është fjala për një dyqan tregta të mirëfilltë me kërkesa më të përparuara si ndaj përmbajtjes, funksionit ashtu dhe formës, trajtimit, të pamjes së jashtme.

Zhvillimi i tipit të ri të banesës kushtëzuar nga kushtet e reja social-ekonomike solli dhe përdorimin e materialeve të reja të ndërtimit më të qëndrueshme krahas materialeve tradicionale. Krahas gurit, për dorimi i tullës futet gjërësisht në çdo lloj murature. Shpesh herë hapësirat e katit përdhe zgjidhen me harqe. Materiali i drurit, aq i përdorshëm në banesat e tipit të vjetër me çardak, e humbet parësinë e tij, por çatia vazhdon të ndërtohet me dru e të mbulohet me tjegulla, duke pasur një konceptim të ri të stre hëve.

DO NOT COPY

Në përgjithësi gjëndja teknike e këtij ansambli ndërtimor në momentin e vënies në mbrojtje është e mirë. Konstruksionet e mureve dhe çative qenë solide. Pjesa e dëmtuar që kërkonte një trajtim thuajse tërësor ishte ajo e veshjes së jashtme me teknikën e suvasë. Ansambli kishte pësuar edhe transformime të cilat i takojmë kryesisht në katin e poshtëm tek elementet e drurit si dyer, dritare, vitrina e taraba, të cilat me kohë duke qenë ndërtuar me material jo të qëndrueshëm, janë degraduar dhe kështu kanë tjetërsuar pamjen e tyre në kohë. Këto ndryshime konsistojnë përgjithësisht në mbylljen e hapësirave të dyerve e dritareve, trajtimin e tyre në forma dhe madhësi të ndryshme nga ato origjinalet, (fig. 7,8) duke cënuar kështu vende-vende unitetin dhe harmoninë e tërësisë së ndërtimit, ndërsa kati i sipërm mbetet pothuaj i paprekshëm.

Transformimet më të mëdha dhe serioze të trajtimit të pamjes së jashtme i takojmë tek blloqet më të hershëm të ndërtimit që trashëguan fillimisht në një masë më të konsiderueshme karakteristikat e dyqan-punishteve të pazarit të vjetër. Të tilla paraqiten ndërtimet tek kryqëzimi «Dugajt e reja» si dhe ndërtimet e ulta në dy krahët e rrugës «B. Kadia» pranë kryqëzimit.

Domosdoshmërinë e ndërhyrjes restauruese e shpejtoi dhe aktiviteti i Ekspozitës Kombëtare të Kulturës Popullore që u vendos të zhvillohet në këtë zonë të qytetit, si zonë që plotësonte mirë kërkesat për një aktivitet të tillë.

Projekti i restaurimit i këtij ansambli ndërtimor me vlera arkitektonike-urbanistike shtronte një sërë problemesh që kërkonin një përgjigje kompetente, sidomos kur kishim të bënim me restaurimin e një kompleksi të tërë ndërtimor.

Konkretisht problemet ishin këto:

Së pari si do të veprohej me disa ndërtime që në fazën fillestare të tyre trashëgonin karakteristikat e ndërtimeve të periudhës së pazarit të vjetër dhe sot paraqiteshin me transformime të dukshme në planin e jashtëm arkitektonik (fig. 9, 10).

Së dyti si do të veprohej me disa ndërtime të cilave pa ndonjë kriter të caktuar, por duke u udhëhequr thjesht nga synime utilitare u ishte tjetërsuar pamja e jashtme duke dëmtuar unitetin dhe harmoninë e ansamblit.

Së treti Si duheshin trajtuar disa pamje ndërtesash që kishin një trajtim tepër të varfër të zbukurimores së pamjes së jashtme pas rindërtimesh të mëvonshme dhe stononin me kompleksin e gjithë zonës.

Së katërti A do të ndërhyhej për plotësimin e

Fig. 7

Fig. 8

DO NOT COPY

vlerave të dëmtuara në kohë si të zbukurimores së pamjes së jashtme apo të ndonjë elementi tipik dhe karakteristik të periudhës.

Të tre problemet e para megjithëse shtrohen nga rrethana të ndryshme kanë në bazën e tyre qëndrimin karshi ndryshimeve në kohë. Për të gjitha këto raste u zbatua kriteri i kthimit në gjëndjen origjinale, duke u mbështetur mbi gjurmët e lëna, pas rindërtimeve. Në raste të veçanta u kryen edhe rindërtime sipas kriterit të analogjisë, duke qenë se kishim të bënim me një ansambël. Lidhur me elementët arkitektonik të dëmtuar, pjesërisht, apo plotësisht u zbatua gjërësisht rindërtimi i tyre.

Hartimi i projektit të restaurimit u shoqërua nga një studim i hollësishëm dhe serioz që iu bë zhvillimit në kohë dhe karakterit ndërtimor të këtij ansambli për të përcaktuar drejt në parim, kriteret e ndërhyrjes së restaurimit. Për këtë u bë një punë e studiuar me përpikmëri e dokumentacionit grafik, fotografik e përshkrimor, u bë grumbullimi i të dhënave gojore dhe veçanërisht u ndal tek gjurmët origjinale të dala gjatë sondazheve që hodhën mjaft dritë dhe saktësuan projektin e restaurimit.

Siç thamë ndërtimi i ansamblit në shqyrtim ka ecur paralel me pazarin e vjetër, prandaj në të ruhen edhe pjesë me kompozimin dhe formulimin e vjetër. Këto pjesë u trajtuan me kujdes të veçantë për t' rikthyer në gjëndjen origjinale.

Kështu në dyqanet e krahut të djathtë të kryqë zimit «Dugajt e reja» mbi bazën e gjurmëve origjinal dhe dokumentimit fotografik u arrit te gjendja fille tare. U rivendos tipi i vjetër i hapësirës së dritare që e takojmë dendur në pazarin e vjetër, i cili k shërbyer njëherazi si për ekspozimin e mallit asht dhe shitjen e tij (fig. 11). Kjo hapësirë që shkon n përmasa rreth 2 m x 1.5 rrethohet me fashatur dërrase ku në pjesën e sipërme e të poshtme sajo hen dy kanale të thelluar dërrase ku futen tarabat pë të siguruar dyqanin. Tarabat janë dërrasa të thjeshtë të afruara që sigurohen në fund me një llozh metali Kur hapet dyqani ato hiqen me kujdes dhe palose njëri përmbi tjetrin duke shërbyer dhe si podium pë ekspozimin e mallit. Dera trajtohet thjesht me dërras të afruara dhe fashatura që e përkufizojmë mbërthye me gozhdë kovaçi.

Po ashtu u rikonstruktuan blloqet e dyqaneve t ulët, tek hyrja e kryqëzimit te rruga «Branko Kadia Këtu u rivendos tipi i dritares me hapje vertikal lart e posht i përsëritur në një hapësirë tre her Ky tip dritareje sigurohet me taraba me teknikën palosjes që janë dërrasa të thjeshta lidhur me mer teshe kovaçi.

Fig. 9

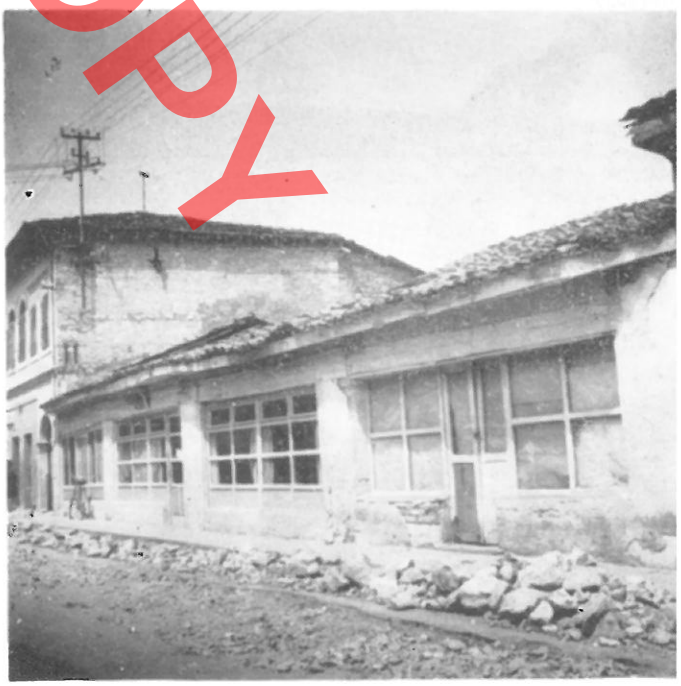

Fig. 10

DO NOT COPY

Në bllokun e dyqaneve përkarshi u rikonstruktua njëkohësisht tipi i dritares dhe i tarabës me panele vetë lëvizës. Në drejtim horizontal si kanatat e xhamit ashtu dhe tarabat rrëshqasin me kanale të thelluar vendosur lart e poshtë në konstruksionin e kasës së dritares duke dhënë mundësinë e krijimit të një hapësire të konsiderueshme, që ka shërbyer për ekspozimin e shitjen e mallit. Këtu me kujdes trajtohet pjesa fundore e dritares me zemër dërrase si dhe dera punuar me fashatura të gdhendura me figura gjeometrike. Tarabat e afruara që përbëjnë panelin kanë një mbrojtje të sigurt të lokalit. Karakteristikë për këto tipe ballë dyqanesh të zhvilluar në Pazarin e vjetër është mbrojtja që ato kanë siguruar për lokalet e tyre në përdorimin e tarabave. Ndërtimi i tyre i plotë me material druri si dhe krijimi i hapësirave sa më të plota e të lirshme për ekspozimin dhe njëherazi shitjen e mallit përbën një tipar me rëndësi. Këto blloqe ndërtimi që kanë trashëguar kriteret e ndërtimit të dyqan-punishteve të qendrës tradicionale, janë elemente në zhdukje e sipër për qytetet kështu që ruajtja dhe rindërtimi i tyre kanë një vlerë të veçantë për historinë e artit tonë të të ndërtuarit.

Restaurim të plotë të katit të poshtëm pësoi

Fig. 11

Fig. 12

dhe një bllok ndërtesash (fig. 12) në kryqëzimin e përmendur ku gjatë sondazheve doli se hapësirat e dritareve dhe dyerve origjinale ishin me qemere (fig. 13). Me kohë ato ishin mbyllur dhe trajtuar krejtësisht ndryshe. Këto qemere u realizuan sipas gjurmëve duke përftuar mbas restaurimit një pamje krejtësisht të re.

Me disa ndërtesa simetrike të transformuara në shumicën e rasteve kishim të bënim me transformimin e njërit krah, ndërsa krahu tjetër ruhej i pacënuar (fig. 14). Në një rast të tillë u restaurua porta me qemer e shpatulla guri, si dhe hapësirat e dritareve, të cilat me kohë ishin zgjeruar.

Kujdes iu kushtua restaurimit të vitrinave (fig. 15) si element i ri i zhvilluar aty nga 10 vjeçari i parë i shekullit tonë. Për kushtet dhe kërkesat gjithnjë në rritje të jetës tregtare vendi për reklamimin e mallit të dyqanit merrte zhvillim të madh, i traj-

DO NOT COPY

Fig. 13

Fig. 14

DO NOT COPY

tuar në forma e përmasa të mëdha, punuar me kujdes e shije. Kështu u restaurua kati i poshtëm i vitrinave i bllokut të dy ndërtesave të vendosura gjatë rrugës «Enver Hoxha». Në një rast të tillë gjurmët nuk ishin të plota po në bazë të të dhënave gojore që i konfirmonin dyqane të ruajtur u arrit të bëhej rikonstruksioni i katit të poshtëm.

Për ndërtesa të veçanta, njësi ndërtimi, apo detaje të shkëputura, që nuk ruanin gjurmë origjinale dhe në gjëndjen para restaurimit kishin një trajtim të varfër arkitektonik, në raste të rralla për të mos cënuar unitetin dhe vlerat e ansamblit kemi zbatuar analogjinë megjithë anët negative që ajo mbart.

Gjurmimi i kujdesshëm i zonave të qytetit për të gjurmuar njësi të veçanta ndërtimesh, apo tipe detajesh si dyer, vitrina, taraba, korniza që i përgjigjeshin periudhës së ngritjes së ndërtimeve që po restauroheshin lehtësuan zgjidhjen e kësaj detyre.[6]

Kështu u rikonstruktua kati përdhe i një ndërtese në rrugën «Enver Hoxha» (fig. 16) ku u restauruan vitrinat si dhe korniza e dalë. Në një tjetër njësi (fig. 17) po në këtë krah, u veprua sipas të njëjtit kriter.

Të tilla gjurmë gjetëm veçanërisht në rrugën «Branko Kadia» e cila është në vazhdim të rrugës «Enver Hoxha» dhe bën pjesë në zonën-muze të qytetit.

Në disa raste në vargun e dyqaneve që formojnë ansamblin në shqyrtim, dalin edhe porta të jashtme të banesave që ngrihen në pjesën e prapme të dyqaneve. Kuptohet se këto janë pjesë e ansamblit dhe si të tilla iu nënshtruan restaurimit. Për tu përmendur është një portë relativisht e madhe në zonën e «Dugajve të reja», e cila u ripërtëri, duke zëvëndësuar me kujdes disa elementë të degraduar. (fig. 18).

Restaurimi i këtij ansambli, u krye gjatë periudhës Nëntor 1980-Shtator 1982. Projekti dhe drejtimi i punimeve të zbatuara nga Atelieja e Shkodrës, u kryen nga autorja e këtij artikulli.

Punimet e restaurimit prekën të gjitha pamjet e ndërtesave duke ribërë në një masë të konsiderueshme suvatimet e jashtme. U restauruan të gjitha kornizat e dekoruara, me detajet skulpturale derdhur në allçi, apo modeluar në vend. Po ashtu u ribënë ato pjesë që i mungonin. Për dyert, dritaret dhe vitrinat ekzistuese, u pat parasysh konsolidimi i pjesëve të dëmtuara, por në shumë raste ato u rindërtuan (fig. 19).

U restauruan strehët e dala, oxhakët e baxhat mbi çati, u pastruan të gjitha blloqet e gurëve të latuar të qemereve dhe shpatullat e dyerve e të dritareve të lyera me bojë vaji më vonë.

Tarabat si element mbrojtës i hapësirës së dritares dhe njëherazi i vetë dyqanit, u përdorën mjaft në ndërtesat e rrugës «Enver Hoxha». Ato tani i gjejmë me teknikë më të përparuar se ato që u përdorën në tipat e dyqan-punishteve të pazarit të vjetër. Trajtimit të tyre u kushtohet përkujdesje më e

6) Gjurmët më të plota gjenden në Rrugën «Branko Kadia» që është në vazhdim të Rr. «Enver Hoxha» dhe bën pjesë në zonën muze të qytetit.

DO NOT COPY

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

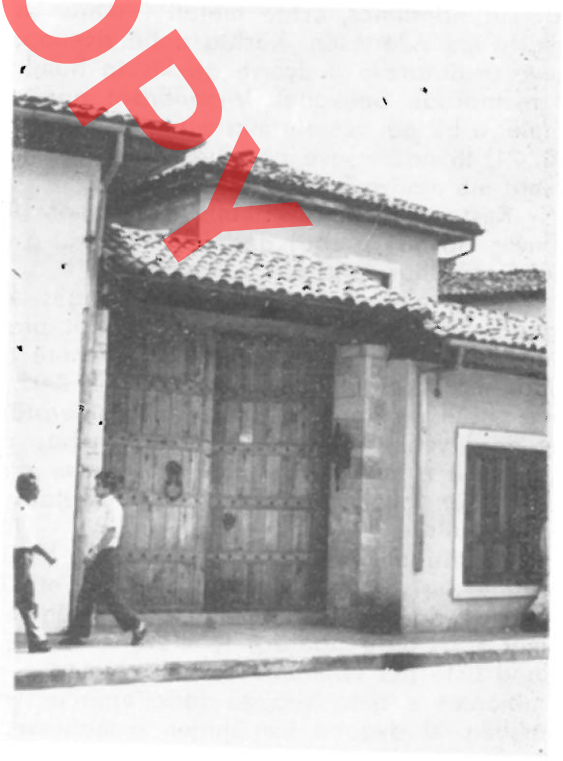

Fig. 18

DO NOT COPY

Fig. 19

Fig. 20

madhe. Të tilla janë tarabat tip fizarmonikë me fashaturë e zemër dërrase të punuar, tarabat në formë kapaku me shtresë dyfishe dërrase të vendosura tërthor njëra tjetrës.

Një element i ri që u përdor në ndërtesat e ansamblit ndërtimor, është metali i lidhur mjaft organikisht me ndërtesën. Kështu u bë rivendosja e harqeve të dritareve e dyerve që kishin humbur, si dhe u restauruan ballkonet. Veçanërisht punë e kujdesshme, u bë për restaurimin e plotë të ballkoneve (fig. 20, 21) të ndërtesave në kthesë të kryqëzimit, të stolisura me motive floreale.

Restaurimi i ansamblit ndërtimor të rrugës «Enver Hoxha» u shtri deri tek bojatisja e ndërtesës, duke zgjedhur ngjyrat tradicionale.

Rrjeti elektrik i ndriçimit të rrugës kishte një zgjidhje që dëmtonte vlerat e ansamblit, prandaj ai u rindërtua plotësisht, duke përdorur fenerë të stilizuar sipas motive tradicionale (fig. 21, 22, 23).

Gjatë restaurimit u pat në konsideratë funksioni që do kryenin këto njësi ndërtimi mbas restaurimit një pjesë e konsiderueshme e të cilave do të shërbente për lokalet e Ekspozitës Kombëtare të Kulturës Popullore.

Restaurimi preku dhe elementë të brendësisë së dyqaneve si shtresa, tavane, suvatime etj. Në ambientet që do të shërbenin për ekspozitën u bënë çlirimet e perdeve ndarëse të mëvonshme në vendet e mundshme për krijimin e sallave të mëdha origjinale. Ambientet e tjera ruajtën funksionin e tyre të mëparshëm si dyqane për shitjen e mallrave. Një nga këto ambiente u kthye në restorant karakteristik shkodran duke krijuar kështu mundësinë më të madhe të vizitueshmërisë dhe njohjes me vlerat e këtij monumenti.

Ansamble të tilla ndërtimore gjejmë dhe në

Fig. 21

DO NOT COPY

Fig. 22

Fig. 23

shumë qytete të Shqipërisë, si në Gjirokastër, Korçë, Vlorë etj. Ato janë dëshmi e nivelit të zhvillimit ekonomik të qendrave të ndryshme qytetare. Paralelizma me arkitekturën e ndërtimeve në pazarin e Shkodrës gjejmë tek disa zona të pazarit të Korçës, dhe sidomos në rrugën «Justin Godart» në Vlorë të konceptuar me të njëjtën frymë.

Pamja e re që fitoi ansambli i rrugës «Enver Hoxha» pas punimeve të plota restauruese (fig. 1) pasuroi fondin e vlerave urbanistiko-arkitektonike të qytetit të Shkodrës, i cili në këtë drejtim zë një vend të rëndësishëm në mbarë trashëgiminë tonë Kombëtare.

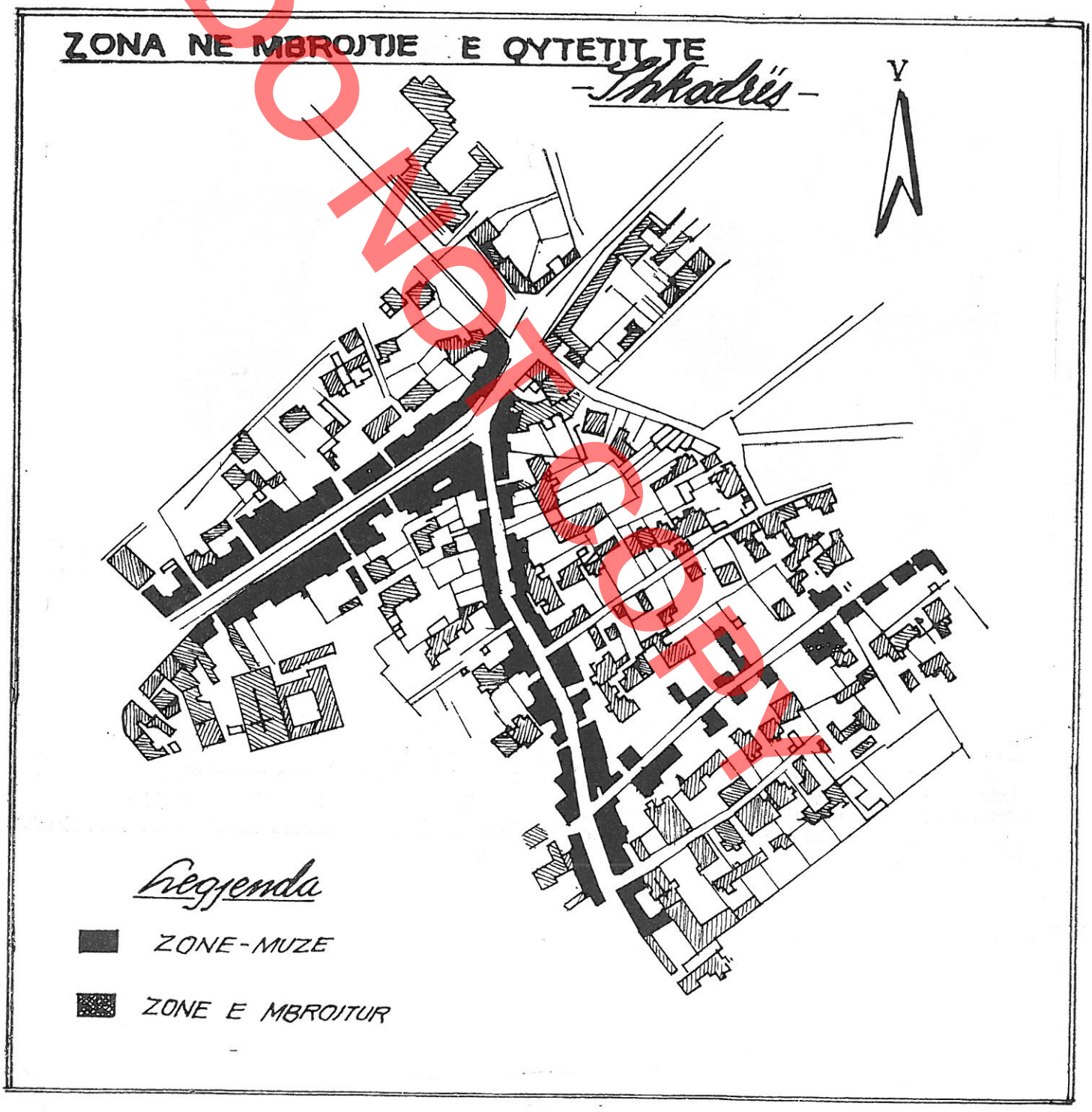
ZONA NE MBROJTJE E QYTETIT TE
-Shkodrës-
V
Legjenda
ZONE-MUZE
ZONE E MBROJTUR

DO NOT COPY

Shpresa PRIFTI

DO NOT COPY

LA RESTAURATION DE LA RUE «ENVER HOXHA» DANS LA ZONE MUSEE DE LA VILLE DE SHKODRA

RESUME

Shkodra, centre de l'Albanie du Nord devient au cours du XVIIIe siècle, l'une des villes artisanales et commerciales les plus développées du pays. Comme toute autre ville d'autrefois, Shkodra avait son bazar, l'un des plus grands du pays, dont on ne conserve aucune trace. Il se situait au sud-ouest de la vile actuelle, occupant un terrain plat qui s'étendait jusqu'au bord du lac.

Il est mentionné pour la première fois à la fin du XVe siècle. Au cours des siècles il s'est agrandi, devenant au XIXe siecle, d'après les nombreuses données, l'un des centres les plus développés de l'artisanat et du commerce du pays. La creation de Drinas et l'évasement de Buna en direction de la plaine en 1860, qui a ruiné sa plus pittoresque et plus importante partie, ont été la cause du déplacement de la ville des alantours de la citadelle en direction de la plaine au nord, créant ainsi de nouvelles zones d'habitation.

Ainsi, pendant un demi-siècle, à Shkodra coexistent les deux centres, le vieux Bazar et le nouveau centre commercial, ce qu'on ne rencontre pas dans les autres villes du pays. Dans cet article nous allons traiter de l'ensemble des costructions de la rue «Enver Hoxha» qui fait partie de la zone musée de la ville de Shkodra et représente une bonne partie du nouveau centre commercial. En 1981 on a entamé des travaux de restauration afin d'y installer l'Exposition Nationale de la Culture Populaire.

Cette partie de la zone-musée, comme tous les autres monuments d'architecture, conserve d'importantes valeurs liées étroitement à l'activité de construction de la fin du XIXe siècle et du début du XXe siècle. Elle constitue un témoignage du développement économique et commerciale de la ville de cette époque.

Le XIXe siècle a marqué un essor plus poussé de la ville albanaise et la chute du système capitaliste médiéval des artisans, frayant le chemin, surtout à la fin du XIXe siècle, à la naissance et au développement des rapports capitalistes.

Ces rapports n'ayant pas un rythme accéléré, ne sont pas sensiblement reflétés dans les traits d'architecture et de l'urbanisme de l'ensemble des constructions de la rue «Enver Hoxha». Par conséquent, cet ensemble a subi des modifications dans le temps. Les documents photographiques en parlent beaucoup. Les constructions situées des deux côtés de la rue ont subi des modifications de volume, de hauteur et d'étendue, depuis l'axe de la rue, ainsi que dans le traitement architectonique de leurs extérieurs. Les constructions ont commencé vers la dernière décennie du XIXe siècle et se sont poursuivies pendant la XXe siècle. Cela est prouvé même par le carrefour à l'entrée de cette rue, appelé par tradition «Dugajt e Reja» (Les Nouvelles Boutiques), qui constitue en même temps la plus ancienne partie dans cette zone.

L'ensemble des constructions de la rue «Enver Hoxha» dans la ville de Shkodra, se distingue par ses réalisations architectoniques bien réussies. La rue s'étend sur une longueur de 312 m et une largeur de 12,80 m à 17,50 m. Elle garde une composition harmonique et proportionnelle avec le trottoir. Du point de vue de l'urbanisme, cet ensemble suit le schéma classique de ces complexes, créant des deux côtés des suites de constructions parallèles avec des blocs de constructions serrées. Dans la plupart des cas les constructions sont à un étage, mais on n'exclue par celles à simple rez-de-chaussée et rarement celles à deux étages, dont les façades donnent toujours sur la rue. Elles ne se développent pas toujours en ligne droite, faisant quelquefois saillie sur le trottoir. Le traitement architectonique des vues extérieures n'est pas unique, mais cela n'altère guere l'unité compositionnelle de cet ensemble. Cla montre qu'au début, cette rue a eu de différents auteurs de projet. La vue extérieure et surtout les ornements du crépi de ces constructions sont très bien traités. Le côté plastique des ornements est rélisé par la combinaison du traitement du crépi, de la pierre sculptee et des briques utilisées à fonction décorative.

Les portes et le fenêtres du rez-de-chaussée sont placées de manière symétrique avec celles de l'étage supérieur. Dans la plupart des cas elles sont surmontées de voûtes de pierre qui ont aussi un effet architectonique.

Dans une certaine mesure, le développement de ce type de construction avec une architecture variée et un riche décor, correspond aux intérêts et aux goûts de la nouvelle couche de la bougeoisie commerciale qui exerçait un commerce concurrentiel.

Les auteurs du projet ont été des fils du peuple, tel Kolë Idromeno, Pjetër Marubi. Quelques-unes de leurs oeuvres se conservent toujours dans cette rue. Ces constructions ont été les oeuvres de nos maîtres doués qui adoptaient aisément

bazilikës në plan formën e gërmës «T». Nefi qendror që është më i gjerë (7.08 m) se nefet anësorë (4.02 dhe 3.90 m) hapet gjerësisht ndaj absidës, duke përbërë vëllimin kryesor të ndërtesës dhe duke u ngritur në lartësi mbi nefet anësorë. Të tre nefet ndahen nga dy arkada mbi pilastra në pjesën e poshtme dhe me dritare në pjesën e sipërme. Hapësira ndërmjet pilastrave dhe dritaret mbulohen me harqe tullash. Nefet anësorë që janë dhe më të ngushtë dhe më të ulët, ndërpriten atje ku fillon transepti, nga një arkadë dyshe që mbështetet në pilastra të vogla në muret anësorë e arkadat si dhe në një kolonë në mes. Sot ruhet vetëm bazamenti i kolonës në nefin jugor.

Transepti përbëhet prej tri pjesësh, ambienti i altarit dhe absida në qendër dhe dy krahët jugor e verior në anët. Këto ndaheshin nga njëri-tjetri me arkada mbi pilastra që ruhen në nivel të ulët. Gjithashtu nga gërmimi doli në dritë një kapelë e vogël e ndërtuar mjaft vonë në ambientin jugor të transeptit me mure të rrënuara.

Në gjëndjen e sotme bazilika i takon dy fazave kryesore të ndërtimit, duke ruajtur të njëjtin ndërtim planimetrik e vëllimor. Fazës së parë i takojnë muret anësorë dhe pilastrat me arkadat mbi to në pjesën e transeptit, ndërsa fazës së dytë pilastrat, harqet dhe muratura mbi to që ndajnë të tre nefet në zonën nga muri perëndimor tek transepti. Këtij rindërtimi i takon gjithashtu dhe pjesa e sipërme e muraturës së ruajtur të absidës.

Muratura e vjetër është ndërtuar me gurë në forma drejtëkëndëshe dhe me tendencë horizontale të rradhëve. Në pjesën e poshtme ajo ka një brez me pesë rradhë tullash të trasha me fuga po aq të trasha e në ndonjë vend edhe më tepër, i cili shkon në anën jugore deri tek portat e vogla që kanë nefat anësorë. Fugaturat janë të rrafshuara me mistri dhe kanë të gërvishtura në to: vija paralele, zigzake, gërsheta përgjatë fugave horizontale, kryqe në fugat vertikale etj. Një gjë e tillë vërehet, aty ku ruhet fugatura e pa dëmtuar, si në anën e jashtme ashtu edhe në brendësi të kishës. Ky mur i vjetër ka vende-vende dhe tulla ose copa tullash ndërmjet gurëve, madje ka në ndonjë rast edhe tulla vertikale sipas modelit të mureve të periudhës romake në kompleksin e theatrit. Në muret e vjetra në intervale të rregullta ruhen vrimat e skelerive të përdorura gjatë ndërtimit: Veçori tjetër e tyre është mënyra e mbështetjes së harqeve me tulla. Thembrat e tyre fillojnë në nivelin e pilastrit gjithnjë mbas një guri të vendosur pak konzol si kornizë .

Krahët verior e jugor të transeptit që përfundojnë me fronton ruhen tërësisht nga faza e parë ndërtimore. Kjo dallahet nga njësia e teknikës së ndërtimit të murit dhe mungesa e fugave që do të flisnin për një fazë të dytë ndërtimore. Si në anën lindore ashtu dhe veriore e jugore, të dy krahët kanë respektivisht dy tare të mëdha dyshe. Nga këto ruhej e murosur vetëm dritarja në krahun jugor ndërsa të tjerat janë të rinuara. Mbi një kolonë prej tullash që e ndan në pjesë dritaren ngrihen harqet e shkallëzuara të mbylesës. Harku i sipërm që është dhe më i madh është në sipërfaqe të murit, ndërsa ai i poshtmi me tullë të vogla pak më brenda, duke u krijuar një korniçe dritë hije.

Me interes për aspektet funksionale të kishës është një hyrje e vogël në anën lindore të krahut jugor të transeptit. Ajo mbulohej me hark mjaft shtrirë prej tullash nën të cilin duhet të ketë pasur një arkitra guri të rrafshë për sa mund të gjykonet nga gjurmët në shpatullat e derës. Muratura mbi të, niveri të shpatullës së dritares, është me gurë e brez të shpeshtë prej tullash, duke u lidhur qartë me muraturën e absidës. Absida është një ndërtim i rregullt gjysëm rrethor në anën e brendshme, ndërsa në anën e jashtme është pesëfaqëshe në pjesën e poshtme dhe rrethore në pjesën e sipërme, mbi nivelin e fillimit të harqeve të dritareve. Nga ky brez i sipërm ruhen vetëm pjesët pranë murit lindor në të cilat shtrihet në anën jugore një dekor me harqe tullash të vendosur njëri mbi tjetrin si dhe guri mbi të cilën ngriheshin harqet e shkallëzuara të dritares treshe të dikurshme ndërsa në anën veriore një brez murature prej shtatë radhë tullash. Ky brez i sipërm i harkuar është pak më brenda brezit të poshtëm pesëfaqësh, për të lejuar ndërtimin e një kornize e të mbulesës së ngushtë, me tjegulla, një zgjidhje e zakonshme për arkitekturën paleokristiane. Nën brezin pesëfaqësh të absidës kemi muraturën e çrregullt të themelit.

Mbas rrëzimit të dritares së vjetër, është ndërtuar një dritare e re po tre pjesëshe me kolona tulle e harqe tullash sipas rrezeve rrethuar nga një shirit tullash. Mbulesa e dritares qëndrore është rrënuar bashkë me pjesë të murit mbi të ku ishte një dritare nga e cila ruhen, vetëm shpatullat. Muratura e pjesës së re është me gurë e vende-vende me tulla dhe nga duket se i takon rindërtimit të kishës.

Në brendësi të absidës ruhen në pak vende pjesë të vogla nga shtresat e suvatimeve të vjetra, që flasin të paktën për dy duar pikture murale. Në pjesën e sipërme ruhen katër rreshta me tulla nga mbulesa e dikurshme çereksfere e absidës, që siç kuptohet nga fuga e kontaktit me pjesën e murit mbrapa, është ndërtuar veçmas tij.

Nga pilastrat në formë të gërmës «T» ku takohen nefet me transeptin deri në pilastrin në murin perëndimor të kishës për çdo harkadë janë pesë pilastra të lira me prerje drejtkëndore. Nga këto shtatë pilastra për secilën harkadë të fazës së parë ndërtimore,

kanë mbetur vetëm pilastra pranë transeptit dhe pilastra në murin perëndimor. Le të shpjegojmë këtë fakt.

Hapësirat e lira të arkadave mbulohen pranë transeptit nga dy harqe tullash që mbështeten në gurë të nxjerrë konzol. Në anën lindore harku ruhet vetëm për një pjesë të tij sepse në zonën e transeptit arkada është rrënuar. Në anën nga perëndimi ruhet gjithashtu një pjesë e harkut si dhe shpatulla e dritares së vjetër në murin mbi të. Kjo tabllo shihet në pilastrën veriore. Në këtë mur të vjetër ruhet dhe vrima për trarët e mbulesës së nefit anësor, e cila është mbushur në pjesën e poshtme për t'u prurë në nivel të njëjtë me vrimat e pjesës së re. Harku i ringa pilastri më nga perëndimi që mbështetet në mbetjen e vjetër është vetëm prej një rrjeshti tullash. Mbi secilën hapësirë të harkadës kemi nga një dritare të mbuluar me hark tullash. Muratura me të cilën janë ndërtuar pilastrat dhe pjesa mbi harkadë është prej gurësh të rregullt gëlqerorë lidhur me llaç gëlqereje me rërë të ashpër e fugatura të papunuara dhe një sasi më të madhe tullash të vendosura përgjatë fugave, ndërmjet gurëve të të njëjtit rresht e mjaft rrallë vertikalisht. Pra nuk kemi as teknikën e kluazonazhit e, as atë me tulla që është përdorur gjatë shek. XI-XIII të tipit të kishës së Perondisë në Berat[5], të cilat sipas mendimit tonë në periudha të caktuara janë pjesë e traditës ndërtimore vëndase, që po të njihesin, zor se nuk do të ishin përdorur edhe këtu.

Veçori tjetër teknike e këtij rindërtimi janë dhe mënyra e ndërtimit të harqeve mbi pilastrat. Thembrat e tyre janë pak më brenda se faqja e pilastrit dhe mbështeten në të pa ndërmjetësinë e ndonjë guri-kapitel. Në disa nga harqet janë përdorur veshje tullash për të rrafshuar suvanë në një plan me brinjën e ngushtë të pilastrit. Po kështu vërehen të ripërdorura blloqe të vjetër tullash nga muratura e fazës së parë.

Në pilastrin perëndimor të harkadës veriore ruhet guri kapitel dhe fillimet e dy harqeve me tulla si dhe dallohet fuga e takimit të pjesës së vjetër me rindërtimin në fjalë. Gjithashtu në mjaft vende të pilastrave në mure dhe në pjesë të murit perëndimor duket mënyra e vjetër e përpunimit të fugave.

Muri perëndimor i bazilikës ruhet në tërë lartësinë e vjetër në pjesën që i takon nefit qendror. Në qendër të tij është hyrja kryesore për në kishë, mjaft e gjërë dhe e mbuluar me hark gjysëm rrethor me dy rradhë tullash të vendosura sipas rrezeve. Ky mur përfundon me fronton që duket se i takon rindërtimit duke pasur një dritare të vogël të mbuluar me bark në të. Dy porta të tjera ishin për dy nefet anësore. Ajo nga jugu ruan vetëm anën e shpatullës së majtë e cila në pjesën e sipërme duhet të jetë e rindërtuar bashkë me murin mbi të. Aty ruhet dhe thembra e mbulesës me hark të ulët ndërtuar me gurë të gdhendur të vendosur sipas rrezeve. Nga kjo portë mungon pjesa nga jugu, që së bashku me qoshen jug-perëndimore të kishës duhet të jetë rrënuar gjatë gërmimit të kompleksit të portës me kulla. Aty shohim se kjo pjesë e kishës ka qenë mbështetur mbi mbetje të mureve të periudhës romake të ndërtuar me tulla. Porta për në nefin verior, edhe ajo po aq e ngushtë, ruan vetëm pjesët e poshtme të shpatullave.

Në murin perëndimor ruhen qartë gjurmët e pjesëve që vazhdojnë në nefet anësore, prej të cilave kuptojmë se këta ishin në nivel më të ulët nga nefi qëndror, siç na rezultoi dhe nga studimi i harkadave.

Për sa i përket nefeve anësorë, ata ruhen me muret e jashtme të ndërtesës në gjëndje të rrënuar por në lartësi të vogël. Nga teknika e ndërtimit bindemi se i takojnë fazës së parë të ndërtimit të cilës i përkasin edhe ndërtimi i përgjithshëm planimetrik e vëllimor i bazilikës.

Gërmimi i bazilikës nxori të ruajtur relativisht mirë dyshemenë e kishës. Ajo ishte e ndërtuar në mënyrë të rregullt me pllaka të mëdha e të skuadruara prej guri gëlqeror vendosur drejtpërsëdrejti në tabanin prej dheu. Nefat anësorë janë shtruar me pllaka më të vogla dhe në një kohë të vonë në to janë ndërtuar varre si mbi nivelin e dyshemesë ashtu dhe nën të.

Në aks të nefit qëndror ruhen në nivelin e dyshemesë dy bazamente prej murature të cilët i takojnë amvonit të dikurshëm. Mbi to ngriheshin shkallët, në përfundimin e të cilave ndodhej vendi i predikimit. Ky amvon rezulton i ngjashëm me atë të bazilikës B në Filipi, bazilikës B në Nikopojë (amvoni i vjetër), pra sipas formës së përdorur në Konstandinopojë[6].

Nga një sondazh që kryem pranë njërit prej pilastrave rezultoi që ata ngrihen mbi një themel të vazhduar. Pilastrat e rindërtuara janë ngritur direkt mbi këtë themel, madje në ndonjë rast (pilastri i lirë më nga perëndimi i arkadës jugore) duke gjykuar nga përpunimi i fugave bindemi se janë ruajtur një apo dy rreshta nga muratura e vjetër.

Të dhëna më me interes u përftuan nga gërmimi në zonën e bemës dhe në krahun jugor të transeptit.

5) Për këtë shih. A. Meksi, **Arkitektura dhe restaurimi i kishës Perondisë,** Monumentet 5-6, 1973, 21.

6) D. Pallas, **L'edifice culturel chretien et la liturgie dans l'Illyricum oriental.,** Ellinika 26, 529.

DOKTORIA

Në mes të hapësirave nga pilastri në formë të shkronjës «T» i arkadës së nefeve deri tek pilastrat në murin lindor, kalonin harkada dyshe me harqe më të ulët se të nefeve, që mbështeteshin në qëndër në pilastra të vogla me prerje katrore ndërtuar me gurë e breza tullash. Në një kohë të dytë hapësirat më nga lindja janë zvogëluar duke ngritur nga dy pilastra të tjera ndërtuar me gurë gëlqeror dhe lidhur me llaç gëlqereje. Më vonë akoma, këto kalime si dhe hapësira më nga perëndimi janë murosur me një mur të ndërtuar me gurë e fragmente arkitektonike e të lidhur me llaç balte.

Megjithëse dyshemeja e ambientit të altarit ishte e dëmtuar, nëpërmjet gërmimit u përftuan të dhëna me mjaft interes. Shtresa më e vjetër, e cila i takon ndërtesës fillestare ka qenë prej mozaiku. Prej tij ruhet vetëm buzina me një gjërësi prej 58 cm që paraqet një gërshet për krijimin e të cilit janë përdorur kubikë me përmasa 0,5 x 0,5 x 0,5 cm, me ngjyrë të zezë, të bardhë, të kuqe e rozë. Fragmentet e mozaikut i takuam në këndin veri-lindor dhe në anën jugore. Mozaiku ishte mbi një nënshtresë prej llaçi gëlqeror me pluhur tulle me një trashësi 9 cm mbi një kalldrëm prej gurësh me trashësi të shtresës 10 cm. Nën të kemi shtresë me mbeturina për një thellësi prej 35 cm. Ndërsa mozaiku ruhet fare pak. Shtresa e gruntit ruhet në një sipërfaqe mjaft të madhe gati sa gjysma e bemës.

Më vonë, me sa duket kur mozaiku ishte dëmtuar së tepërmi, është ndërtuar një shtresë me tulla mbi një nënshtresë prej argjile të vendosur direkt mbi mbetjet e mozaikut. Tullat i vishen suvatimit të pilastrave shtesë, megjithatë ne mendojmë se janë të një kohe me ta. Në anën jugore ruhen dhe pjesë të një dyshemeje akoma më të vonë me pllaka gëlqerorë. Ato hyjnë nën murosjet me llaç balte.

Në bemë ndërmorëm një sondazh, aty ku bëhej shkallëzimi për në absidë. Absida shtrohej dikur me pllaka nga të cilat ruhet një në anën veriore. Nën të kishte për shkallën e mësipërme një mur 16 cm të larë me një themel 58 cm të thellë, i cili mbështetej në mbetje të mureve të periudhës romake si ato pranë portës me kulla dhe në këndin jug-perëndimor të bazilikës. Kështu, në bazilikë nuk janë përfshirë mure të periudhës romake siç mendonte Ugolini.

Nga kapela në krahun jugor të transeptit ruhen absida e ndërtuar me mur të trashë si muri jugor dhe muret verior e perëndimor. Muri verior është i hollë sepse i vishet murit me llaç balte, që mbyllte arkadën e dikurshme, muri perëndimor ka përfshirë pjesë të arkadës që lidhte transeptin me nefin jugor, duke ruajtur bazamentin e kolonës së mesit. Në këto mure të gjithë me llaç gëlqereje, janë futur dhe fragmente arkitektonike nga ikonostasi i dikurshëm i bazilikës.

Nëpërmjet studimit të strukturave në këmbë, gërmimeve dhe sondazheve, u arrit të njihet ndërtesa në formën e saj të parë dhe ndryshimet që pësoi në kohë. Kemi të bëjmë me një bazilikë tre nefshe me transept me paralele të qarta me bazilikat A, E, D, të Nikopojës[7] siç ka vërejtur dhe Pallos, dëshmi në të njëjtën kohë e lidhjeve arkitektonike të dy brigjeve të Adriatikut, duke përbërë një pikë më në veri nga sa mendohej deri sot[8].

Si dallim nga to kemi mungesën e narteksit edhe për ngushtësi të vendit (bazilika është ndërtuar pranë murit antik) dhe ndërtimin me pilastra në vend të kolonave. Të përbashkët me bazilikën A ka dhe portat e vogla në nefat anësore në zonën pranë transeptit. Ndryshe nga gjithë bazilikat ka formën e absidës pesëfaqshe që, në to është gjysëm rrethore dhe me kundra forca. Studimi plotëson dhe planimetrinë deri më sot të njohur të Evangjelidhisit të rimarë dhe nga Orlandos dhe Pallas, e cila siç mund të kuptohet nga një ballafaqim i lehtë është mjaft skematike si për muret anësore, ashtu edhe për ndërtimin e brendshëm, sidomos në zonën e transeptit. Nga vetë gjendja e ambientit të altarit ne nuk mund të gjykojmë për ndërtimin e dikurshëm të tij.

Ndërtimi i parë, bazilika paleokristiane, mund të përfytyrohet në tërësinë e saj me saktësi të mirë. Nefi i saj qëndror ngrihej mbi anësoret duke marrë dritë në pjesën e sipërme nga dritaret që ngrihen mbi arkadat. Në nivel më të ulët janë dhe krahët e transeptit të mbuluar me çati dy ujse që përfundon me fronton në jug e veri dhe që mbështetet në muret mbi arkadat që ndajnë në tre pjesë transeptin.

Përsa i përket portës në lindje të krahut jugor të transeptit ajo me sa duket shërbente për ceremonialin e blatimit të dhuratave në tryezë të altarit, duke shërbyer ky mjedis në rolin e pastoforeve[9].

Në aspektin arkitektonik kemi të bëjmë me një bazilikë, trajtimi dekorativ i anës së jashtme të së cilës është në përputhje me trajtimin e zakonshëm të ndërtesave të periudhës paleokristiane; trajtim i thje-

7) Pallas **R.b.k,** II-1971, 233. Po aty shih dhe planimetrit e bazilikave në fjalë (respektivisht). fig. 2.5.6. Gjithashtu jemi të një mëndjeje me të lidhur me formën e Bazilikës së Finiqit e cila edhe pse rezulton jo e plotë në gërmimin e Ugolinit, duhet të ketë qenë me transept.

8) R. Krautheimer, **Early Christian and Byzantine Architecture,** 1981, 137.

9) D. Pallas, **L'edifice,** Ellinika 26, 556-557.

DOKUMENTOKY

shtë, mure të rrafshta e të pasuvatuara e pa ndonjë zbukurim. Megjithatë pamja e jashtme gjallërohej nëpërmjet përdorimit të tullave në brezat, harqet e shkallëzuara tek dritaret dhe dyert, harqet e faqeve të absidës dhe me shumë gjasë në kornizat. Brendësia është karakteristike për arkitekturën e kohës. Hapësira e brendshme është dinamike nëpërmjet ritmit të arkadave, por në të njëjtën kohë gjerësia e pilastrave dhe absida e madhe drejt së cilës tenton tërësia i japin një rëndësi brendësisë. Nga zbukurimorja e dikurshme kemi vetëm shtylla të ikonastasit të datueshme për nga mënyra e ndërtimit dhe gdhendjet në shek. VI. Mundet që dy kapitelet korintike të gjetura në muret e vona të jenë ripërdorur për kolonat që ndajnë nefet anësore nga transepti.

Problemi i datimit të bazilikës si dhe i rindërtimeve të saj mund të hetohet vetëm nëpërmjet arkitekturës, teknikës së ndërtimit dhe zbukurimores. Duke e krahasuar këtë me bazilikat me transept të Nikopojës[10] vërejmë se koha më e mundshme e ndërtimit të saj është gjysma e parë e shek. VI më shumë gjasë pjesa e fundit e saj po të nisemi nga afria me bazilikën A. Përsa i përket rindërtimit kryesor të saj, datimi i saj paraqet vështirësi. Ne mendojmë se njohja e rrethanave historike të Butrintit mesjetar si dhe teknika e ndërtimit mund të na e lehtësojnë këtë detyrë. Me Nea Taktika të perandorit Leoni VI, e datuar në vitet 902-907[11], fillon të ripërmendet peshkopata e Butrintit, lidhur kjo me sa duket me rivendosjen e pushtetit bizantin nga mesi i shek. IX në tokat e Temës së porsakrijuar të Nikopojës. Gjysma e dytë e shek. IX, në të cilën peshkopata ndodhet në kushte të reja dhe të favorshme duhet të jetë dhe koha e rindërtimit të bazilikës. Butrinti pas një periudhe të gjatë turbullirash e pasigurie të lidhura me dyndjet sllave, sigurisht që kishte nevojë për një faltore kryesore. Me sa duket bazilika jonë ishte më e përshtatshme për këtë nga ndërtimet e tjera paleokristiane si kisha trekonkëshe pranë Vivarit dhe bazilika e Akropolit, që ndërkohë janë rrënuar. Analiza e teknikës së ndërtimit tregoi se ajo i takon një periudhe në të cilën sapo marrin hov ndërtimet, ende pa u formuar një teknikë e re që arrin të bëhet tradicionale dhe që takohet dhe në muret e rrethimit mesjetar të periudhës mesjetare[12] teknika me tulla njëra mbi tjetrën ndërmjet gurëve e cila në trevat e Despotatit të Epirit vijon të përdoret dhe në shek. XIII-XIV krahas klauzonazhit. Kjo kohë sipas nesh duhet të jetë gjysma e dytë e shek. IX.

Përsa i përket rindërtimeve të tjera të vogla në zonën e ambientit të altarit dhe ato duhet ti takojnë një periudhe në rënie të Butrintit dhe ndërtimeve në të, siç është ajo e sundimit turk të shek. XVI-XVIII. Ndërtimi i kapeles duhet t'i takojë kohës kur Butrinti thuajse nuk ekziston më si qendër banimi dhe Bazilika mund të quhet e braktisur, shek. XVIII.

*
* *

Baptisteri i Butrintit është gërmuar nga Ugolini në vitin 1928, i cili veç disa publikimeve informative nuk bëri paraqitjen e plotë të arkitekturës dhe të mozaikut të dyshemesë[13]. Duke pasur parasysh interesin shkencor dhe vlerat e monumentit në pranverën e vitit 1974 nga ana e Institutit të Monumenteve të Kulturës u ndërmor një ekspeditë studimore për të përcaktuar ndër të tjera dhe masat mbrojtëse për dyshemetë me mozaik. Punimet filluan me pastrimin e plotë të monumentit si dhe gërmimin e një brezi të ngushtë pranë mureve anësore të tij, që në përgjithësi nuk ishte bërë nga Ugolini. Kështu në ambientin këndor veriperëndimor, gërmimi nuk kishte shkuar deri tek mbetjet e mureve dhe ajo zonë ishte përdorur për varrezë, tre varre nga të cilat ruheshin të paprekura mbi muret rrethues të baptisterit. Po kështu kishte varre edhe mbi murin perëndimor të sallës në veri të sallës së pagëzimit.

E shohim me interes të parashtrojmë me pak fjalë të dhënat e gërmimit, të domosdoshme për një njohje më të mirë të monumentit. Gërmimi i baptisterit pati paraqitur mjaft vështirësi për shkak të kolonave, kapiteleve dhe trarëve të rrëzuar mbi dyshemenë me mozaik. Me interes ishte gjetja në zonën e vaskës së pagëzimit të pjesëve të vogla me muraturë tullash, në formë të harkuar, të cilat autori i mendon si një pjesë të një baldakini qendror. Këto pjesë kishin suva të pikturuar me ngjyrë të kaltërt dhe të kuqe. Po me suva të ngjyrosur, për sa gjykohej nga gjurmët ishin dhe arkitrarët[14].

Ugolini ka arritur në përfundimin se kemi të bëjmë me një ndërtesë të antikitetit të vonë romak

10) D.I. Pallas., **Rb.k;** 227.
11) H. Gebzer, **Ungedruckte und venig bekannte Bistumer-verzeichnisse der orientalischen Kirche,** BZ 1, 1892, 257.
12) Gj. Karaiskaj, **Muret fortifikuese të Butrintit në mesjetë shek. VIII-XV,** Monumentet, 20, 1980, 15.
13) L.M. Ugolini, **Il battistero di Butrinto,** Rivista di Arceologia Cristiana, 34 – XI, 3-4, 265-282 e po ai, **Butrinto...,** 41-52, 158-162.
14) L.M. Ugolini, **Il battistero....,** 280.

BOTIMET

(shek. IV) në të cilën gjatë shek. V-VI janë vendosur kolonat me pllakat e bazamentit, dhe është kthyer në një sallë pagëzimi. Në këtë kohë janë futur në tërësinë e mozaikut edhe dy skenat ajo e pagëzimit dhe ajo e eukaristisë që duhen datuar të shek. V-VI. Pak më i vonë nga kjo kohë është mozaiku i sallës pranë[15].

Në gjëndjen e sotme të gërmimeve baptisteri paraqitet i përbërë nga dy salla. Njëra, salla drejtkëndore në veri, tjetra salla e pagëzimit, katrore në anën e jashtme dhe rrethore në brendësi. Në veri të baptisterit mbi murin verior është ngritur kisha e mbiemëruar nga ne «pranë baptisterit»[16]. Kjo kishë, siç tregojnë dhe varret, nga teknika me gurë e tulla ende e paformuar mendojmë se mund të datohet në gjysmën e dytë të shek. IX-X.

Salla e pagëzimit paraqet në brendësi një ambient rrethor, muri i të cilit i brendashkruhet një katrori me mure të ndërtuara me gurë e vende-vende me copa tullash. Në qendër të sallës ndodhet vaska e pagëzimit rrethore në anën e jashtme, katër fletëshe në anën e brendshme, duke pasur në nivel më të ulët pjesën brenda katrorit. Muratura e vaskës është ndërtuar me gurë e copa tullash lidhur me llaç gëlqereje. Në anën e jashtme muratura e vaskës është suvatuar me llaç me pluhur tullash e me ngjyrë të kuqe. Në brendësi vaska është veshur me pllaka të holla mermeri me ngjyrë të bardhë të lidhura me muraturën me llaç harasani. Në pjesën qëndrore pllakat nuk shihen sepse aty një mbushje e vonë ka mbyllur daljen e ujit për në vaskë që ishte në kohën e gërmimit në formën e një brime në anën jug-lindore[17].

Ndërmjet vaskës dhe murit rrethues kemi dy radhë me nga tetë kolona graniti secila, të vendosura përgjatë tetë rrezeve që ndajnë rrethin në sektorë të barabartë. Në drejtimin e tyre në murin rrethor anësor pak mbi nivelin e dyshemesë ka pilastra gjysëm rrethore. Muret ruhen në lartësi më të madhe në anën lindore dhe më pak në anën jugore.

Salla e pagëzimit ka dy hyrje një në anën perëndimore dhe një tjetër që e lidh me sallën veriore. Pragjet e tyre janë prej pllakash mermeri. Tri dyer të mbyllura në përfundim të gërmimit lidhin sallën rrethore me ambiente këndore. Nga porta për në ambientin verilindor ruhet thembra e mbulesës në shpatullën jugore dhe vrimat e arkitraut në të. Që dyert janë mbyllur pas gërmimit e tregon jo vetëm teknika dhe materiali i përdorur por edhe fakti që llaçi i pjesës së poshtme të tyre hipte mbi mbushjen me dhe të pagërmuar të këtyre ambienteve. Kjo tabllo ishte e qartë sidomos për ambientet veri-perëndimor e veri lindor. Ambienti këndor jug-lindor, ku muret ruhen relativisht mirë, nuk ka lidhje direkte me sallën. Në këtë ambient kemi gjurmë të dëmtuara të një dyshemeje me hipokaust dhe një fund pitosi të lidhur me strukturën e dyshemesë. Mendojmë se këtu duhet të kemi një ambient për ngrohjen e ujit dhe se tubacionet kishin lidhje me vaskën. Mbetet për tu vërtetuar këtë hipotezë nëpërmjet sondazheve të mëtejshme. Dy mure i ngjiten baptisterit në anën jugore e lindore të këtij këndi.

Në ambientin këndor verilindor mbas pastrimit të mbushjes gjetëm një themel muri më të vjetër që shkon paralel murit lindor të baptisterit, një mur që lidhet me murin verior – e një tjetër që i ngjitet atij lindor. Ambienti këndor jug-perëndimor ruhet me mure në nivel mjaft të ulët. Në ambientin këndor veri-perëndimor ku gjetëm mbi muret tre varre të vegjël muret gjithashtu ruheshin në nivel të ulët.

Për mënyrën e ndërtimit të mureve paraqesin interes studimet e vendlidhjeve të murit katror me atë rrethor që i brendashkruhet. Muraturat janë ndërtuar me gurë e lidhur me llaç gëlqereje duke pasur vende-vende dhe copa tullash e tjegullash. Në anët veriore dhe jugore ku muret ruhen në lartësi të vogël pjesa e drejtë ndahet nga një fugë e qartë nga ajo rrethore, madje pjesë të murit lindor dalin me një kënd të drejtë dhe tej murit në drejtim të jugut, çka flet qartë se në ndërtimin e baptisterit janë përdorur dhe pjesë muresh më të vjetra të cilat ndërkohë ruheshin aty. Në anën perëndimore, në pjesët pranë hyrjes, që shërbejnë si shpatulla të portës, muret janë pa fuga, duke vijuar më tej deri tek ambienti këndor me një fugë, që tregon se muret janë ndërtuar veçmas nga mjeshtra të ndryshëm. Që janë ndërtuar njëkohësisht flet fakti se faqet e kontaktit, pra fuga, paraqet një faqe të rrafshët. E njëjta dukuri është dhe në murin lindor, ku në pjesën qendrore ku muri është më i hollë fuga mungon ndërsa mbas trashjes së konsiderueshme të murit dhe pranë ambienteve ku muret do të ndaheshin, kemi fugën ndarëse. Mendojmë se veç faktit që janë përdorur mure më të vjetër në pjesën e poshtme, të dy muret e sallës së pagëzimit janë ndërtuar njëherësh nga dy grupe mjeshtrash prej të cilëve njëri punonte murin e jashtëm dhe tjetri punonte murin e brendshëm.

Në murin lindor ruhen tri dritare nga të cilat

15) **Po aty,** 278, 282.
16) A. Meksi, **Disa kapela bizantine të vendit tonë,** Monumentet 10, 1975, 79.
17) I.M. Ugolini, **Il battistero,** 274.

POWTOON COPY

ajo e mesit është në nivel më të lartë. Kjo, si dhe dritarja nga jugu ruajnë pjesë të shpatullave, ndërsa ajo nga veriu ruan vetëm njërën shpatull, atë jugore. Në pjesën qëndrore, në zonën që përfshihet ndërmjet dy pilastrave, muri lindor zgjerohet sepse në pjesën e poshtme krijohet një rezervuar në formë paralelipipedike. Ky rezervuar furnizohej me ujë ndërmjet një tubi të lënë në murin lindor, i cili vinte jashtë baptisterit. Për këtë gjykojmë nga pjesë të një muri që ecin në drejtim të lindjes. Edhe ky mur lindor ka në zonën e poshtme pjesë muresh më të vjetra.

Për të krijuar një tabllo të saktë të problemit të mureve më të vjetra të shfrytëzuara për ngritjen e mureve të baptisterit, niveli i lartë i ujrave nëntokësore, që nuk lejon sondazhet e nevojshme.

Të dy kolonatat në brendësi të baptisterit ngrihen mbi themele rrethore. Në këtë përfundim arrijmë duke parë nivelin e dyshemesë me mozaik, e cila mbi këto themele nuk është ulur fare. Kolonat ngrihen mbi pllaka guri gëlqeror të vendosura në mënyrë të shkujdesur mbi këto themele. Mbi pllakat, në mënyrë të rregullt janë vendosur bazamente antike të ripërdorura si dhe kolona. Vetëkuptohet që këto themele janë bërë enkas për kolonadat dhe se këto pllaka nuk mund të futeshin në mozaikun paraekzistues siç mendonte Ugolini[18]. Veç sa më sipër kjo theksohet mjaft mirë nëpërmjet dy pllakave (e pesta e rradhës së brendshme e gjashta e rradhës së jashtme) të cilat janë të prera në qoshet dhe dekori i mozaikut të dyshemesë vazhdon dhe në pjesët munguese që do të thotë se mozaiku është bërë pas ndërtimit të kolonave. Që këto nuk janë vënë më vonë, siç mendon Ugolini, flet fakti që në shumë nga rastet që paraqiten aty, dekori i mozaikut të njërës anë nuk vijon në anën tjetër të pllakës, d.m.th. unazat nuk gjejnë vijim të rregullt dhe buzinat nuk janë në të njëjtën linjë.

Duke parë vizatimin e përgjithshëm të mozaikut ku brezat me figura janë ndërmjet unazave me kolona, si dhe lidhjen e brezit qëndror me gërsheta të kryqëzuara që i vishet vaskës pa u dëmtuar nga ai[19] bindemi gjithashtu për shtruarjen e dyshemesë me mozaik mbas ngritjes së ndërtesës. Gjithashtu do të na dukej një veprim jashtëzakonisht i vështirë ngritja e një ndërtese të tillë pa dëmtuar tërësisht mozaikun.

Kolonat përfundonin me kapitele të tipit impost-jonike të punuar thjesht, me ndryshime të vogla nga njëri-tjetri në zbukurimin e faqeve të veçanta. Nga forma dhe zbukurimorja mendojmë se këto kapitele i takojnë gjysmës së parë të shek. VI. Pranë rrënojave të baptisterit gjenden një sërë arkitrarësh graniti, të cilët duhet të jenë ata që janë gjetur gjatë gërmimit. Nga një matje e tyre rezulton të jenë me përmasa të tilla që duhet të kenë qenë mbi kapitelet e radhës së brendshme të kolonave, duke formuar një rreth, në anën e brendshme dhe një figurë të përafërt me tetëkëndëshin në anën e jashtme. Gjithashtu vërejmë se sipërfaqja e anës së brendshme është më pak e rregullt. Në faqen e poshtme, e cila edhe shihej nga besimtarët që ndodheshin në sallë, ishte gdhendur në secilin gur nga një kryq në reliev.

Në gjëndjen e sotme të rrënojave është e vështirë të përcaktohet ndërtimi vëllimor i sallës së pagëzimit. Qënia e kolonave në brendësi të sallës shpjegohet me nevojën e mbajtjes së mbulesës, e cila për vetë përmasat e sallës nuk mund të realizohej pa mbështetje të brendshme. Nga sa njohim baptisteret paleokristiane, ata me dy radhë kolonash janë të pakët dhe në ta radha e brendshme nuk përdoret për të mbështetur çatinë, por për të krijuar një balkadim rreth vaskës. I tillë është rasti i baptisterit në Noçera (Itali) ku këtë radhë e kemi të përfshirë në strukturën e vaskës[20].

Në një ndërtim të tillë të brendësisë, mbulesa do të realizohej në pjesët anësore nga qemere cilindrike që hapeshin ndaj qendrës së sallës dhe ndonjë kupolë apo çati me strukturë druri për pjesën qëndrore që do të rezultonte relativisht e madhe. Në këtë rast ndërtimi do të ishte i ngjashëm me ato të baptisterit të kishës së shën Joan Pagëzorit në ishullin Kos (Greqi)[21] me përmasa më të vogla se baptisteri ynë.

Një mundësi e dytë e ndërtimit vëllimor të baptisterit është mbi radhën e dytë të kolonave direkt mbi arkitrarët ose mbi një tambur të ulët që ngrihej mbulesa me kupole apo kësulë sferike e pjesës qëndrore. Pjesa tjetër, nga kolonat tek muret anësore do të mbulohej me qemere të kryqëzuara mbi harqe. Një zgjidhje e tillë do të justifikonte punimin jo të njëjtë të dy faqeve të arkitrarëve. Gjithashtu nëse do të kishin të bënin me një baldakim, të dy faqet do të

18) L.M. Ugolini, **vep. cit,** Lidhur me problemin e njëkohëshmërisë dhe dyshemeve është shprehur dhe H. Nallbani, **Mozaiku i baptisterit të Butrintit ndërtim i njëkohëshëm,** Monumentet 18, 1979, 58-61, duke u nisur nga ndërtimi i dekorit dhe lidhja e tij me arkitekturën e ndërtesës. Për këtë jemi shprehur dhe ne, shih **Historia e Arkitekturës Shqiptare (maket)** Tiranë, 1980, 206.

19) H. Nallbani, **vep. cit,** 59.

20) A. Khatchatrian, **Les baptisteres paleochretienes,** Paris 1963, fig. 350.

21) A. Khatchatrian, **vep. cit,** fig. 181.

Do not copy

ishin të harkuara sipas rrathëve bashkëqendror. Kjo bën më të mundshëm sipas nesh një ndërtim planimetriko-vëllimor sipas këtij varianti të dytë. Sidoqoftë mendojmë se pjesa qendrore e sallës do të ngrihej më lart pjesëve anësore, të cilat veç krijimit të ambienteve këndorë, tre prej të cilëve lidhen me sallën dhe i shërbejnë asaj, luajnë një rol kontraforcimi për të ekuilibruar shtytjen e mbulesave të harkuara.

Mbasi trajtuam arkitekturën e monumentit, përgjithësisht të lënë mënjanë në botimet e derisotme, le të shohim mozaikët e dyshemesë së sallës së pagëzimit. Ndërtimi dekorativ i dyshemesë përbën një tërësi në përputhje të plotë me arkitekturën e sallës. Tërësia përbëhet prej shtatë unazash dekorative të ndara nga një linjë e hollë prej gurësh me ngjyrë të errët. Unaza e parë duke filluar nga ana e jashtme paraqet një degë të valëzuar me gjethe rrethi të vendosura në mënyrë të kundërt me secilin sektor rrethor që formon degën e valëzuar.

Unaza e dytë përbëhet nga medalione rrethore që ndërthuren ndërmjet tyre, të cilët kanë në brendësi figura të ndryshme në pjesën më të madhe, kafshësh dhe shpendësh. Kjo unazë ka gjithsej dyzet e tre rrathë. Pjesët trekëndëshe ndërmjet rrathëve dhe vijës kufizuese janë zbukuruar me motivin e bishtit të qenit.

Unaza e tretë që i takon rreshtit të jashtëm të kolonave bazamentet e të cilave edhe ndërpresin motivin dekorativ, përbëhet nga dy palë rrathë që ndërpriten duke krijuar nyje ndërmjet tyre. Fusha ndërmjet rrathëve është lënë pa figura.

Unaza e katërt ka po atë motiv me rrathë si unaza e dytë në fushën brenda të cilëve ka kryesisht figura kafshësh. Kështu nga njëzet e gjashtë figura kemi vetëm katër lule nga të cilat njëra katërshe dhe tjetra treshe. Pjesët trekëndëshe jashtë rrathëve janë të zbukuruara sipas rastit me trekëndësha, lule ose dhe zogj të vegjël. Unaza e pestë është njëlloj si unaza e parë veçse është pak më e ngushtë. Degët janë me gurë të zinj ndërsa lulet janë të kuqe e të konturuara me shirit të zi.

Unaza e gjashtë që i takon rreshtit të brendshëm të kolonave përsërit motivin e rrathëve që ndërpriten pa figura në brendësi të tyre si unaza e tretë. Unaza e shtatë që zë gjithë zonën rreth vaskës së pagëzimit përbëhet nga një motiv i njëjtë; ai i gërshetit të ndërthurur në tërë fushën pa mbarim në tre radhë. Fushat e vogla brenda rrathëve të gërshetit mbushen nga figura gjeometrike të vogla ndërsa n anët ka trekëndësha shumëngjyrësh.

Në sektorin përballë hyrjes, të kufizuar nga d akse kolonash janë dy skenat e njohura, ajo e pagë zimit në zonën e unazës së shtatë dhe eukaristia n zonën e unazës së katërt dhe të pestë. Ndryshe ng figurat e medalioneve të cilat janë menduar të shihe nga qendra e sallës, këto dy skena janë të orientuar nga hyrja për në sallë.

Rëndësia e tyre dallohet jo vetëm në ikonografin por edhe në materialin e përdorur dhe mënyrën ekzekutimit, dallime që kanë shtyrë studiuesit ose t quajnë ato ndërhyrje më të vona në mozaikun e epo kës romake[22] ose restaurim të ndonjë skene të një kohëshme me të tjerat dhe ndërtesën[23].

Ne i përmbahemi mendimit që theksuam më përpara se mozaiku është i njëkohshëm me sallën pagëzimit, të menduar e të ndërtuar që në fillim në formën e sotme. Po të shohim skenën e pagëzimit do të vërejmë se gërsheti i unazës së shtatë mbyllet në mënyrë të rregullt, pa më të voglën mundësi vazhdimësie dhe pa ndonjë gjurmë të ndërhyrjeve të mëvonshme. Madje në krahun e djathtë të skenës gërsheti përfundon pak shtrembër dhe për këtë pjesa e mbetur pas ndërtimit të skenës është plotësuar me një degë peme vizatuar me gurë të zinj. Për skenën e eukaristisë në të njëjtën mënyrë janë mbyllur medalionet e unazës së katërt dhe dega me gjethe urthi e unazës së pestë[24].

Në këto vende të lëna enkas janë krijuar skenat në fjalë, për detajimin më të mirë të së cilave dhe për efekte më të theksuara koloristike janë përdorur gurë më të vegjël prej pastë xhami të ngjyrave të verdha e të gjelbërta. Në këtë mënyrë këto skena bëhen qëndrore në tërësinë e sallës. Të tillë gurë janë përdorur dhe në një numër të kufizuar kafshësh dhe shpendësh në medalione (katër raste në unazën e dytë dhe tre në unazën e katërt) të cilët për ne gjithashtu nuk janë restaurime. Jemi gjithashtu të mendimit se këto skena i kanë punuar mozaicistët më të aftë.

Për vlera estetike shquhen mjaft nga figurat e medalioneve që janë në të, dy unazat dhe ndër to, kafshët dhe shpendët e punuar me gurë dhe pastë xhami. Megjithatë tërësia karakterizohet nga harmonia që arrihet nëpërmjet përzierjes dhe ecurisë së motiveve, harmoni e nevojshme për krijimin e idesë së

22) I.M. Ugolini, **Il battistero,** 282, po ai **Butrinto...** 162. D. Mustilli, **Gli scavi italiani di Butrinto,** Romana, anno IV, 4, 1940, 10. S. Anamali – S. Adhami, **Mosaiques de l'Albanie,** Tiranë 1974, 7.

23) H. Nallbani, **vep. cit.,** 60.

24) **Po aty,** 59.

DOKTORE

gjithësisë me paraqitjen e së cilës kemi të bëjmë në këtë sallë.

Datimi i mozaikut, është bërë deri më sot si i shek. IV për tërësinë me unaza dhe medalionet ndërsa skenat qendrore[25] të shek. V-VI.

Gjithashtu është dhënë mendimi se mozaiku i takon shek. V-VI, duke u ribërë më vonë vetëm dy skenat qendrore.[26]

Ne do të kërkonim lidhjet e këtij mozaiku, pra dhe mundësitë për datim nëpërmjet krahasimit me mozaikët e bazilikës A të Nikopojës, ku siç vëren dhe Ugolini, si motivet e medalioneve të gërshetuara me paraqitje kafshësh brenda tyre dhe ai me degë e gjethe urthi, ashtu edhe skena me pallonj anash një kanthare, janë mjaft të ngjashme me këto të Butrintit. Bazilika A është datuar nga Pallas në çerekun e tretë të shek. VI, ndërsa nga Kizinger në çerekun e dytë të po atij shekulli[27]. Edhe krahasimet e tjera prurë nga Ugolini përkojnë në një farë mase me këta datime.

Përsa i përket arkitekturës së sallës së pagëzimit, kjo paraqet një ndërtim të zhvilluar[28] dhe që në këtë rast flet për një ndërtim në kohë relativisht të vonë. Një element me vlerë për datimin paraqesin kapitelet e gjetura gjatë gërmimit, të cilat për nga përmasat dhe për dallimet mjaft të pakta flasin për një gdhendje të tyre për këtë godinë e cila gjithashtu datohen në shek. VI[29].

Duke u nisur nga sa thamë më lart jemi të mendimit se salla e pagëzimit dhe mozaikët e saj janë një krijim i mezit të shek. VI.

Le të kalojmë tek mjedisi në veri të sallës së pagëzimit, e që duhet konsideruar pjesë përbërëse e baptisterit, sepse siç dihet sallat e pagëzimit bënin pjesë në ansamble më të mëdha, të shoqëruara me mjedise ndihmëse[30]. Një ndër to duhet të ketë qenë dhe salla veriore. Nga ajo ruhen muri verior në një lartësi 70 cm, mbi të cilin ngrihet kisha mesjetare, muri lindor në nivel të ulët (rreth 20-30 cm) dhe muri perëndimor që është rrafsh me dyshemenë e sallës. Në të tilla rrethana, në pamundësi të sondazheve është e vështirë të shprehemi lidhur me vendosjen në kohë të dy sallave d.m.th. a janë të një kohe ato apo njëra i bashkangjitet më e vonë tjetrës. Gjithashtu vetëm gërmimi i zonës në veri dhe perëndim të kishës mesjetare do t'i japë një përgjigje të saktë pyetjes: a është baptisteri në pamjen e sotme një ndërtesë e veçantë, e pavarur, apo pjesë e një kompleksi më të madh, çka ndodh shpesh në arkitekturën paleokristiane.

Planimetria e kësaj salle është në formë trapezi. Në muret e brinjëve lindore dhe perëndimore janë dy pilastra dhe pjesa e murit lindor nga pilastri tek baptisteri është me gjërësi më të madhe. Me interes janë të shënojmë mbetjet mjaft të vogla të suvasë së dikurshme me ngjyra si në murin verior ashtu dhe në atë lindor e jugor.

Gjithë dyshemeja e sallës është e shtruar me mozaik, në një nivel pak më të ulët se salla e pagëzimit. Anash mureve kalon një buzinë me murë gëlqeror të kuq të kufizuar nga një rresht gurësh të zinj me një gjërësi që ndryshon nga 5-10 cm. Mbas saj kemi një brez me një degë të valëzuar me gjethe në anët e kundërta. Fusha e jashtme është e bardhë, e brendshmja e kuqe, ndërsa lulet këmbejnë ngjyrë brenda një kornize të tërë. Lulet janë të madhësive të ndryshme dhe fare pak prej tyre janë elegante. Meqenëse dhoma është jo me planimetri të rregullt ky brez është me gjërësi të ndryshme. Rreth këtij brezi kalon një buzinë treshe me gurë të zinj, të bardhë e bojë rozë brenda një vijë të zezë në anën e jashtme.

Fusha që krijohet në këtë sistem buzinash ndahet më dysh në nivelin e pilastrave nga një segment me gurë të kuq. Zbukurimi i tyre është i ndryshëm. Fusha që ndodhet në anën veriore ka në të katër anët një buzinë të gjërë me rrathë të shtypur që ndërpriten. Rrathët janë vizatuar me gurë ngjyrë rozë prej gëlqerori dhe tulla të kuqe të kufizuara me rreshta gurësh të bardhë në anën e brendshme e të zinj në anën e jashtme. Sipërfaqia jashtë rrathëve është e bardhë ndërsa brenda tyre e zezë.

Këtij brezi i brendashkruhet një brez më i ngushtë me shirita që gërshetohen dhe që formojnë drejtkëndësha e rrathë njëri me gurë të kuq e tjetri me gurë të zinj. Brenda tyre janë vizatuar rombe, rrathë, sëpata e në ndonjë vend dhe kryqe. Brenda këtij brezi paneli ndahet në dysh me një vijë të dukshme

25) L.M. Ugolini, **vep. cit,** 162.
26) H. Nallbani, **vep. cit,** 60.
27) E. Kitzinger, **Studies on late antique and early byzantine floor mosaics at Nikopolis,** Dumbarton Oaks Papers, 6, 1951, 92, fig. 18-19, 31-32. Me datimin e tyre rreth këtyre kufijve kohor është dhe G. Cetkoviç-Tomasheviç, **Ranovizantijski podni mozaici,** Beograd 1978, 84.
28) A. Khatchatrian, **vep. cit,** XIII.
29) R. Olivieri Fasoli, **Corpus della scultura ravennate,** Roma 1969.
30) A. Khatchatrian, **vep. cit** XII.

DO NOT COPY

Të dy pjesët janë të ndryshme por kanë të njëjtën strukturë vizive. Në anën nga perëndimi ka katërkëndësha që ndërpresin njëri-tjetrin duke pasur ndërmjet tyre figura gjeometrike dhe rrallë kryqe. Kjo pjesë shquan për përdorimin me shumicë të gurëve të kuq prej tulle, duke pasur fushën të bardhë dhe brinjët të zeza. Figurat brenda përdorin gurë me ngjyrë të zezë, rozë dhe të kuqe. Ana lindore është me tetëkëndësha me brinjë të lakuara dhe rrathë ndërmjet tyre. Brenda figurave gjeometrike ka sëpata, të cilat kur fusha është e zezë janë në ngjyrë rozë dhe e kundërta.

Paneli tjetër, ai më pranë sallës së pagëzimit, ka një brez me çifte pallonjsh dhe shpendësh të tjerë përballë njëri-tjetrit që ndahen nga kantharë të stilizuar. Pjesa brenda e këtij brezi ndahet më dysh nga një shirit bojë rozë me brinjë kufizuese të zeza si edhe gjithë ky drejtëkëndësh.

Fusha nga lindja është me sëpata të kundërvëna njëra-tjetrës, ndërsa tjetra me katrorë e rrathë me sëpata ndërmjet tyre dhe zogj, degë me lule e sëpata brenda tyre.

Në përgjithësi mozaiku i kësaj salle është mjaft i dëmtuar ndër të tjera edhe pse kjo zonë është pë dorur për varrezë. Gjykimi për vlerat e tij hëpërh është i vështirë, megjithatë ne mendojmë se ai n është një mozaik në lartësinë e mozaikut të sallës pagëzimit dhe se në të mbizotërojnë zbukurimet figurative ose figurat nga bota shtazore apo bimo që nënrendohen zbukurimeve gjeometrike. Bën pë jashtim këtu brezi me pallonj e kantharë. Motivet përdorura janë të njohura. Ato takohen në mjaft d sheme me mozaikë të kohës. Kështu paneli verilind me rrathë e kuadrate takohet në Caricin Grad n narteksin pranë murit jugor[31] dhe në Herakle te baptisteri i bazilikës së madhe[32]. Motivi me çif sëpatash takohet në Herakle, në nefin qendror bazilikës së madhe[33]. Motivi me katrorë e rrathë c gërshetohen takohet në Herakle, dhoma e manast rit[34]. Motivi me pallonj pa bisht, takohet në kape len veriore të kishës Linit[35]. Të gjithë këta mozaik i takojnë shek. V-VI. Duke u nisur nga rënia e nive lit të mozaikut dhe mbizotërimi i dekorit jo figur ndaj atij figural do të prireshim për një datim më vonë të kësaj salle ndaj sallës së pagëzimit d.m.t për gjysmën e dytë të shek. VI[36].

BOOST COPY

31) G. Cvetkoviç-Tomasheviç, **vep. cit;** fig. 7.
32) **Po aty,** foto 22.
33) **Po aty,** foto 16.
34) **Po aty,** foto 46.
35) S. Anamali, **Mozaikët e Linit,** Iliria 3, 1974, tab. I, 1.
36) Ugolini mendon gjithashtu që kjo sallë është më e vonë. **vep. cit,** 278.

DO NOT COPY

Tab. I

BAPTISTERI I BUTRINTIT

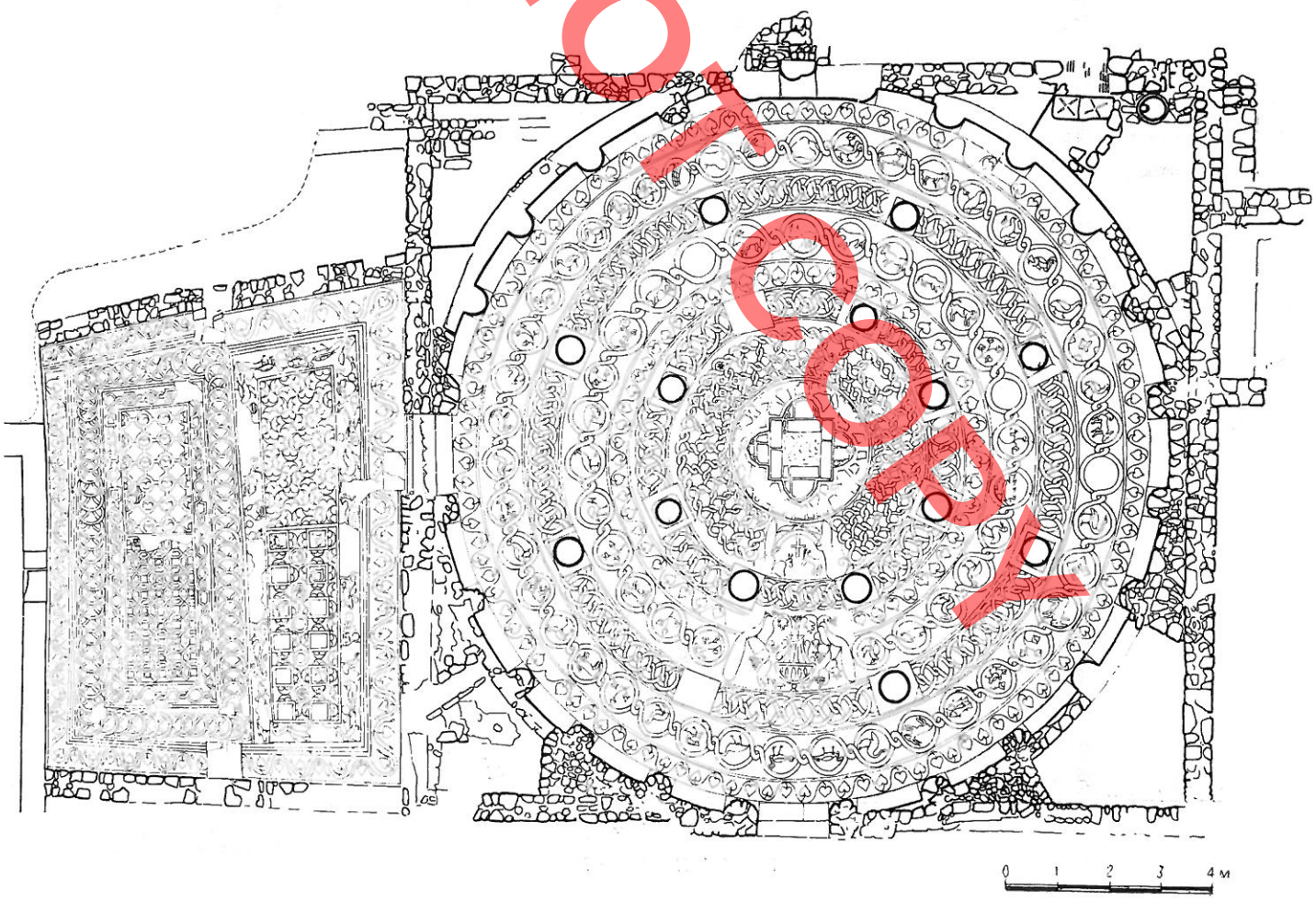

Tab.

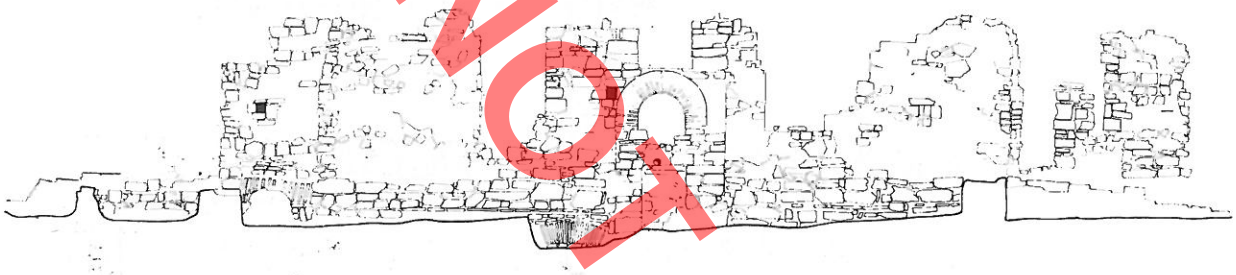

PAMJE NGA LINDJA

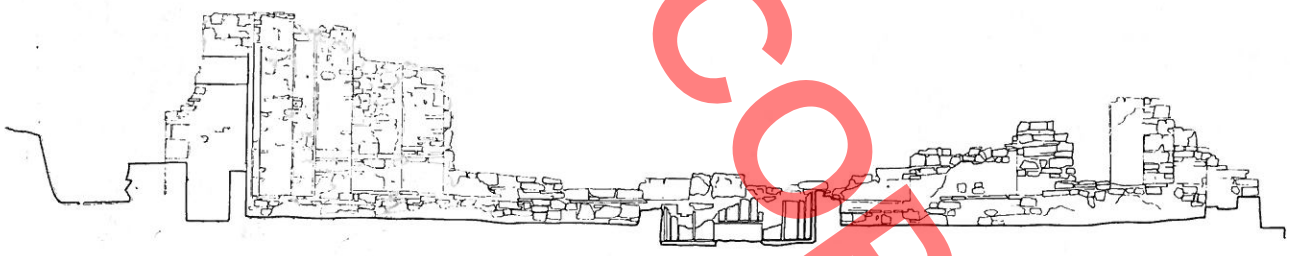

PREMJE TERTHORE

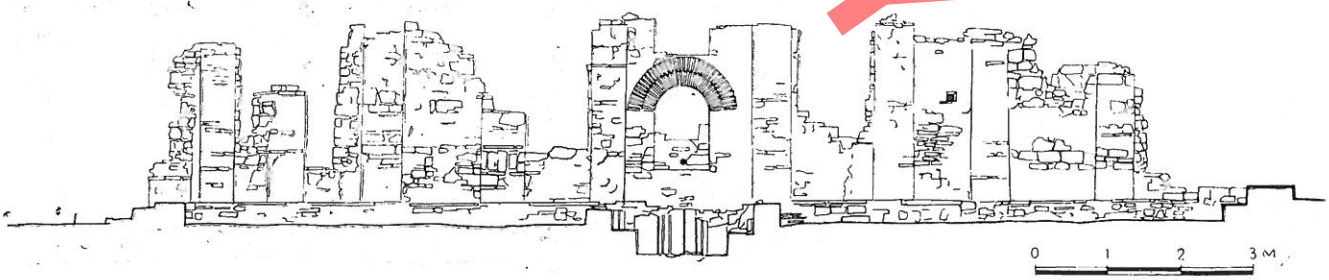

PREMJE GJATESORE

DO NOT COPY

Tab. III

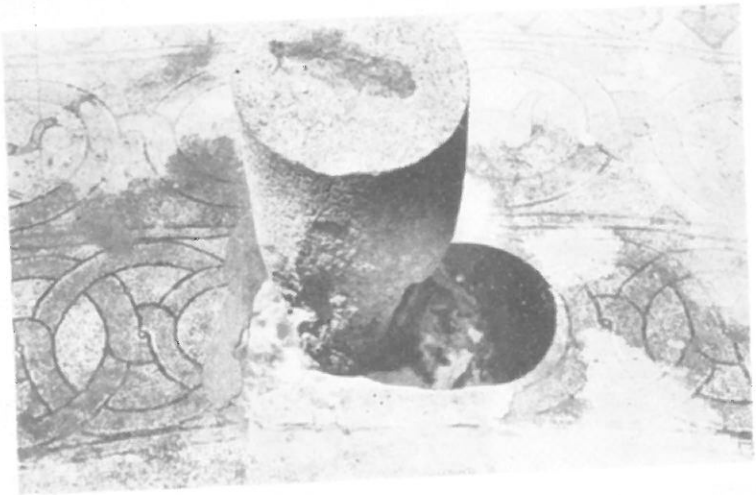

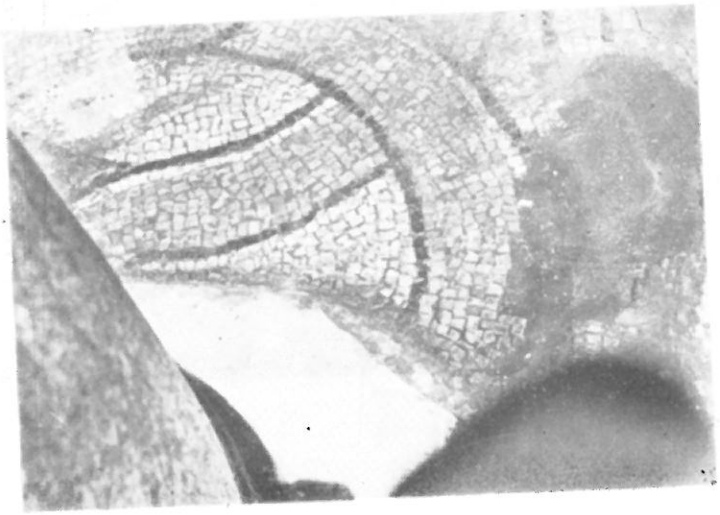

DO NOT COPY

Tab. IV

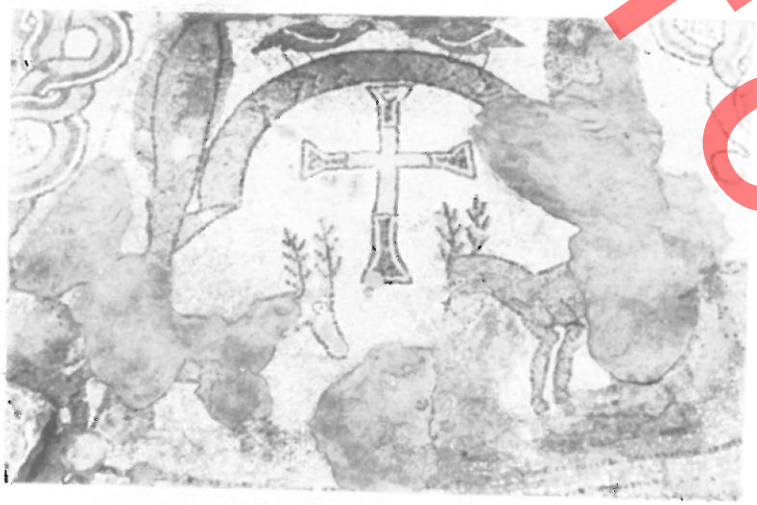

DO NOT COPY

Tab. V

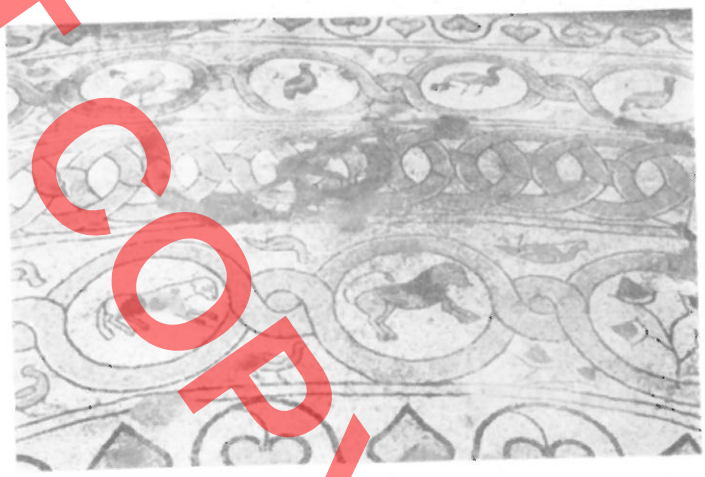

DO NOT COPY

Tab. V

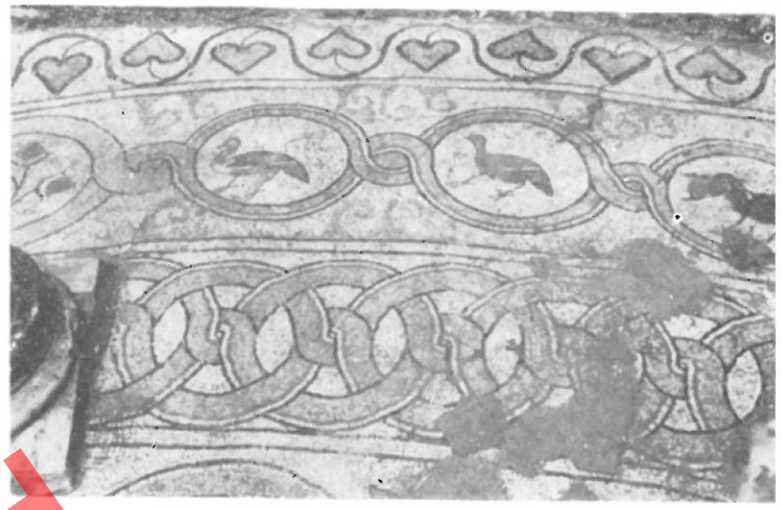

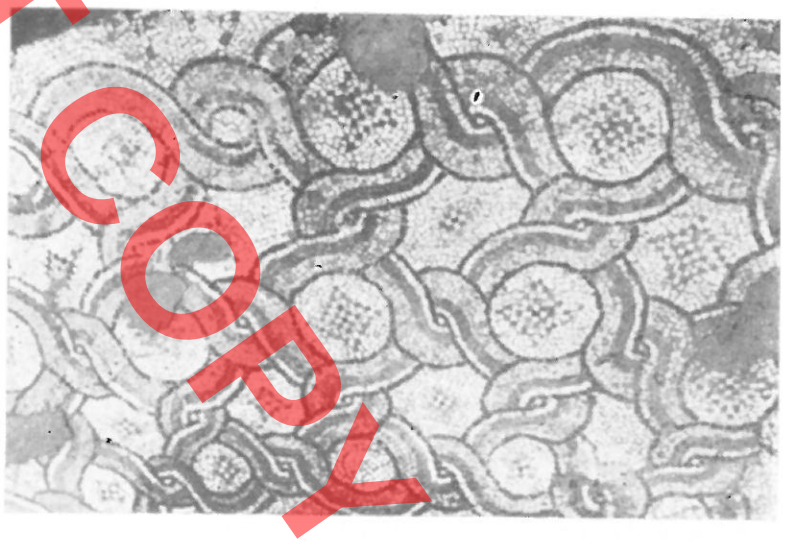

DO NOT COPY

Tab. VII

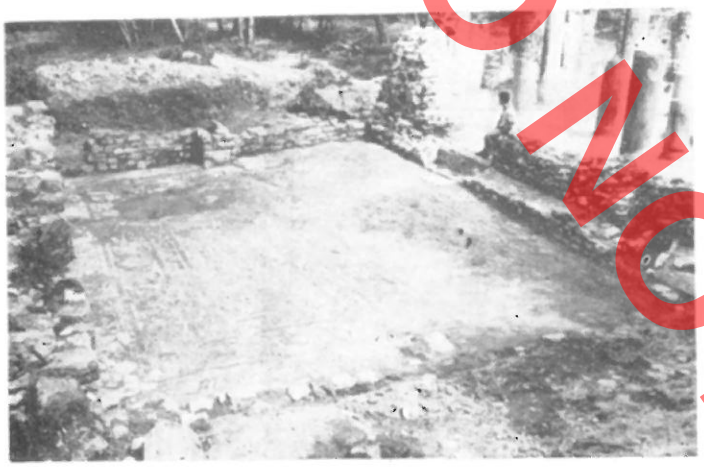

DO NOT COPY

DO NOT COPY

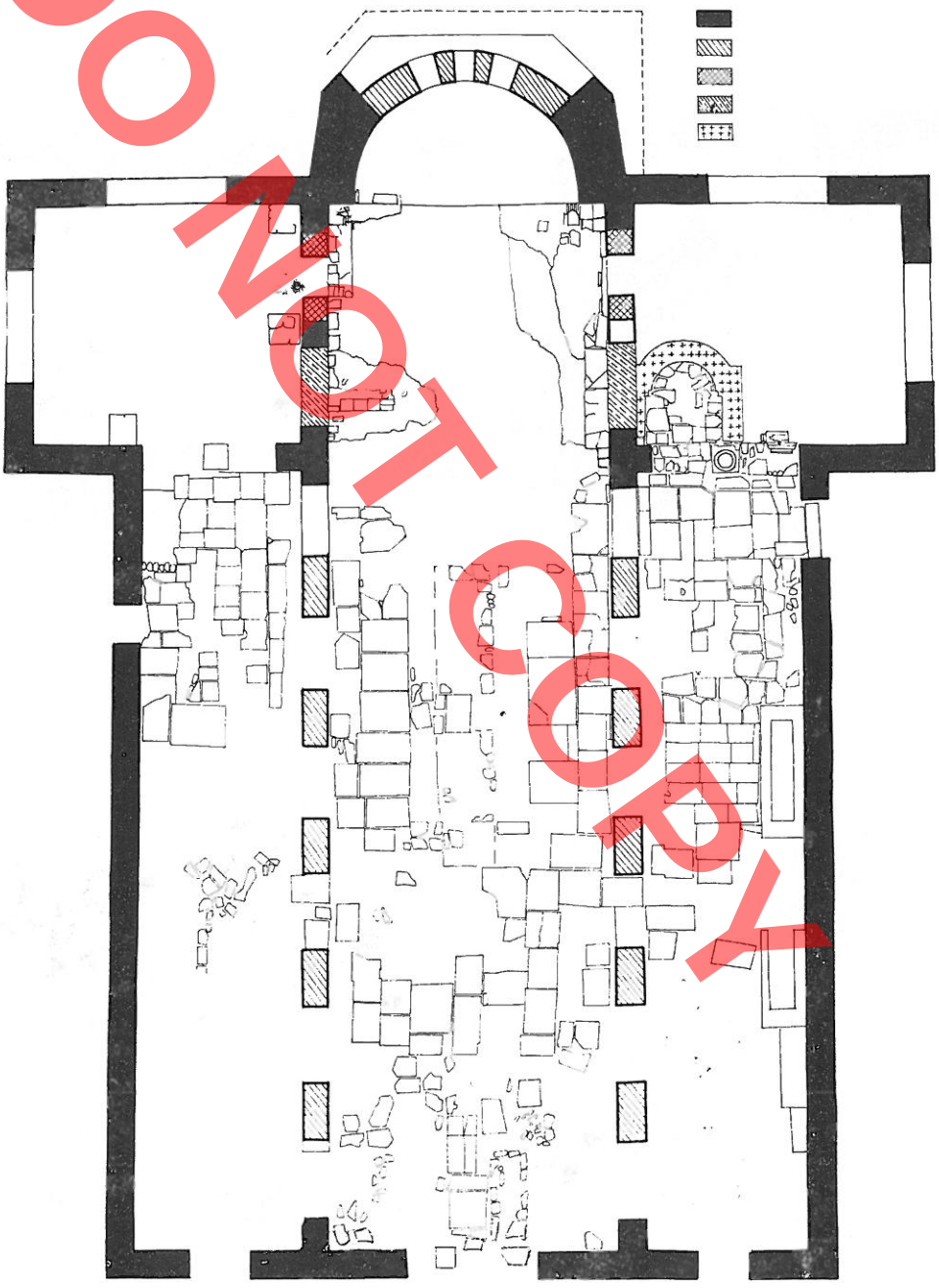

BAZILIKA E MADHE - BUTRINT

0 1 2 3 4 M

Tab. IX

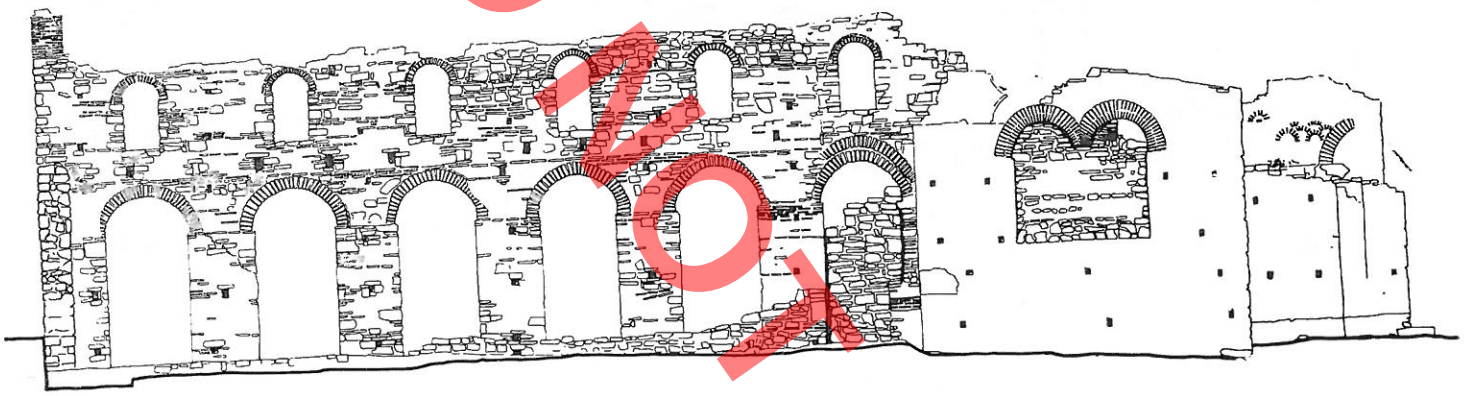

PAMJE NGA JUGU

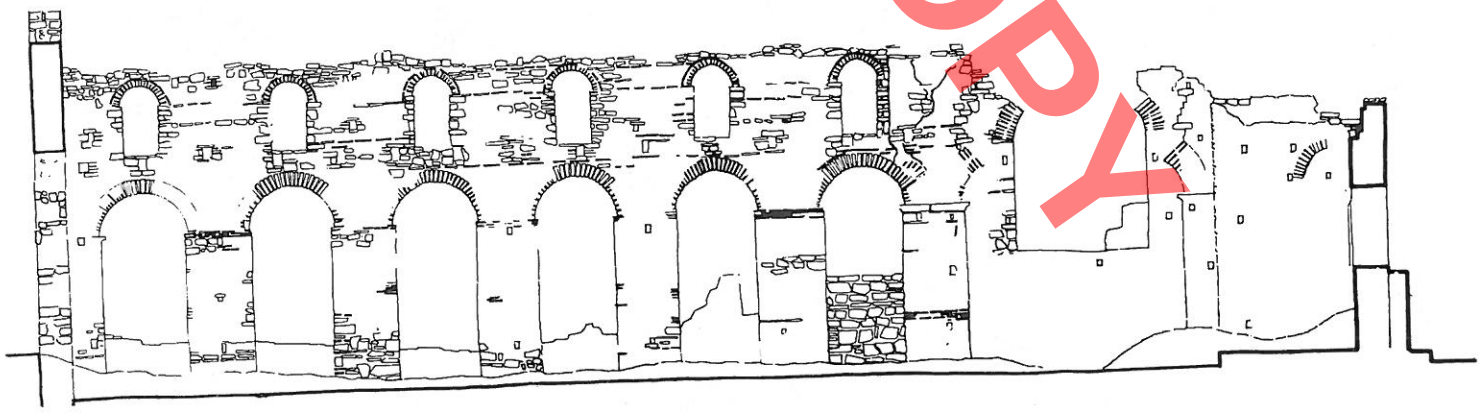

PRERIE GJATESORE

0 1 2 3 M

DO NOT COPY

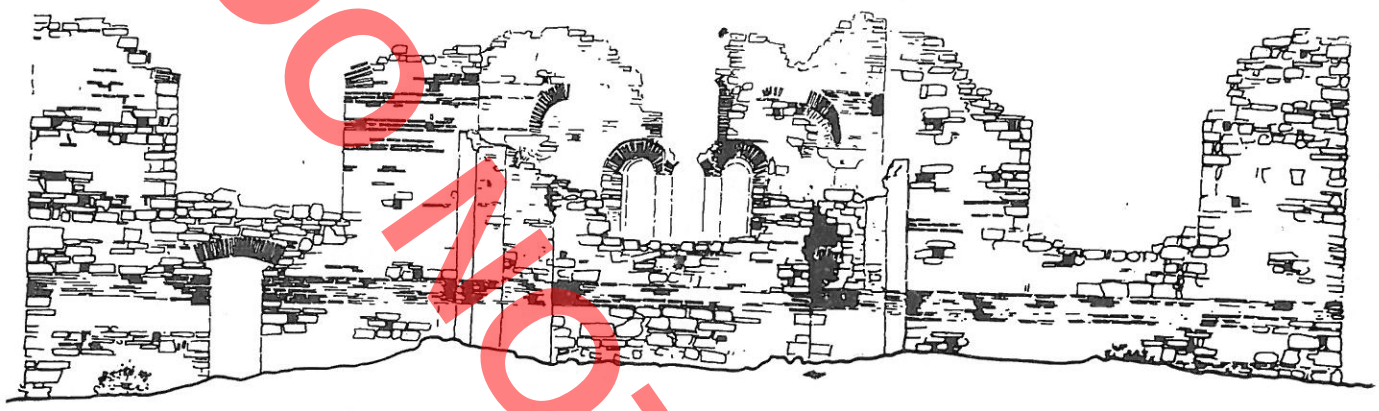

PAMJE NGA LINDJA

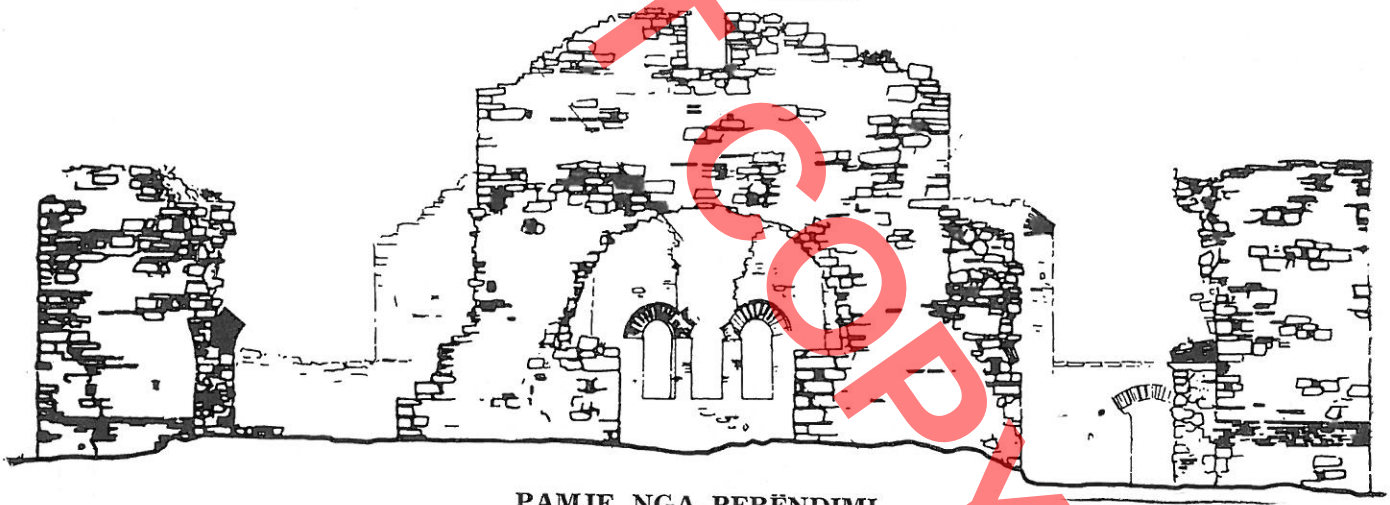

PAMJE NGA PERËNDIMI

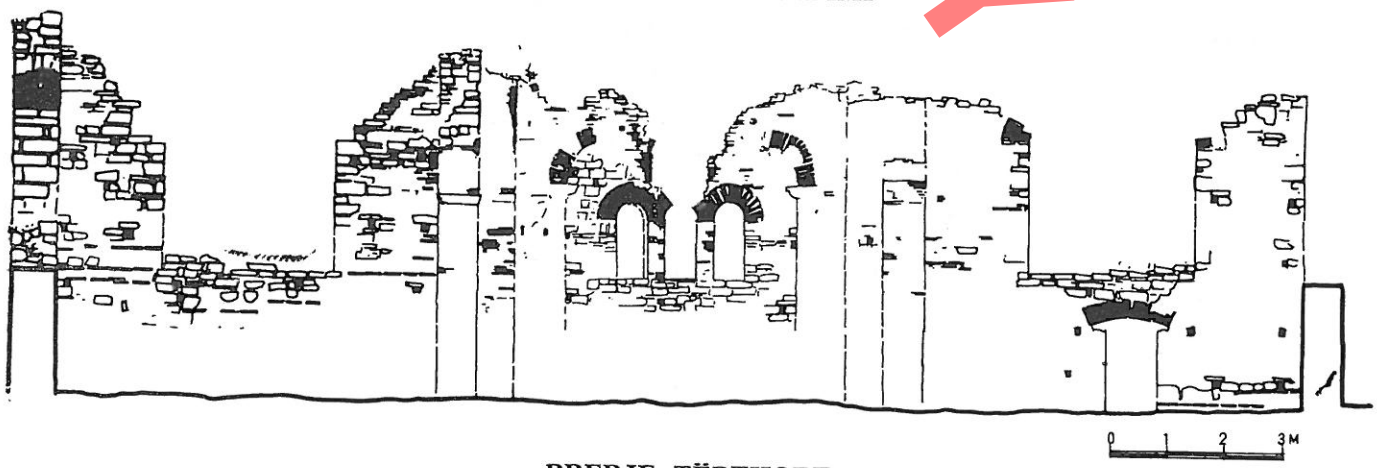

PRERJE TËRTHORE

DO NOT COPY

Tab. XI

DO NOT COPY

Tab. X

DO NOT COPY

Tab. XIII

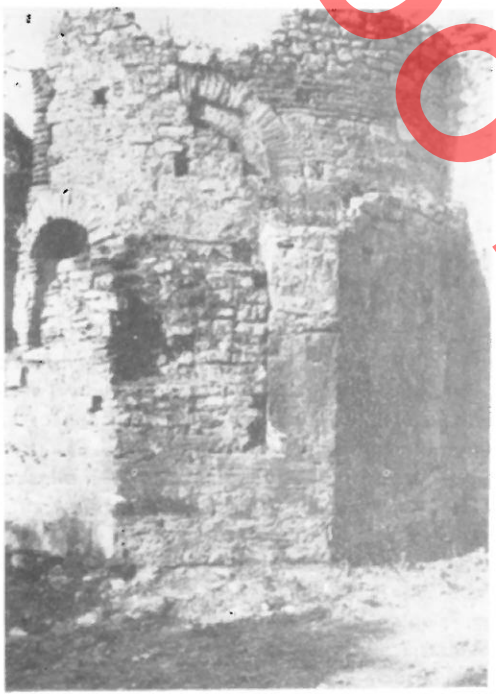

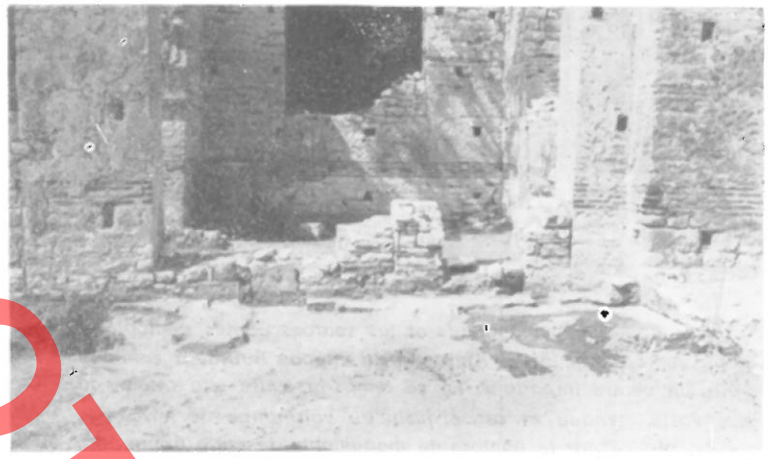

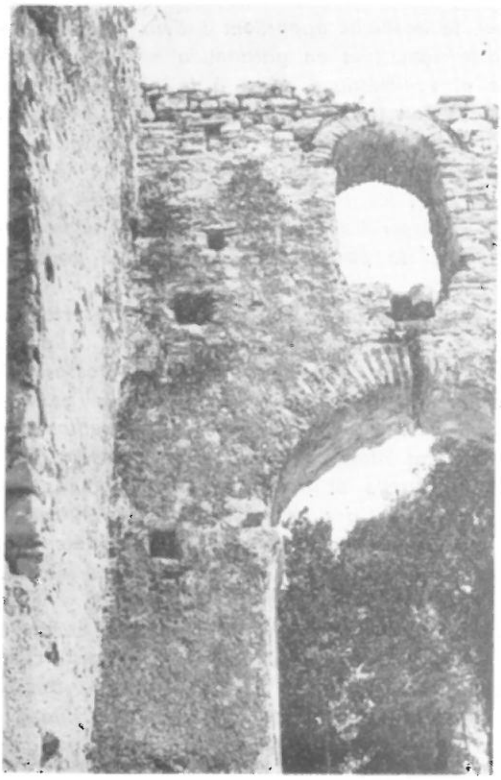

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI

DO NOT COPY

LA GRANDE BASILIQUE ET LE BAPTISTAIRE DE BUTRINT

RESUME

Les nombreux monuments et les sources écrites démontrent qu'au cours de la Basse Antiquité, la cité de Butrint a continué d'être un centre important. En ce temps-là, cette cité atteint sa plus vaste étendue et arrive jusqu'au voisinnage de Vivar, ce qui est prouvé par le nombre de monuments de cette époque-là, qui se trouvent dans la zone du théâtre antique, près de la porte à tours et du mur d'enceinte sud. Butrint est cité comme centre épiscopal par ses évêques, qui avaient participé aux conciles des années 458, 516, 535. De même Butrint figure parmi les cités mentionnées par Hieracle en dépendance de Nikopojë.

C'est à la Basse-Antiquité qu'appartiennent aussi les quatre constructions de culte de Butrint: la basilique d'Acropole, l'église à trois conques près de Vivar, le baptistaire et la grande basilique. L'évêché est mentionné aussi dans les sources écrites au début du Xe siècle et plus tard en 1020, avec le diplôme connu de l'empereur Vassil II, qui le présente comme étant en dépendance de Ohri. Par la suite, à la fin du XIe siècle, l'évêché de Butrint redevient dépendant de Naupakt et puis, au début du XIVe, de Ioannina; il est cité parfois à part, parfois ensemble avec Gliq. Ce fait témoigne de l'amoindrissement de l'importance de la ville et du transfert du centre de l'évêché dans cette seconde ville. Dans cet écrit, on va traiter de deux monuments paléo-chrétiens de Butrint, qu'on connaît mieux, de la grande basilique et du grand baptistaire.

La basilique surnommée de «grande» par nous, différemment à celle d'acropole, se situe dans le côté Est de la cité, près de la porte à tours. Les premières données sur elles sont dues à Ugolini, qui la surnomme «d'église vénétienne». Selon lui, au début, elle a été une construction à deux conques, de la période byzantine, à laquelle, à l'époque vénétienne, ont été ajoutées les trois nefs. Il pense également que l'abside a été élevée sur une construction romaine postérieure.

Au cours des années 1974-1975, une expédition de l'Institut des Monuments a entrepris des fouilles et des études concernant ce monument. Les résultats de cette expédition sont présentés plus bas.

La basilique est composée de la salle à trois nefs, qui a les dimensions de 20,15 x 18,33 m et du transept rectangle avec l'abside semi-circulaire sur le côté Est, ayant les dimensions 23,87 x 7,57 m. Le transept est de travers et ressort au delà des nefs nord et sud, en donnant à la basilique la forme d la lettre «T». La nef centrale qui est plus large (7,08 m) qu les nefs latérales (4,02 et 3,90 m) s'ouvre largement vers l'absi de, en constituant le volume principal de la construction et e s'élevant en hauteur au-dessus des nefs latérales. Les troi nefs sont divisées par deux arcades reposant sur des pilastre dans la partie inférieure et avec des fenêtres sur la parti supérieure. L'espace entre les pilastres et les fenêtres est couver d'arcs de briques. Les nefs latérales, qui sont plus étroites e plus basses, sont coupées là où commence le transept par un arcade double, qui s'apuie sur de petites pilastres des mur latéraux et des arcades, ainsi que sur une colonne au milieu De nos jours on ne conserve que la base de la colonne de l nef sud.

A l'état actuel, la basilique appartient à deux phases prin cipales de la construction, tout en gardant la même construc tion planimétrique et volumétrique. C'est à la première phas qu'appartiennent les murs latéraux et les pilastres avec le arcades dessus dans la partie du transept, tandis qu'à la se conde phase appartiennent les pilastres, les arcs et le mu dessus, lesquels séparent les trois nefs dans la partie depui le mur occidental jusqu'au transept. C'est à cette reconstruc tion qu'appartient aussi la partie supérieure du mur conserv de l'abside.

L'ancien mur est construit de pierres en forme rectangu laire et à tendance horizontale des rangées. Dans la parti inférieure il y a une bande de cinq rangées de grosses bri ques, et d'intervalles aussi grandes et parfois plus grande qu'elles. Cette bande va vers le côté sud jusqu'aux petites por tes des nefs latérales. Les intervalles entre les briques sont apla ties au moyen de la truelle et portent des égratignures: le lignes paralèlles, en zig-zag, des tresses le long des intervalle horizontales, des croix dans les intervalles verticales etc. Un telle chose est vue là où sont conservées les intervalles intactes comme sur le côté extérieur, ainsi qu'à l'intérieur de l'église Sur les murs anciens, à des distances régulières, sont conservé les trous des échafaudages utilisés au cours de la construction Une autre particularité est la façon dont les arcs de brique s'appuient. Leurs extrémités commencent au niveau des pilastres toujours après une pierre mise un peu en console, en guise d cadre.

DOKTORAT

Les ailes nord et sud du transept, qui terminent avec des frontons, sont conservées intégralement et relèvent de la première phase de construction. Tant sur le côté sud, que sur les côtés nord et sud, les deux ailes, ont respectivement de grandes fenëtres doubles, dont on ne conserve que celle de l'ail sud, qui avait été murée.

L'abside est une construction régulière, semi-circulaire de l'intérieur, tandis que de l'extérieur elle est à cinq pans à la partie intérieure et circulaire à la partie supérieure, au-dessus du niveau où commencent les arcs des fenêtres. De la bande supérieure on ne conserve plus que les parties près du mur Est, sur lesquelles s'étend, dans le côté sud, un décor à arc de briques placés l'un au-dessus de l'autre, ainsi que la pierre, sur laquelle s'élevaient les arcs gradués de la fenêtre triple de jadis, tandis que, sur le côté nord, une bande de mur de sept rangées de briques.

Après la destruction de l'ancienne fenêtre, il en a été construit une nouvelle, triple, avec des colonnes de briques et des arcs de briques selon les rayons entourés d'un ruban de briques. La partie supérieure de la fenêtre centrale a été détruite en même temps que des parties du mur au-dessus, dans lequel était une fenêtre, dont on ne conserve plus que les côtés. Les murs de la partie nouvelle sont en pierres, et par ci par là ils ont des briques. Ils semblent appartenir à la reconstruction de l'église.

Entre les pilastres en forme de la lettre «T», où se rencontrent les nefs avec le transept, et le pilastre du mur occidentla de l'église, pour chaque arcade il y a cinq pilastres libresà coupe rectangulaire. De ces sept pilastres appartenant à chaque arcade, seulement le pilastre près du transept et celui du mur occidntal appartiennent à la première phase de construction. Expliquons ce fait.

Les espaces libres près du transept sont couverts de deux arcs de briques, appuyés sur des pierres posées en console. Sur le côté sud, il ne reste qu'une partie de l'arc, parce que à l'endroit du transept l'arcade est tombée en ruine. Sur le côté occidental également il n'est conservé encore qu'une partie de l'arc et de la fenêtre ancienne du mur au-dessus. Le mur dans lequel sont engagés les pilastres, et la partie sur l'arcade sont construits en pierres calcaires régulières, liées avec du mortier de chaux au sable. Les intervalles entre les pierres ne sont pas traitées et une grande quantité de briques sont placées le long des intervalles, entre les pierres de la même rangée et rarement de façon verticale. Il n'y est fait usage, ni de la technique du cloisonnage, ni de celle à briques, utilisée au cours des XI-XIIIe siècles, par exemple à l'église de Perondi à Berat, lesquelles, d'après nous, à des périodes déterminées, ont fait partie de la tradition autochtone de construction, et ne sauraient ne pas être utilisées là aussi, si elles avaient été connues.

Une autre particularité technique de cette reconstruction est aussi le mode de construction des arcs sur les pilastres. Leurs extrémités sont un peu plus à l'intérieur que la face du pilastre et s'appuient sur lui sans l'usage de quelque chapiteau. Pour quelques-uns des arcs on a utilisé le revêtement de briques en vue d'aplatir le crépi au même plan que le côté étroit du pilastre. De même on relève l'usage de blocs anciens appartenant au mur de la première phase. Sur le pilastre occidental de l'arcade nord, on conserve le chapiteau et les extrémités des deux arcs à briques et l'on distingue l'intervalle où la partie ancienne touchait la reconstruction en question. De même à plusieurs endroits des pilastres des murs et sur des parties du mur occidental, on s'apperçoit de la façon ancienne de traitement des intervalles entre les pierres.

Le mur occidental de la basilique est conservé dans toute sa hauteur ancienne, dans la partie appartenant à la nef centrale. A son centre, se trouve la porte principale d'entrée de l'église, assez large et couverte d'un arc semi-circulaire, avec deux rangées de briques placées selon les rayons. Ce mur termine en fronton, qui semble appartenir à la réconstruction, ayant une petite fenêtre couverte d'un arc. Deux autres portes donnaient accès aux deux nefs latérales. Quant'aux nefs latérales, on ne conserve que les murs extérieurs tombés en ruine, et de petite hauteur. La technique de construction nous persuade qu'elles appartiennent à la première phase de construction, à laquelle appartiennent aussi la construction générale planimétrique et volumétrique de la basilique.

Les fouilles entreprises dans la basilique, ont découvert son plancher conservé relativement bien. Il était construit de façon régulière, avec des dalles de pierre calcaire grandes et carrées posées directement sur les assises de terre. Les nefs latérales ont un plancher couvert de dalles plus petites, et à une époque ultérieure, on y a construit des tombes aussi bien au-dessus du niveau du plancher qu'au-dessous. Sur l'axe de la nef centrale, au niveau du plancher, sont conservées deux assiss de murs, qui appartiennent à la chaire à prêcher de jadis. Au-dessus d'elles s'élevaient les escaliers, sur le perron desquels se trouvait le lieu de prédication. Cette chaire à prêcher a été similaire à celle de la basilique B de Filipi, de la basilique B à Nikopoja (ancienne chaire à prêcher), donc elle a eu la forme utilisée à Constantinople.

Des données d'intérêt ont été fournies par les fouilles entreprises dans la zone de bema et sur l'aile sud du transept. Au milieu des espaces de pilastre en forme de «T» de l'arcade des nefs jusqu'aux pilastres du mur Est, passaient des arcades doubles aux arcs plus bas que ceux des nefs, lesquelles s'appuyaient au centre sur de petits pilastres à coupe carrée construits de pierres et de bandes de briques. Dans un second temps, les espaces plus à l'Est, ont été amoindries en élevant deux autres petits pilastres construits de pierres calcaires avec du mortier de chaux. Plus tard encore, l'espace plus à l'Ouest, a été muré d'un mur construit de pierres à fragments architectoniques liés de mortier de terre.

Bien que le plancher du volume de l'autel était endommagé, les fouilles ont fournis des données intéressantes. La couche la plus ancienne, appartenant à la première construction, avait été mosaïquée.

Plus tard apparamment après que la mosaïque ait été gra-

vement endommagée, a été construite une couche de briques, sur une chouche d'argile placée directement sur les restes de la mosaïque.

Dans la zone de bema, on a fait un sondage, à l'endroit où se trouvait l'escalier de l'abside. L'abside était jadis couverte de dalles, dont on conserve une sur le côté nord. Au-dessous, il y avait un mur de 16 m de haut, dont les fondations avaient une profondeur de 58 cm et s'appuyaient sur les restes des murs de la période romaine, pareils à ceux qui se trouvent près de la porte et dans le coin Sud-Ouest de la basilique. Donc la basilique n'a pas de murs de la période romaine, comme le pensait Ugolini.

Les études des structures existantes, les fouilles et les sondages nous ont amené à connaître la forme première du bâtiment et les modifications qu'il a eues avec le temps. Il s'agit d'une basilique à trois nefs, avec transept, ayant des similarités nettes avec les basiliques A, E, D, de Nikopoja, comme l'a constaté aussi Pallos. Cela témoigne dans le même temps des liens architectoniques entre les deux côtes de l'Adriatique et atteint un point plus au nord qu'on ne pensait jusqu'à ce jour.

Différemment à elles, cette basilique n'a pas de narthex, à cause du manque de palce (la basilique est construite près du mur antique), et au lieu des colonnes, elle a des pilastres. De commun avec la basilique A, elle a les petites portes des nefs latérales dans la zone voisine du transept. Contrairement à toutes les autres basiliques, la forme de son abside est à trois pans, ce qui dans les autres est semi-circulaire et à contrefort. L'état dans lequel se trouve le volume de l'autel ne nous permet pas de juger de sa construction antérieure.

La forme première de la basilique paléo-chrétienne peut être imaginée, dans son intégrité, avec une bonne précision. Sa nef centrale s'élevait au-dessus des latérales, et recevait la lumière de la partie supérieure, des fenêtres au-dessus des arcades. A un niveau plus bas se trouvent aussi les ailes du transept couvertes d'un toit à deux versants, terminant en fronton vers le sud et le nord et s'appuyant sur les murs au-dessus des arcades qui divisent en trois parties le transept.

Quant à la porte à l'Est de l'aile Sud du transept, il semble qu'elle a servi pour la cérémonie de consacration des dons sur la table de l'autel. Ce volume a joué aussi le rôle.

Le problème de la datation de la basilique, ainsi que de ses reconstructions, ne saurait être résolu que par l'architecture, la technique de construction et la décoration. Si l'on compare cette basilique avec les basiliques à transept de Nikopoja, le temps le plus probable de sa construction serait la première moitié du VIe siècle, et plus tôt la fin de celui-ci, si l'on part de la ressemblance avec la basilique A. Quant à la datation de la reconstruction principale, il est difficile de la déterminer. Nous pensons que la connaissance des circonstances historiques de Butrint médiéval, ainsi que la technique de construction pourraient nous faciliter cette tâche. Avec la Nea Tactica de l'empereur Léon VI, datée des années 902-907, on commence à mentionner l'évêche de Butrint. Il parait que cela est lié avec la restauration du pouvoir byzantin vers le milieu du IXe siècle dans les terres du Théma nouvellement créé de Nikopoja. La seconde moitié du IXe siècle, où l'évêché se trouvait dans des conditions nouvelles et favorables, doit être aussi l'époque de la reconstruction de la basilique. Butrint, après une longue période de troubles et d'insécurités, causées par les invasions slaves, avait assurément besoin d'un temple principal. Cette basilique a probablement été plus convenable à cela que les autres constructions paléo-chrétiennes, comme l'église à trois conques près de Vivar et la basilique de l'Acropole, lesquelles entre temps ont été ruinées. L'analyse de la technique de construction a démontré qu'elle appartient à une période, où les constructions venaient de connaître un certain essor, et où une nouvelle technique n'était pas encore créée pour devenir traditionnelle et qu'on rencontre aussi dans les murs d'enceinte du Moyen-Age. C'est la technique des briques posées l'une sur l'autre entre les pierres, qui dans les contrées du despotat de l'Epire continue à être utilisée même au cours des XIII-XIVe siècles de pair avec le cloisonnage. Selon nous il devait s'agir là de la seconde moitié du IXe siècle.

En ce qui concerne des constructions moindres de la zone du volume de l'autel, elles doivent appartenir à l'époque du déclin de Butrint et de ses constructions, comme l'est bien celle de la domination turque des XVI-XVIIe siècles. La construction de la chapelle doit appartenir à l'époque, où Butrint n'existait presque plus comme centre d'habitation et la basilique pourrait être considérée abandonnée.

* * *

Le baptistaire de Butrint a été fouillé par Ugolini en 1928, qui, à part quelques publications informatives, n'a pas fait la présentation intégrale de l'architecture et de la mosaïque du plancher. Au printemps de l'année 1974, l'Institut des Monuments Culturels a entrepris une expédition d'étude entre autres en vue de la détermination des mesures à prendre pour protéger les planchers mosaïques. Ces travaux ont commencé avec le dégagement complet du monument, ainsi qu'avec le creusage d'une étroite partie de terre près de ses murs latéraux, ce qui en général n'était pas fait par Ugolini. Le côté nord-ouest avait servi de cimetière. Trois tombes étaient conservées intactes sur les murs d'enceinte du baptistaire. De même, il y avait des tombes sur le mur occidental de la salle au nord de la salle du baptême.

Ugolini est arrivé à la conclusion qu'il s'agit d'un édifice de la Basse-Antiquité romaine (IV siècle). Au cours des V-VIe siècles, on y a posé les colonnes et le dalles des bases. Ainsi cet édifice a été transformé en salle de baptême. C'est dans ce même temps (V-VIe siècles) qu'on a inclues dans la mosaïque la scène du baptême, ainsi que celle de l'encharistie. C'est à une époque ultérieure qu'appartient la mosaïque de la salle à côté.

A l'état actuel des fouilles, le baptistère se présente avec

DO NOT COPY

deux salles, dont l'une est celle qui a la forme rectangulaire et se trouve dans le côté nord, l'autre c'est la salle du baptême, celle-ci est carrée de l'extérieur et circulaire de l'intérieur. Au nord du baptistère, sur le mur nord, s'élève l'église que nous avons surnommée «l'église près du baptistère». Cette église, comme le démontrent aussi les tombes qui s'y trouvent, et par la technique utilisée (pierres et briques) qui n'est pas encore bien formée, pourrait dater de la seconde moitié des IX-Xe siècles.

La salle du baptême présente, à l'intérieur, un volume circulaire, dont les murs s'élèvent à l'intérieur d'un carrée. Ces murs sont construit de pierres et par ci par là de morceaux de briques. Au centre de la salle se trouvent les fonts baptismaux ronds de l'extérieur et à quatre pans de l'intérieur. La partie à l'intérieur du carré est à un niveau plus bas. Les fonts baptismaux sont construits de pierres et de morceaux de briques liés au mortier de chaux. De l'intérieur les fonts sont revêtus de plaques minces de marbre blanc liés au mur avec du mortier d'harassan. Dans la partie centrale, les plaques ne sont pas visibles, parce que là, on a bloqué le conduit d'eau des fonts baptismaux, lequel au moment des fouilles se présentait sous forme d'un trou au côté Sud-Est.

Entre les fonts baptismaux et les murs, il y a deux rangées de huit colonnes de granit chacune, placées le long de huit rayons divisants le cercle en parts égales. Dans la direction des colonnes, dans le mur circulaire latéral, peu au-dessus du niveau du plancher, il y des pilastres semi-circulaires. Les murs conservés ont une plus grande hauteur au côté est, et plus petite au côté sud.

La salle du baptême a deux entrées, l'une sur le côté Occidental et l'autre est celle qui la lie avec la salle Nord. Leurs seuils sont en plaques de marbre. Trois portes murées donnent accès de la salle à des volumes anguaires. De la porte donnant accès dans le volume Nord-Est, il reste la partie supérieure et la côté SudS ainsi que les trous de l'architrave au-dessous. Le volume angulaire Sud-Est, où les murs sont conservés relativement bien, n'a pas de lien directs avec la salle. Dans ce volume on trouve des traces endommagées d'un plancher à hyp causte et une base de pithos reliée avec la structure du plancher. Nous pensons qu'il s'agit là d'un volume servant à y faire chauffer l'eau et que des tubes le reliaient avec les fonts baptismaux. Il reste à prouver cette hypothèse au moyen de sondages ultérieurs. Deux murs joignent le baptistère au côté Sud et Est de l'angle de ce volume.

Dans le volume angulaire Nord-Est, après le nettoyage de la terre qui le comblait, on a découvert les fondements d'un mur plus ancien allant parallèlement au mur Est du baptistère, un mur lié au mur nord (et encore un autre qui joint celui du côté Est).

Dans le mur Est, sont conservées trois fenêtres dont celle du milieu se situe à un niveau plus élevé. Celle-ci, ainsi que la fenêtre donnant vers le sud conservent des parties de leurs côtés, tandis que celle qui donne vers le nord ne conserve plus que son côté sud. Dans la partie centrale, dans la zone entre les deux pilastres, le mur Sud s'élargit, car dans la partie intérieure, se crée un réservoir en forme de parallélopipède. Ce réservoir était fourni d'eau, au moyen d'un tube installé dans le mur Est et venant du dehors. Se sont des fragments d'un mur allant vers l'est qui nous font penser à cela. Ce mur Est, dans sa partie inférieure, a des fragments de murs plus anciens. Le niveau élevé des eaux souterraines ne permet pas d'entreprendre des sondages nécessaires à créer un tableau précis du problème des murs plus anciens exploités pour y élever les murs du baptistère.

Les deux colonnades à l'intérieur du baptistère s'élèvent sur des fondements circulaires. On arrive à cette conclusion, en examinant le niveau du plancher mosaïqué, lequel sur ses fondements n'a pas du tout subi d'inclinations. Les colonnes s'élèvent sur des plaques de pierre calcaire posées de façon inattentive sur ces fondements. Sur les plaques, de façon régulière, sont posées des bases antiques réutilisées, ainsi que les colonnes. Il s'entend bien que ces fondements ont été jetés expressément pour les colonnades et les plaques de pierre ne pouvaient être engagées dans la mosaïque, qui y avait existé précédemment, comme le pensait Ugolini. A part ce qu'on vient de dire ci-dessus, cela est bien démontré aussi par deux plaques (la cinquième de la rengée intérieure et la sixième de la rengée extérieure), dont les coins ont été coupés, et le dessin de la mosaïque continue même dans les parties qui manquent, ce qui prouve que la mosaïque a été rélisée après la construction des collones. De même, le dessin de la mosaïque d'un côté ne continue pas sur l'autre, c'est-à-dire les anneaux ne se déploient pas régulièrement et les cadres ne suivent pas la même ligne.

En examinant le dessin général de la mosaïque, où les bandes des figures se trouvent entre les anneaux de colonnes, ainsi que le lien de la bande centrale à tresses croisées entrourant les fonts baptismaux sans en être endommagée, on est persuadé que le plancher a été couvert de mosaïque après la construction de l'édifice. Les colonnes terminaient avec des chapitaux de type impost-ionique réalisés simplement avec de légères dissimilarités entre eux quant à la déclaration de façes particulières. D'après leur forme et leur déclaration, nous pensons que ces chapitaux devraient appartenir à la première moitié du VIe siècle. Près des ruines du baptistère se trouve une série d'architraves en granit, qu'on a dû découvrir au cours des fouilles. Selon leurs dimensions, elles ont dû être posées sur les chapitaux de la rangée intérieure de colonnes. Sur la face inférieure qui était vue par les croyants, se trouvant dans la salle, on avait gravé une croix en relief pour chaque pierre.

Dans l'état actuel des ruines, il est difficile de déterminer la construction volumétrique de la salle du baptême. L'existence des colonnes à l'intérieur de la salle s'explique par le besoin de soutenir la toiture, laquelle, en raison des dimensions mêmes de la salle ne pourrait être réalisée sans des supports intérieurs.

Pour une telle construction de l'Intérieur, la toiture se

Protocopy

DO NOT COPY

réaliserait, sur les parties latérales, avec des ogives cylindriques, s'ouvrant vers le centre de la salle et quelque coupole ou toit à structure de bois pour la partie centrale, et il en résulterait qu'elle serait relativement grande.

La seconde possibilité de la construction volumétrique du baptistère est la suivante: sur la deuxième rangée de colonnes, directement sur les architraves ou bien sur un bas tambour, s'élevait la couverture à coupole ou à voûte sphérique de la partie centrale. L'autre partie, depuis les colonnes jusqu'aux murs latéraux, serait couverte d'ogives croisées sur des arcs. Une telle solution justifierait l'aspect différent des deux faces des architraves.

La construction décorative du plancher constitue une unité complète en totale conformité avec l'architecture de la salle. L'unité est faite de sept anneaux décoratifs séparés par une ligne fine de pierres de couleur foncée. Le premier anneau, à compter du côté extérieur, représente un rameau ondulé à feuilles circulaires placées de façon opposée à chacun des secteurs circulaires formant le rameau ondulé.

Le second anneau est composé de médaillons circulaires entrelacés entre eux et le plus souvent ayant à l'intérieur diverses figures d'animaux et d'oiseaux. Cette anneau a, en tout, quarante trois cercles. Les parties triangulaires entre les cercles et la ligne limitative, sont décorées avec le motif de la queue de chien.

Le troisième anneau appartient à la rangée extérieure des colonnes, dont les bases intérrompent le motif décoratif. Il est composé de deux paires de cercles entrecoupés en créant des noeuds entre eux. L'espace entre les deux cercles est sans figures.

Le quatrième anneau a les mêmes motifs à cercles que le second. Entre les cercles il y a des figures d'animaux. Parmi les vingt-six figures, on n'a que quatre fleurs. Les parties triangulaires, hors des cercles sont décorées, selon le cas, de triangles, fleurs ou bien de petits oiseaux. Le cinquième anneau est pareil au premier, mais il est un peu moins large. Les rameaux sont réalisées avec des pierres noires, alors que les fleurs sont rouges et contournées d'un ruban noir.

Le sixième anneau, qui appartient à la rangée intérieure de colonnes, reprend le motif des cercles, entrecoupés, sans figures à l'intérieur, comme le troisième anneau. Le septième anneau qui occupe toute la zone autour des fonts baptismaux est fait du même motif, celui à tresses entrelacées, sur tout le plan, sans interruption, en trois rangées. Les petits espaces à l'intérieur des cercles de la tresse, sont pleins de petites figures géométriques, tandis que sur les côtés il y a des triangles de multiples couleurs.

Dans le secteur en face de l'entrée, limité par deux axes de colonnes, se trouvent les deux scènes bien connues, celle du baptème, dans la zone du septième anneau, et l'encharistie dans la zone des quatrième et cinquième anneaux. Différemment aux figures des medaillons, qui ont été réalisées pour être vues du centre de la salle, ces deux scènes sont orientées vers l'entrée, donnant accès dans la salle.

Leur importance se fait valoir, non seulement par l'iconographie, mais aussi par le matériél utilisé et la mode d'exécution, ce qui a poussé les chercheurs à les considérer comme des interventions ultérieures dans la mosaïque de l'époque romaine ou bien comme des restaurations de quelque scène de même époque que les autres et l'édifice.

Nous tenons à notre idée, soulignée plus haut, selon laquelle, la mosaïque est de même époque que la salle du baptême, conçue et réalisée dès les début dans la forme actuelle. Si l'on examine la scène du baptême, on s'apperçoit que la tresse du septième anneau se ferme de façon régulière, sans la moindre possibilité de continuité et sans nulle trace d'interventions ultérieures. D'ailleurs, sur le côté droit de la scène la tresse termine un peu de travers et pour cela la partie restée après la composition de la scène a été complétée d'un rameau dessiné avec des pierres noires. Quant à la scène de l'encharistie, c'est de la même façon que se sont fermés les médaillons du quatrième anneau et le lierre du cinquième anneau

C'est à ces endroits, expressément laissés libres, qu'ont été créées les scènes en question. Afin de les mieux détailler et en vue de produire des effets plus acentués de coloration on a fait usage de pièces plus petite en pâte de verre de nuances jaunes et vertes. De cette façon, ces scènes deviennent les scènes centrales de toute la salle. Ce sont de telles pièces qui ont été utilisées aussi pour la réalisation d'un certain nombre d'animaux et d'oiseaux des médaillons (quatre cas dans le second anneau, et trois dans le quatrième), lesquels, à notre avis, ne sont pas non plus des restaurations. Nous sommes également d'avis que ces scènes ont été réalisées par les maîtres les plus capables.

Pour leurs valeurs esthétiques, se distinguent pas mal des figures des médaillons, se trouvant dans les deux anneaux et parmi elles les animaux et les oiseaux réalisés avec des pièces de pierre et de pâte de verre. Toutefois, le tout est caractérisé par l'harmonie, réalisée au moyen de la combinaison et de l'évolution des motifs et qui est indispensable pour la création de l'idée de l'univers qui est présenté dans cette salle.

Pour ce qui est de la datation de la mosaïque, jusqu'à ce jour on pense que tous les anneaux et les médaillons datent du IVe siècle, tandis que les scènes centrales des V-VIe siècles. Il existe de même l'idée selon laquelle la mosaïque appartient aux V-VIe siècles et les deux scènes centrales ont été refaites plus tard.

Nous chercherions les biens de cette mosaïque, et par conséquent les possibilités de datation, en la comparant à celle de la basilique A de Nikopoja, où, comme le remarque Ugolini aussi, les motifs, des médaillons combinés avec la présentation d'animaux à l'intérieur d'eux et celui à lierre, aussi bien que la scène à paons à côté d'un conthore, sont assez semblables à ceux de Butrint. La basilique A, a été datée du troisième quart du VIe siècle, par Pallos, tandis que Kizinger l'a daté du second quart de même siècle. Même les autres comparaison

faites par Ugolini correspondent dans une certaine mesure avec ces datations.

En ce qui concerne l'architecture de la salle du baptême, celle-ci présente une construction avancée, qui, dans ce cas, témoigne d'une époque relativement ancienne. Un élément de valeur, en vue de la datation, est présenté par les chapitaux, découverts au cours des fouilles, lesquels, comme les témoignent les dimensions et les petites dissimilarités, ont appartenu à cet édifice, et datent du VIe siècle.

Partant de ce qu'on vient de dire plus haut, nous pensons que la salle du baptême, ainsi que ses mosaïques sont une création du milieu du VIe siècle.

Passons maintenant au volume au nord de la salle du baptême, qui doit être considéré comme partie constituante du baptistère, parce que, comme on le sait déjà, les salles du baptême, faisaient partie d'ensembles plus grands, accompagnés de volumes auxiliaires. L'un d'eux a dû être aussi la salle nord. On n'en conserve plus que le mur Nord haut de 70 cm, sur lequel s'élève l'église médiévale, le mur Est haut d'environ 20-30 cm et le mur Occidental qui est au même niveau que le plancher de la salle. Dans de telles circonstances, dans l'impossibilité de faire des sondages, il est difficile de placer dans le temps les deux salles. Sont-elles de même époque, ou l'une se joint plus tard à l'autre? De même les fouilles à entreprendre dans la zone au Nord et Ouest de l'église médiévale donneront seules une réponse juste à la question: Est-ce le baptistère, tel qu'il apparaît de nos jours, un édifice particulier, indépendant, ou bien une partie d'un complexe plus grand, ce qui arrive souvent dans l'architecture paléo-chrétienne

La planimétrie de cette salle est en forme trapézoïdale, Dans les murs des côtés Est et Ouest sont encastrés deux pilastres. Le fragment du mur Est, du pilastre du baptistère est plus large. Il est intéressant de noter les résidus assez moindres colorés du crépi de jadis, aussi bien sur le mur Nord que celui Est et Sud.

Tout le plancher de la salle est couvert de mosaïque, à un niveau plus bas que la salle du baptême. Le long des murs passe une bordure de pierres calcaires rouges limitée par une rangée de pierres noires, d'une largeur allant de 5-10 cm. Après cela, il y a un ruban avec un rameau ondulé à feuilles sur les côtés opposés. L'espace extérieur est blanc, l'intérieur rouge, tandis que les fleurs combinent les couleurs à l'intérieur de tout un cadre. Les fleurs sont de différentes tailles et très peu d'entre elles sont élégantes. Puisque la pièce n'est pas de planimétrie régulière, ce ruban est de largeur différente. Autour de ce ruban passe une bordure triple de pierres noires, blanches et roses, à l'intérieur d'une ligne noire au côté extérieur.

L'espace qui se crée dans ce système de bordures est divisé en deux au niveau des pilastres par un segment à pierres rouges. Leur décoration est différente.

En général la mosaïque de cette salle est assez endommagée, entre autre par le fait que cette zone a servi aussi de cimetière. Une jugement de ses valeurs, pour le moment, est difficile. Toutefois, nous pensons qu'elle n'est pas une mosaïque qui n'est pas au niveau de la mosaïque de la salle du baptême et que là, dominent les décorations non figuratives ou bien les figures du monde animal ou végétal, qui se subordonnent aux décorations géométriques. Fait exception là le ruban aux paons et corithare. Les motifs utilisés sont bien connus. On les rencontre dans pas mal de planchers mosaïqués de l'époque Ainsi le panneau Nord-Est à cercles et carreaux est déjà rencontré à Caricin Grad, dans le narthex, près du mur Sud et à Heracle au baptistère de la grande basilique. Le motif aux haches doubles est rencontré à Heracle, dans la nef centrale de la grande basilique. Le motif à carreaux et à cercles, qui s'entrelacent est rencontré à Heracle, la pièce du monastère. Le motif à paons, sans queue est rencontré à la chapelle nord de l'église de Lin. Toutes ces mosaïque et la domination du décor non figuratif par rapport au décor figuratif, nous serions amenés à envisager une datation ultérieure de cette salle, par rapport à celle de la salle du baptême, c'est-à-dire à la situer dans la seconde moitié du VIe siècle.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

monumentet

DO NOT COPY

Aleko PAPAKOZMA

MANASTIRI SHËN PJETËR E PAVLI NË VITHKUQ, DATIMI, URBANISTIKA, ARKITEKTURA, MJESHTRIT E NDËRTIMIT

Krahina e Vithkuqit është një vatër e rëndësishme e artit Shqiptar të të ndërtuarit. Në shek. XVIII kjo krahinë ishte një qendër me zhvillim të gjithanshëm ekonomik e kulturor dhe së bashku me Voskopojën ruanin tiparet e dy qendrave të rëndësishme, për zonën e Korçës, Vithkuqi ka qenë vazhdimisht objekt studimi i autorëve të ndryshëm, shqiptarë e të huaj. Por studimi i fizionomisë urbanistike dhe arkitektonike, arti i të ndërtuarit dhe kontributi i mjeshtrave shqiptarë të ndërtimit, është një problem i pa ndriçuar mirë dhe një detyrë e rëndësishme për t'u hulumtuar në të ardhmen.

Vithkuqi shtrihet në një terren malor mesatarisht 1300 m. mbi nivelin e detit. Ai rrethohet nga male të larta deri në 1700 m., të pyllëzuara me ah, bredh dhe dushk, duke formuar kështu një kurorë natyrore të bukur dhe një peizazh piktoresk qysh pasi kalon grykën e Leshnjës. Prezantimi i parë me Vithkuqin na bëhet me urën e Zotos ose urën e Madhe, me qemer. Afër saj ruhen gjurmët e mullirit dhe të dërstilës Dukas, Saraq, Borishë, Grekas, Tataç, Kovaças, Rusas, Syrbash, etj. Nga të dhëna të ndryshme[1] mësojmë se Vithkuqi, ka pasur dhe shumë kisha; disa prej tyre ruhen edhe sot. Siç dihet kishat e Voskopojës e të Vithkuqit dallohen për karakterin monumental nga shumë kisha të tjera të kohës të pushtimit turk.

Monumenti më i madh i kulturës materiale në Vithkuq është Manastiri i Shën Pjetër dhe Pavlit. Të dhënat për këtë manastir i marrim nëpërmjet dy burimeve: nga vrojtimi i drejtpërdrejtë dhe nga të dhënat e burimeve të shkruara si dokumenta, kodikë, dorëshkrime, gojëdhëna, etj. Duke u gërshetuar këto dy burime njohja bëhet më e plotë. Këto na japin mundësi të thellohemi në themelimin, në zhvillimin e ndërtimeve në etapa të ndryshme, në urbanistikën, në arkitekturën dhe në mjeshtrat e ndërtimit. Kjo përbën objektin e studimit tonë në këtë shkrim. Ky manastir është përmendur në literaturën tonë shkencore, por mungesa e dokumentave dhe bombardimi i tij gjatë luftës së dytë botërore ka nxjerrë vështirësi të mëdha për evidentimin e formës të plotë të tij. Kështu deri më sot, nuk njohim ndonjë shkrim të veçantë, të botuar për këtë manastir.

Arkivi i gjurmuesit të palodhur Ilo Mitkë Qafëzezit, takimet që kemi marrë me banorë të moçëm të Vithkuqit, që kanë jetuar para bombardimit të manastirit si dhe disa sondazhe të bëra në vend, na japin mundësi ta rimarim këtë problem në studim më nga afër[2].

Manastiri i Shën Pjetrit dhe Pavlit ndodhet në të djathtë të rrugës për në Vithkuq pa e kaluar urën

1) N. Naçi, **Korça dhe fshatrat për qark,** Sofie, 1901, fq. 52 (këtu përmendëm 12 kisha e manastiri). I.M. Qafzezi, **Një udhëtim studimi në vitin 1932,** Gazeta e Korçës, Nr. 1479 – 1495.

2) Në studimin e A. Meksit e P. Thomos, **Arkitektura pasbizantine në Shqipëri bazilikat,** Monumentet Nr. 1, 1982, fq. 102 – 103, jepet studimi i arkitekturës dhe konstruksionit të kishës që ndodhet brenda murit rrethues të këtij manastiri.

DO NOT COPY

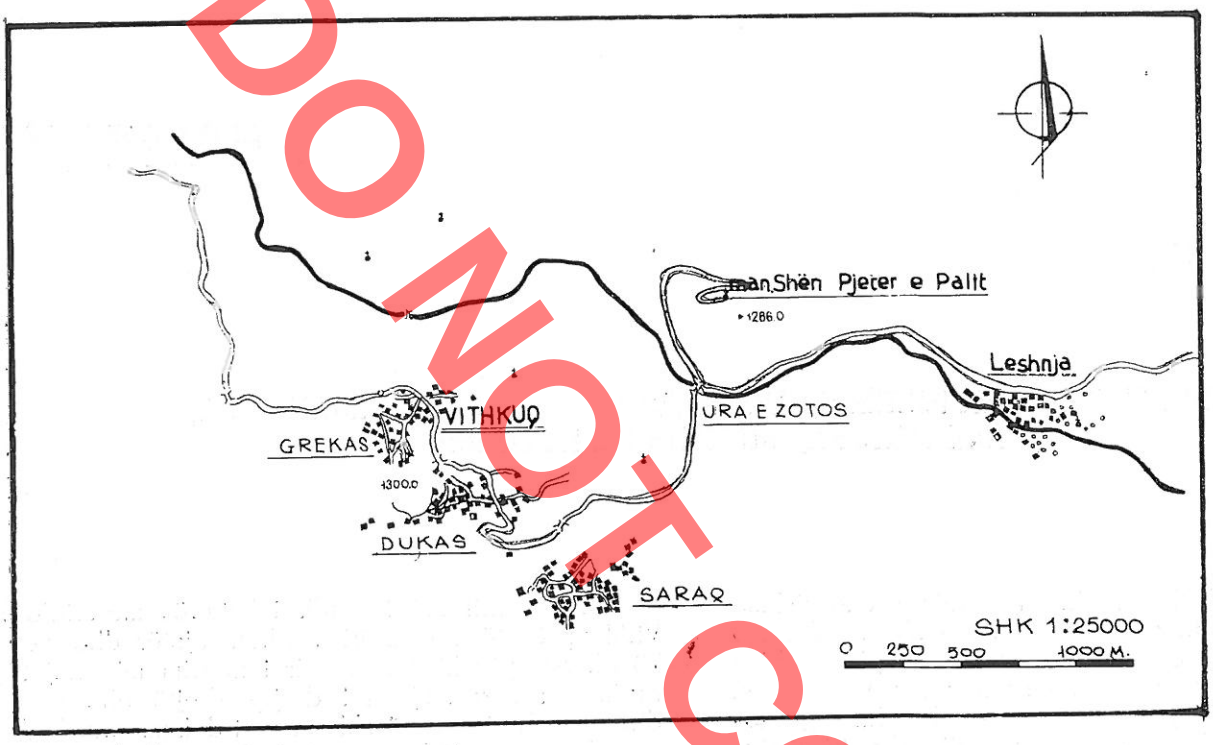

Fig. 1

e Zotos (fig. 1). Ai shtrihet në një kodër të lartë disi larg fshatit, në anën veri lindore të tij, përballë lagjes Saraq dhe më lart rrënojave të lagjes së dikurshme Borishë. Është vendosur në një pikë dominuese nga ku shihet i gjithë pejsazhi i Vithkuqit, është i mbrojtur mirë nga erërat dhe i ndriçuar me diell gjatë gjithë ditës.

Burimet historike të ndërtimit (Datimet). Të dhënat më të para për këtë manastir jepen në Kodikun e Mitropolisë të Kosturit. Ato janë nxjerrë nga Kodiku i qytetit Vithkuq[3]. Këto të dhëna evidentohen për herë të parë dhe botohen prej Evlogj Kurillës, ziçishtarit[4]. Ato janë renditur në punimin «Grigor Gjirokastriti dhe bazat e literaturës shqiptare»[5].

Studjuesi Ilo Mitkë Qafëzezi pasi shfleton edh Kodikun e Manastirit Shën Pjetër e Pavli na jep n tabllo të pasur lidhur me historikun e ndërtimeve këtij manastiri. Nga të gjitha këto burime del se m nastiri i Shën Pjetër dhe Pavlit ka disa etapa ndë timi, vitet 1709 – 1710, 1736 dhe 1759 – 1764. Ky m nastir është themeluar në vitin 1709 dhe po këtë u ndërtuan muret dhe kollonat[6]. Në këtë kohë ka q në ndërtuar edhe një kishë e vogël bashkë me ikon bartësit.

Nga gojëdhëna të ndryshme historike të mbl dhura prej I.M. Qafëzezit në Vithkuq, thuhet se kis e sotme e këtij manastiri është ngritur pas një ndë timi shumë të vjetër, data e së cilës ka qenë shkru

3) I.M. Qafëzezi, **Kontribut në historinë e qytetit Vithkuq, manastiret e kishërat,** 1956, Nr. 1, fq. 1, (dorëshkrim në arkivin personal).

4) I.M. Qafëzezi, **Kontribut në historinë...,** aneksi Nr. 1, fq. 1, thuhet: Shkrimtari ka parasysh përshkrimin e Kodikut të Mitropolisë të Kosturit, botuar në organin «Ekklisiastiki Alithia». Kronika në fjalë është renditur tek fq. 101.

5) I.M. Qafëzezi, **Kontribut në historinë... Themelimi dhe ndërtimi i manastirit Shën Pjetër dhe Pavli,** faqe 1 (dorëshkrim në arkivin personal).

6) Duke ardhur fort i nderuari Arkond Haxhi Thanasi, Rimara, prej mëhallës Borishë, që nga qyteti i shënjtë Jerusalem, e vu ndërmënd..... që të ndërtojë manastir, në këtë qytet që e thonë Vithkuq, edhe dërgoi në Stamboll, edhe i suallë fermanin e manastirit, në vitin ... 1709 dhe shtinë themeli të këtij manastiri.... Këtë vit mbaruan muret vetëm dhe kollonat. (Shkurtimisht nga Kodiku i Kosturit). Cituar nga I.M. Qafëzezi, **kontribut në historinë...**

Fig. 2

mbi një pllakëzë që ndodhej në krahun e djathtë të murit të brëndshëm të oborrit, e rrëmbyer në ditët e luftës Ballkanike. Kjo pllakëzë mendohet të ketë pasur datën e ndërtimit, 1701-1710. Në vitin 1710 manastiri u përurua[7]. Kjo shënon dhe etapën e parë të ndërtimeve të tij.

Etapa e dytë e ndërtimeve të para është viti 1736[8] dhe është e lidhur me ndërtimin e një kishëze të vogël, të quajtur Anargjirve ose e Shën Kozmajt e Damjanit. Ikonabartësi i vogël që ndodhet në këtë kishë ka vend mbajtje për tri ikona, njëra prej të cilave daton e vitit 1748[9]. Kjo tërthorazi na ndihmon për datimin e ikonabartësit, i cili mendojmë se është punuar në 10 vjeçarin e 1737-1747. Kishëza nga brenda është e pikturuar dhe daton 18 Maj 1750[10].

Pesëdhjetë vjet pas ndërtimeve të para, në vitin 1759[11] u rindërtua kisha që ndodhet brenda manastirit Shën Pjetër dhe Pavli. Fillon kështu etapa e tretë e ndërtimeve e cila do të vazhdojë me skalitjet e ikonabartësit në vitin 1761[12] dhe varakimin e tij në vitin 1773 sipas një mbishkrimi që konstatuam mbi derën qendrore të tij. Në vitet 1773-1764[13] kisha e Shën Pjetrit dhe Pavlit është pikturuar. Pra viti 1764, është ai i përfundimit të të gjitha punimeve në këtë manastir dhe forma e plotë e tij. (fig. 2).

Të gjitha këto ndërtime të bëra në periudha të

7) **Po aty.**

8) Përsipër derës të kësaj kishëze I.M. Qafëzezi ka zbuluar për herë të parë shkrimin: Kjo kishë e Anargjirve të Shënjtë Kozma e Damjan u pat ngrehur prej themelije në vitin 1736... (mbi themelimin, fq. 3).

9) **Piktor Kostandini prej Shpati,** Buletini i shkencave shoqërore, Nr. 4, 1955, fq. 211.

10) I.M. Qafëzezi, mbi themelimin.... fq. 4. V. Puzanova, **prapë mbi artin shqiptar të shekullit XVIII,** buletini i shkencave shoqërore Nr. 2. 1958, fq. 152.

11) Ndaj vitit 1759... igumeni i manastirit të shënjtë Tarasi, i biri i Gjikë Bukës, prej mëhallës Qyrso të Qytetit Vithkuq e përsëriti dhe e ndërtoi nga themelet kishën e apostujve të shënjtë... me gjithë narteksin dhe me tërë kusurin e bukurisë, sikundër shihet sot I.M. Qafëzezi, **mbi themelimin,** fq. 7.

12) **Po aty.**

13) **Po aty.**

DO NOT COPY

ndryshme, dëshmojnë për një fuqi të mirë ekonomike të këtij manastiri. Kjo dëshmohet nëpërmjet dokumentave të kohës dhe është cituar nga autorë të ndryshëm të cilët po i renditim më poshtë.

Në vitin 1746 u ndërtua Metoqi në Korçë i cili kushtoi 1200 asllanër dhe po këtë vit u ble një vreshtë në Korçë 1500 grosh[14]. Në vitin 1754 u ndërtua Metoqi në Voskopojë, si pronë e këtij manastiri[15].

Ndihmat e mbledhura në vend dhe jashtë shtetit nga vithkuqarët kurbetlinj krijuan mundësinë e ndërtimit të monumenteve të tillë siç është manastiri Shën Pjetër dhe Pavli. Kështu kisha e manastirit kushtoi 500.000 aspra, shumë kjo e mbledhur nga shqiptarët në Hungari[16]. Ikonabartësi kushtoi 600 grosh m ndihmesa të Voskopojarëve[17]. Pikturimi i kishës ku shtoi 700 grosh[18]. Ndërtimi komplet i kishës kushto 7550 groshë[19]. Lidhur me fuqinë ekonomike, për këtë manastir kemi edhe të dhënat e mëposhtme; Ai ka pasur prona të tij dyqane në Korçë, ullishta në Vlorë fshatin Leshnjë që ndodhet para se të hysh për në Vithkuq dhe të ardhura prej 400 lira turke në vit[20] Prona të tij kanë qenë edhe mulliri e dërstila në Vithkuq[21].

Për kohën e vazhdimit të punimeve njihet le gjenda, se u deshën të konsumoheshin 60 barrë pi per deri sa u mbarua manastiri, gojëdhënë kjo, pë

Fig. 3

14) E. Kourila, Grigorios O Argjirokastritis, fq. 252-253.
15) **Po aty.**
16) **Po aty.**
17) **Po aty.**
18) **Po aty.**
19) V. Puzanova, **shënime mbi artin shqiptar në shek. XVIII,** Bul. Shk. Shoq. Nr. 1, (3) fq, 49.
20) N. Naçi, **Korça dhe fshatrat.....,** fq. 54.
21) I.M. Qafëzezi, **Kontribut në historinë e Vithkuqit. Qytet.** Një udhëtim studimi në vitin 1932, kap. II, fq. 2, (dorëshkrim në arkivin personal).

DO NOT COPY

të gjitha ndërtimet e mëdha[22]; Gjithashtu për këtë manastir njihet dhe legjenda për murimin e gruas së usta bashit në themelet e ndërtesës.

Urbanistika-Arkitektura-Teknika-e Ndërtimit. Konakët. Konakët e manastirit sot janë në gjëndje rrënoje, por ekzistojnë muret perimetrale, të cilat vende-vende, kanë lartësi të konsiderueshme. Gjithashtu duke vërejtur në vend edhe gjurmët e themeleve të ndarjeve të brëndshme themi se konakët kanë një shtrirje planimetrike në formën e shkronjës «U». Për të përcaktuar volumin e përgjithshëm të këtij manastiri dhe sidomos trajtimin arkitektonik të tij përveç gjurmëve që vërejmë në vend do të bazohemi edhe në disa fotografi para prishjes së tij.

Manastiri nga jashtë ishte i pasuvatuar, i ndërtuar i gjithi në gur. Pamja kryesore në të cilën ndodheshin konakët, ishte trajtuar thjesht, me gurë disi të punuar, sidomos qoshet e mureve dhe kornizat e dritareve. Hyrja për në manastir gjendej nga ana perëndimore dhe ishte pjesë përbërëse e ndërtesës. Ajo zinte vend kryesor dhe kish përparësi në trajtimin arkitektonik të pamjes së jashtme. Përbëhej nga një derë e madhe prej druri me qemer cilindrik, me gurë të punuar dhe si volum ishte trajtuar më i dalë se ambientet e tjera me theksim vertikal. Trajtimi i pamjes kryesore është bërë me disa plane të cilat në tërësi i japin vlera të mira ndërtimore manastirit (fig. 3). Detajet dhe elementët arkitektonikë, si dritaret, oxhakët, teknika e punimit të gurit janë zbatuar thjesht dhe janë të ngjashme me ato të banesave. Kjo për faktin se ndërtimet janë kryer nga të njëjtët mjeshtër dhe muratorë. Për vetë funksionin dhe karakterin e tyre dimë që konakët kanë ngjashmëri me banesat popullore dhe na sjellin të dhëna me rëndësi për arkitekturën e kësaj periudhe.

Në mes të konakëve ndodhet një oborr i brëndshëm me një sipërfaqe rreth 200 m^2. Anash këtij oborri ndodheshin ambientet e banimit dhe të shërbimit, të cilat zhvilloheshin në tri anë. Manastiri ka pasur 40 ambiente banimi. Këto shtriheshin në tri kate, me galeri të hapura dhe mbaheshin me kollona guri, në dy katet e para. Arkadat e katit të dytë kanë qenë prej druri. Nga një fotografi para prishjes vërejmë një arkadë me kollona druri me seksion katror që përfundojnë në tavan me kapitele druri të punuara bukur. Parmakët e galerisë ishin me binarë druri të vendosura vertikalisht me seksion katror. Dyshemetë dhe tavanet e koridoreve ishin prej dërrase. Ambientet e banimit ishin vendosur varg njëri pas tjetrit dhe të gjitha daljet i kishin në galeri. Lidhja midis kateve bëhej nëpërmjet shkallëve të brëndshme anësorë të drunjta. Në katin e dytë, ngjitur me shkallën, ndodhej një dhomë bibliotekë[23]. Këtu ruheshin dokumenta me vlerë të Vithkuqit dhe Voskopojës. Midis tyre edhe dorëshkrimi didaktik «Traktat logjik» punim i vitit 1743, dorëshkrim i voskopojarit Teodor Nastas Kavalioti.

Fig. 4

Kisha e Shën Kozmait dhe Damjanit. Në lindje të manastirit rreth 20 metra nga muri rrethues i tij gjendet një faltore vorreza, kishëza e Shën Kozmait dhe Damjanit. Kjo është ndërtuar në terren të pjerrët dhe ka formën katërkëndore me përmasa 12 x 5 m (fig. 4). Nga ana e jashtme, paraqitet mjaft e thjeshtë, e ndërtuar me gurë të vendosur në mënyrë të çrregullt. Hyrja bëhet nga ana perëndimore me shikim nga manastiri, nëpërmjet një dere të mbuluar me qemer cilindrik. Çatia dy ujëse është mbuluar me rrasa guri.

Kisha është njëkatëshe me bodrum. Kati është dekoruar me freska. Në brendi ndodhet ikonabartësi i vogël prej druri me vend mbajtje për tri ikona. Afër hyrjes, në të majtë, disa shkallë të vogla druri të çojnë në bodrum ku mbaheshin eshtrat.

Kisha e Shën Kozmait dhe Damjanit në vetvete nuk paraqet ndonjë interes arkitektonik, por kjo kryente një funksion të caktuar në jetën e manastirit dhe e plotëson më mirë kompleksin nga ana urbanistike.

22) I.M. Qafëzezi, **Piktori ikonograf shqiptar të shek. XVII,** fq. 5, (dorëshkrim në arkivin personal)

23) I.M. Qafëzezi, **Historia e Qytetit të Korçës, e rrethit dhe e qarkut të saj,** Libri I tretë, 1955-56, fq. 5, dorëshkrim në arkivin personal.

BOTIMOR

Kisha e Shën Pjetrit dhe Pavlit. Kisha inkuadrohet brenda murit rrethues të manastirit dhe është objekti kryesor kompozicional i këtij kompleksi, si nga zgjidhja ndërtimore, volumore, arkitektonike, ashtu edhe ajo konstruktive dhe artistike. Vrojtimi direkt i monumentit që ruhet në gjëndje mjaft të mirë, na jep një pasqyrë të arkitektonikës së brendshme dhe të jashtme, teknikës së ndërtimit dhe strukturës konstruktive të këtij monumenti. Kisha përfaqëson një nga shembujt më të arritur dhe të avancuar të bazilikave me kupol.[24] Ajo në gjëndjen e sotme përbëhet nga naosi. Në pjesën perëndimore të saj shtrihej narteksi. Sot ruhen vetëm gjurmët e tij. Kisha është një ndërtim mjaft kompakt ka lëvizje të mira dhe të proporcionuara volumore dhe në brendi vihet re një trajtim artistik dhe estetik i elementeve konstruktiv dhe mobilues. Trajtimi volumor i kishës është bërë me disa plane nga të gjitha anët. Këto e bëjnë shumë plastik dhe lexojmë bukur pamjen e saj të jashtme. (fig. 5).

Portiku i hyrjes në kishë është një element ndërtimor dallues (fig. 6). Në planimetri ai ka formë katërkëndore. Cepat e portikut prej guri, lidhen midis tyre me harqe në të katër drejtimet. Në mes mbështetet një kalote sferike.

Naosi ndahet në tri nefe gjatësore me anën e dy rrjeshtave me kollona guri. Çdo rrjesht ka katër kollona. Vëmë re se nefi qendror është më i gjërë dhe më i lartë se dy nefet anësore.

Ai mbulohet me qemere cilindrik dhe përbën një aks të vazhduar gjatësor. Ky aks nuk vihet re tek nefet anësor. Ato ndahen në bërthama katrore të formuara nga dy harqe që lidhin kollonat midis tyre dhe me muret anësor. Këto bërthama mbulohen me kalota sferike. Një çati e gjërë dyujëse mbulon tri nefet. Kjo kryqëzohet nga çatia e nefit tërthor. Ku ndërpriten ato, ngrihet kupola tetëkëndore e cila si volum del mbi çati dhe në çdo faqe është e pajisur me një dritare gjatësore. Ajo e plotëson më mirë volumin dhe i jep lartësi trajtimit arkitektonik horizontal të tij. Çatija është trajtuar me rasa guri, e proporcionuar mirë dhe e kompozuar. Megjithse ka mjaft thyerje, ato paraqesin plotësisht funksionin e çdo pjese dhe ja rrisin vlerat arkitekturës së jashtme. Në anën lindore të kishës bien në sy tri absida rrethore, të punuara me gurë çmërsi pa fugatura, me sipërfaqe plane, por me një trajtim me shirita vertikale të gurëve. Dallohet absida e mesit për trajtim monumental, me lartësi shtrirje të madhe.

Kisha është punuar me gurë ngjyrë gri dhe çmërs ngjyrë bezhë, materiale rrethanore këto, karakteristike për të gjitha ndërtimet e Vithkuqit. Guri gri i përdorur në pjesën më të madhe të pamjes së të jashtme është punuar me forma të rregullta katërkëndore kurse çmërsi është përdorur më me kursim, por i punuar më bukur dhe në disa pjesë kryesore të kishës, si në këmbanare, pjesën e hyrjes në tri absidat si dhe rreth

Fig. 5

24) A. Meksi, P. Thomo, **vep. cit,** fq. 102.

DOKTORIK

DO NOT COPY

Fig. 6

disa dritareve të kishës. Ky gur ka karakteristika të tilla fizike që punohet lehtë dhe ka efekt në fasadë. Doza e matur e përdorimit të tij dhe punimi artistik e pasurojnë pamjen e jashtme të monumentit (fig. 7). Ndriçimi në kishë për vetë karakterin e kësaj ndërtese është i vogël. Ai është zgjidhur me dritare të vogla me forma katërkëndore nga jashtë. Vihet re në disa prej dritareve pajisja me kangjella hekuri (fig. 8) të rrahur me motive floreale me seksion katër këndor, i përdorur me dy lloj dimensionesh. Ky element kangjelle është punuar bukur nga mjeshtri i punimit të hekurit (fig. 9). Megjithëse është një element i vogël arkitektonik, ajo është zgjidhur thjesht, por e proporcionuar mjaft mirë dhe e punuar me kujdes të veçantë. Këtu shohim të përdorur disa lloje gurësh, duke filluar nga çmërsi në pjesën e sipërme i lidhur në formë rrezesh dhe perimetralisht me rrasa guri me ngjyrë gri. Përbëhet nga dy frëngji të lidhura midis tyre me një kollonë guri të vogël me ngjyrë gri dhe të punuar me kujdes. Ajo vjen me qoshe jo të drejta, por me një farë këndi që zgjerohet nga ana e brendshme. Kjo shton sasinë e dritës në salla dhe tregon se mjeshtrit Vithkuqarë zbatonin një traditë ndërtimi që pajtohet me rregullat e fizikës së ndërtimit. Gurët anësor që e rrethojnë këtë dritare janë të punuar me të njëjtët gurë si e gjithë kisha, por të punuar më mirë.

Përveç vlerave arkitektonike që përmendëm më sipër kjo kishë dallohet dhe për vlerat artistike të saj,

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

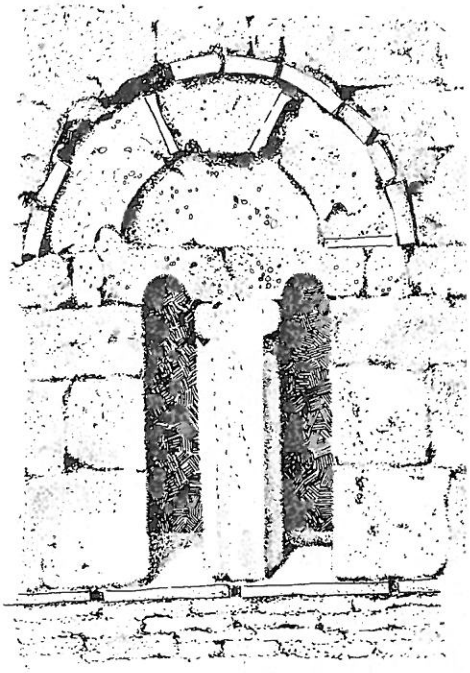

Fig. 10

pikturat murale, ikonabartësin e gdhendur në dru dhe ikonat që e pajisin atë.

Me interes artistik-dekorativ paraqiten pikturat murale në kishë. Dekorimi i mureve fillon me qoshkun para hyrjes për në naos dhe kap të gjithë sipërfaqen murale të hapësirës së brendshme të kësaj kishe.

Ikonabartësi, ky element arkitektonik me vlerë funksionale dhe dekorative, ka shërbyer për të ndarë ambientin e altarit nga salla. Kjo përbën të vetmen ndarje të sallës. Ikonabartësi si element arkitektonik ballor i jep tonin brendisë duke e dekoruar artistikisht dhe duke krijuar momentin kryesor në sallë. Ai ka një gjatësi 9 m, ka vendmbajtje për 8 ikona të mëdha, ka një derë qendrore dhe dy anësore. Është punuar me teknikën e punimit të gdhendjes së rrafshtë në dru. Shohim të daltuara motive floreale, laike, dhe skena nga jeta e fshatit. Krahas këtij elementi në dru në brendinë e sallës ruhen froni despotial si dhe disa objekte të tjera të punuara me teknikën e gdhendjes në reliev, në pjesën e sipërme. Për t'u përmendur është punimi në dru i derës së jashtme.

Proporcionet e elementëve ndërtimore të brend
shëm, dritaret e trajtuara në anën e brendshme m
hark nga sipër, kollonat me seksion rrethor format
lakuara dhe harkore të punimeve në dru përbëjn
një unitet mendimi. Ato flasin rrjedhshëm, ndihmojn
njëra-tjetrën dhe unifikojnë mendimin e gjithësecil
që jo vetëm e viziton, por dhe e studion atë.

Mjeshtrat e ndërtimit. Të gjitha këto vlera të mëdh
urbanistike, arkitektonike, ndërtimore dhe artistike t
këtij monumenti të madh janë meritë e mjeshtrave t
ndërtimit. Krahas përdorimit të elementeve të unifi
kuara arkitektonike, konstruktive dhe artistike, ata ka
në shprehur në këtë vepër dhe individualitetin e tyr
krijues. Këta mjeshtra ndërtues, skulptorë, piktorë më
sojmë se janë të gjithë shqiptarë.

Thane Lena[25] përmendet, në kodikun e mitropo
lisë së Kosturit si arkitekt i punimeve të etapës s
parë të ndërtimeve në vitet 1709-1710. Po aty thuhe
se ai ishte prej mëhallës Borishe e cila shtrihej po
shtë kodrës ku është ndërtuar manastiri.

Ilo Mitkë Qafëzezi gjatë përkthimit dhe studim
të poemës së dramaturgut boboshtar Viktor Eftimi
«mjeshtër Manoli»[26] bën dhe lokalizmin e saj. Sipo

25) E. Kourila, **vep. cit,** fq. 252-253.

26) .... Në vend të legjendarit arkitekt mjeshtër Manolit të kishës Curteade-Arges, ne kemi atë të usta Gjikë Thane Lenës, bir i Thane Lenës... i përmendur si arkitekti historik i Shën Pjetrit (I. M. Qafëzezi, **Dramaturgu poet Viktor Eftimiu Korça),** fq. 6, në arkivin personal.

DOWNLOAD

tij ndërtuesi i kishës së Manastirit në vitet 1759-1764, ka qenë Gjikë Lena[27]. Po këtu mësojmë se në këtë ndërtim kanë punuar një grup mjeshtrash me kryemjeshtrin e tyre në krye. Bashkëpuntorët e kryemjeshtrit Gjikë Lena kanë qenë mjeshtrit ndërtues Dhimo Dukasi, Hari Venetiku, Dine Krekasi, Mërkur Saraqi, Zoto Lihasi, Bitri Maxhari, Vaso Sumbulla, Kule Deti e Pepo Rredhi. Deri tani nuk e dimë saktësisht se cilave kronika historike u është referuar autori[28]. Mendojmë që këto të jenë marrë nga kodiku i manastirit Shën Pjetri dhe Pavlit. Titullin e mjeshtrit dhe të drejtën për të ndërtuar në Shqipëri vepra të mëdha të artit të të ndërtuarit, këta mjeshtër Vothkuqarë e kanë marrë në tempullin e Hiramit me afërsi të kishës së Shën Markut në Venetik[29].

Kostë e Athanas Zografi, vëllezërit piktorë nga Korça, kanë punuar për pikturimin e kishës së Shën Pjetrit dhe Pavlit si dhe në kishëzën e Shën Kozmait dhe Damianit[30]. Kostandin Shpataraku është autor i tri ikonave[31] në ikonastasin e Qimiterit të Manastirit, në njërën prej të cilave janë lexuar fjalët: Dora e Jerodhjakon Kostandinit prej Shpati.[32] Autorin e ikonambartësit e kemi në hulumtim e sipër. Duke e krahasuar me disa të tillë, si në Korçë e Voskopojë shohim një ngjashmëri më të në teknikë punimi dhe motive. Mendojmë se është e njëjta shkollë, Kjo për ne është e besueshme, megjithatë duhen bërë studime më të thella për të vërtetuar këtë hipotezë.

Manastiri i Shën Pjetrit dhe Pavlit është një ndërtim në teren të pjerrët. Ai është vendosur tërësisht në kodër dhe dallohet për lidhjen e mirë me terenin.

Tipar thelbësor i tij është kompozimi i hedhur në lartësi, me thyerje volumore të gjetura bukur dhe të proporcionuara duke i dhënë atij karakter monumental. Është një ndërtim ku mbizotërojnë volumet prej guri të cilat thyhen aty këtu nga elemente të pakët arkitektonike. Guri harmonizohet mjaft mirë me trajtimin volumor. Manastiri është një krijim tradicional i mjeshtrave tërësisht shqiptarë të ndërtimit. Ai ka vlera të mëdha dhe përfaqëson tiparet e një periudhe të caktuar të artit të të ndërtuarit. Ai do të plotësojë kështu një hallkë të rëndësishme në historinë e zhvillimit të manastireve Shqiptare, për një periudhë me të dhëna relativisht të pakta siç është shekulli i XVIII. Hulumtimet e mëtejshme dhe ndjekja e ndërtimeve do ti plotësonin dhe saktësonin më tej këto të dhëna, për të krijuar një kuadër sa më të plotë dhe më të bazuar për ecurinë në kohë të këtij manastiri, për të njohur mirë dhe aplikuar traditat tona në arkitekturë dhe në art.

DO NOT COPY

27) I.M. Qafëzezi, **Ustabashi Gjikë Thane Lena, Vithkuqari,** cikli «bijtë e Shqipërisë ndër dhera të huaja», fq. 3. d.r/sh. në arkivin personal.

28) Përpara se të rastisë në kronikat historike të lartpërmendura, e kisha titulluar «Usta Gjoni» dhe lokalizimi i pjesës nuk do të më delte aq tërheqës... (I.M. Qafëzezi, **Dramaturgu poet...** fq. 7 me këtë titull autori ka botuar tek gazeta e Korçës në artikullin «25 vjetori i Viktor Eftimiut» dt. 27 Maj 1936 në fund...

29) I.M. Qafëzezi, **Ustabashi Gjikë...**

30) I.M. Qafëzezi, **Piktorë ikonografë Shqiptarë...**, kap. XI.
V. Puzanova, **Prapë mbi artin....** fq. 152.

31) I.M. Qafëzezi, **Historia e qytetit të Korçës e rrethit dhe e qarkut të saj,** libri i III (në arkivin personal).

32) **Piktor Kostandini,** fq. 211.

Aleko PAPAKOZMA

DO NOT COPY

LE MONASTERE DE SAINT PIERRE ET SAINT PAUL A VITHKUQ, SA DATATION, SON URBANISME, SON ARCHITECTURE ET LES MAITRES CONSTRUCTEURS.

R E S U M E

Le monastère de Saint Pierre et de Saint Paul se trouve sur la droite de la route menant à Vithkuq, avant de franchir le pont de Zoto. Il s'élève sur une haute colline, un peu loin du village, sur son côté sud. Etant situé sur un point dominant, on en voit tout le village et le paysage autour.

Le monastère, un ensemble constructionnel compact, est composé de l'église de Saint Pierre et de Saint Paul, de la petite église de Saint Cosme et de Saint Damien, les volumes d'habitation et les volumes de service, tels les dépôts, etc. Au sud-est du monastère s'étendent les cimetières.

Le monastère de Vithkuq fut fondé par l'habitant de Vithkuq Haxhi Thanas Rimara en 1709. Cette même année commencèrent les premiers travaux de construction de ce monument. On construisit d'abord les fondements, les murs et les colonnes de pierre. En 1736 on construisit la petite église de Saint Cosme et de Saint Damien. Au cours des années 1740-1760, avec la croissance de la force économique du monastère, les travaux de construction de ce monastère s'intensifièrent. C'est en 1759 que commencèrent les travaux pour la construction de l'église de Saint Pierre et de Saint Paul. En 1761 fut construit et gravé l'icônostase, qui durant les années 1763-1764 fut peint.

L'entrée du monastère se trouvait sur le côté nord. Elle occupait une place de premier ordre et prioritaire dans le traitement architectonique de la façade. Le traitement de la vue principale a été fait sur quelques plans et donne au monastère de bonnes valeurs constructionnelles.

D'après les traces des fondements des volumes d'habitation qu'on releva sur place, on constate qu'ils avaient une étendue planimétrique en forme de la lettre. U. Entre ces volumes se trouvait une cour intérieure. Sur ces côtés s'élevaient les volumes d'habitation et de service qui avaient trois étages. La communication entre les étages était assurée au moyen d'escaliers intérieurs latérales en bois. Au second, près de l'escalier se trouvait une pièce, servant de bibliothèque. A l'est du monastère, à 20 m environ de son mur d'enceinte se situait un temple cimetière, la petite église de Saint Cosme et de Saint Damien. Elle était à simple rez-de-chaussée et possédait aussi un caveau. C'est dans ce caveau qu'étaient déposés les ossements des morts.

L'église est encadrée à l'intérieur du mur d'enceinte du monastère et constitue l'objet compositionnel principal de cet ensemble, tant par sa solution constructionnelle, volumétrique, que par cette constructive et artistique. L'examen direct du monument, qui est conservé en assez bon état, reflète bien la construction architectonique intérieure et extérieure, la technique de construction et la structure constructive de ce monument. L'église est non seulement l'élément compositionnel dominant l'ensemble du monastère, mais elle représente l'un des exemples les plus réussis et les plus avancés des basilique à coupole.

C'est une construction assez compacte, avec de bons mouvements proporcionnés volumétriques de la vue extérieure, tandis qu'à l'intérieur, on s'apperçoit d'un traitement esthétique et artistique des éléments d'ameublement. A l'état actuel, l'église comporte le naos et uniquement les traces du narthex dans la partie occidentale.

Le naos se divise en trois nefs longitudinales au moyen de deux rangées de colonnes en pierre. Chaque rangée compte 4 colonnes. La nef centrale est plus large et plus haute que les deux nefs latérales. Les regards sont attirés du dehors par la coupole octangulaire, qui en tant que volume s'élève au-dessus du toit et sur chacun des parrois, est dotée d'une fenêtre longitudinale. Sur le côté est, on s'apperçoit des trois absides circulaires. On y distingue l'abside du milieu par son traitement plus monumental, et ayant une hauteur et une étendue plus grande. L'éclairage de l'église était faits au moyen de petites fenêtres étaient munies de grilles de fer forgé aux motifs floréaux à section quadrangulaire de deux espèces de dimensions. Une fenêtre en forme de meurtrière sur le côté sud de l'église présente assez d'intérêt. Bien qu'elle ne soit qu'un menu élément architectonique, sa solution est simple, et elle est bien proportionnée et travaillée avec une attention particulière. On y a utlisé cinq sortes de pierre à partir de la partie supérieure, en forme radiée entourée de plaques de pierre de couleur grise. Elle est formée de deux meurtrières réliées entre elles par une petite colonne de pierre grise soigneusement travaillée, elle ne se présente pas en angle droit, mais en un angle allant s'élargissant vers l'intérieur. Elle augmente le flux de lumière éclairant la salle et démontre que le maître

DOWNLOAD

constructeur de Vithkuq appliquait une tradition conforme aux règles techniques de la physique de construction. Le traitement volumétrique de l'église est effectué avec quelques plans sur tous les côtés. Cela rend plus plastique et met mieux en relief son extérieur. Les mouvements de volume se reflètent aussi sur la toiture. Celle-ci est faite de plaques de pierre, elle est bien proportionnée et bien composée. A part les valeurs architectoniques mentionnées plus haut, ce monument se distingue aussi par ses valeurs artistiques, ses peintures murales, son icônostare gravé sur bois et les icônes qui s'y trouvent. L'élément architectonique à valeur fonctionnelle et décorative est l'icônostas, qui a servi de séparer le volume d'autel de la salle. Il servait d'élément architectonique frontal et donne le ton à l'intérieur en le décorant artistiquement et en créant le moment principal dans la salle. Il a été réalisé selon la technique de gravure à plat sur bois aux motifs floréaux et laïques, avec des scènes de la vie rurale.

La décoration des murs commence avec le coin aavnt l'entrée dans la salle et touche toute la surface murale de l'espace intérieur.

* * *

Toutes ces valeurs urbaines, constructionnelles, et artistiques de ce grand mouvement sont le mérite de nos maîtres-constructeurs. Ceux-ci, maîtres, constructeurs, peintres, sculpteurs, sont tous albanais.

Le maître en chef des travaux de la première étape est Thanë Lena, du quartier de Borishë de Vtihkuq.

L'homme d'étude Ilo Mitkë Qafëzezi, en étudiant et en traduisant le poésie du dramaturge de Boboshticë, Victor Eftimiu «Maître Manoli», fait aussi sa localisation, Selon lui le constructeur de d'église du monastère Saint Pierre et Saint Paul, entre 1759-1760, est Gjikë Thanë Lena, fils du maître Thanë Leka.

A la construction de cette église ont travailé un groupe de maîtres dirigés par le maître en chef Gjikë. Ses collaborateurs étaient les maîtres constructeurs Dhimo Dukasi, Hari Venetiku, Dine Krekasi, Zoto Likasi, Mërkur Saraqi, Bitri Maxhari, Vaso Sumbulla, Kule Deti et Peko Redhi.

Les frères Kostë et Athanas Zografi de Korça sont les auteurs des peintures murales, aussi bien de la petite église Saint Cosme et Saint Damien en 1750, que de l'église Saint Pierre et Saint Paul dans les années 1763-1764.

Le peintre célèbre Konstandin Shpataraku est l'auteur d'une icône de l'année 1748.

* * *

Le monastère de Saint Pierre et Saint Paul est une construction s'élevant sur un terrain en pente. Il est complétement situé sur une colline et il est en bonne harmonie avec le terrain. Son trait principal est la composition élancée en hauteur, aux variétés volumétriques bien choisies et proportionnées, qui lui donnent un caractère monumental. C'est une construction où dominent les volumes en pierre, ayant ça et là des éléments architectoniques. Ce monastère est une création traditionnelle des maîtres constructeurs tout à fait albanais. Il a de grandes valeurs et représente les traits d'une période déterminée de l'art de la construction. Il va constituer un maillon important de l'histoire de l'évolution des monastères albanais, pour une période aux données relativement peu nombreuses, comme est le XVIIIe siècle. Les travaux de recherche ultérieurs et la poursuite des travaux de construction révéleront de nouvelles données sur sa construction et les maîtres constructeurs, en vue de la création d'un cadre le plus complet possible et basé de l'évolution dans le temps de ce monastère, afin de bien connaître et d'appliquer nos traditions dans l'art et l'architecture.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

monumentet

Robert BALLAURI

ARKITEKTURA DHE RESTAURIMI I SELISË SË ORGANIZATËS «BASHKIMI» NË TIRANË[1]

Në qendrën e Tiranës, në rrugën Xhorxhi Martini, nr. 12 dhe 14 gjenden dy banesa për arkitekturën dhe restaurimin e të cilave bën fjalë ky studim. Ato janë ndërtuar në kohë të ndryshme[2], dhe kanë qenë pronë e së njëjtës familje. Koncepti planimetrik e vëllimor është pothuaj i njëjtë për të dy këto banesa; ato janë ndërtuar ngjitur me njëra tjetrën dhe përbëjnë një ansambël të vetëm banimi.

Kuartali ku ngrihet ky ansambël, ndodhet në lagjen më të vjetër të Tiranës, që në atë kohë quhej «lagja Sulejman Pasha» me emrin e këtij feudali që konsiderohet si themeluesi i qytetit, në shek. XVII[3].

Historikisht Tirana ka pasur një zhvillim normal dhe gjithnjë në rritje. Në fillim të shek. XVIII Tirana së bashku me varoshin kishte 500 shtëpi me afro 5000 frymë[4], në vitin 1820 ajo numëronte 700 shtëpi[5], kurse sipas udhëtarit austriak J. Müler, në fillim të viteve 40 të shek. XIX, Tirana kishte 13.000 frymë me 1000 shtëpi dhe 727 dyqane[6]. Ritme të tilla zhvillimi e rendisin Tiranën krahas qyteteve të tjerë bashkëkohës të Shqipërisë së Mesme, që gjatë shek. XVIII pësuan një përparim të dukshëm, si në shtimin numerik të banorëve, ashtu edhe në arritjet ndërtimore të banesave.

Kështu në mesin e shek. XIX në Tiranë, si edhe në qytete të tjerë, nevoja për të banuar në shtëpi më të mira, më komode dhe me më tepër dritë ishte bërë një kërkesë për një pjesë të banorëve të saj, pikërisht për faktin që gjatë shek. XVIII e më vonë, Tirana njohu një zhvillim kulturor e arsimor brenda kuadrit të zhvillimit kulturor e arsimor që ndodhi në krejt vendin tonë[7]. Ndërtesat për të cilat folëm më lart, na japin disa veçori që janë tipike në këto kushte të përcaktuara social-kulturore.

Banesa e parë (fig. 1) ngrihet mbi nivelin e terrenit, pa bodrume dhe ka themele të cekët, rreth 50 cm, të thellë, të mbushur me gurë lumi. Të gjitha ambientet e katit përdhe ishin shtruar fillimisht me

1. Një restaurim i pjesshëm në banesën e parë është kryer në vitin 1975-1976 nga Atelieja e Monumenteve të Tiranës me projekt restaurimi të A. Meksit, ndërsa restaurimi i banesës së dytë u bë në vitet 1980-1981, po nga Atelieja e Monumenteve të Tiranës, me projekt restaurimi të autorit, me rivelime të K. Qatipit, S. Terezit dhe fotografi të H. Çollakut dhe autorit.
2. Një pjestar i familjes na ka treguar (më 1978, kur ai ishte rreth 80 vjeç) se banesën e parë e ndërtoi gjyshi i tij në vitet 60 të shekullit të kaluar, kurse të dytën e ka bërë i ati, rreth vitit 1895.
3. L. Réy, **Guide d'Albanie,** Paris, 1930, fq. 86.
K. Frashëri, **Vështrim mbi zhvillimin shoqëror, arsimor e kultural në Tiranë, deri në mesin e shek. XIX,** Arsimi popullor 4/1964, f. 55.
4. K, Frashëri, **Po aty,** f. 56.
5. F. Pouqueville — **Voyage dans la Grece,** IV, fq. 401.
6. K. Frashëri — **Vështrim mbi zhvillimin shoqëror...,** fq. 57.
7. **Po aty.** f. 72.

DO NOT COPY

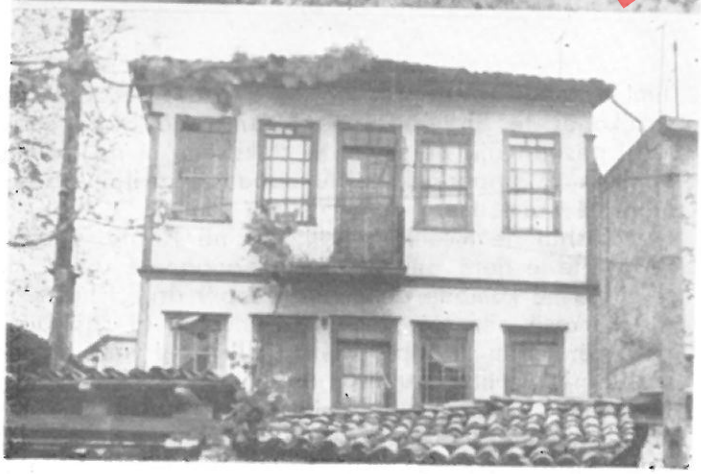

Fig. 1

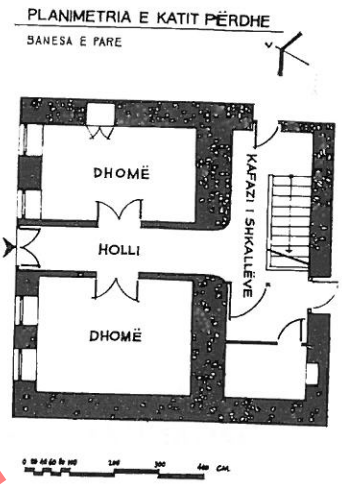

Fig. 3

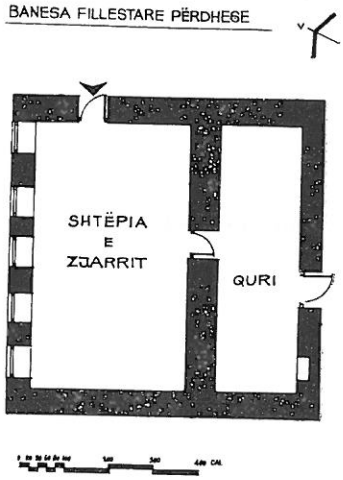

Fig. 2

harasan. Duke parë formën planimetrike, të bie në sy ngjashmëria e kësaj banese (fig. 2) me një tip të banesës përdhese të trevës së Tiranës, që përbëhet nga **shtëpia e zjarrit** dhe nga një e ndarë prapa[8]. Kjo planimetri (fig. 3) identifikohet lehtë me atë të banesës tonë, ku muret ndarës të të dy dhomave, nga të dy anët e hollit, duket qartë që i janë përshtatur gjëndjes ekzistuese dhe kanë krijuar kështu dy ambiente me gjërësi dhe sipërfaqe të ndryshme. Një mangësi e tillë në planimetrinë bazë të banesës nuk do të ndodhte sikur ndërtimi të projektohej qysh në fillim me konfiguracion simetrik. Bile sot ndeshim në Tiranë banesa edhe të gjysmës së parë të shek. XIX[9] ku simetria është e përsosur, jo vetëm në planimetri, por edhe në kompozimin arkitektonik të fasadave. Në rastin tonë, kemi të bëjmë me një ritrajtim të banesës, jo vetëm lidhur me ambientet e banuara dhe me përpunimin e interierëve,[10], por edhe në një kuptim akoma më të gjërë të tij, deri në riformulimin e skemës planimetriko-vëllimore, siç është rasti konkret. Kështu nga një banesë e traditës së Shqipërisë së Mesme, e një familjeje me prejardhje dhe ekonomi kryesisht fshatare, u kalua në një ndërtim qytetar, me kërkesa më të përparuara dhe funksionale. Kjo hipotezë përputhet edhe me gjetjen e një grope për grumbullimin e ullinjve,[11] e veshur me gurë lumi të

8. K. Zheku — **Banesa fshatare në fshatrat kodrinore përreth qytetit të Tiranës,** Monumentet, 15-16, 1978, f. 166.

9. Është fjala për dy banesa dykatëshe me planimetri simetrike, në lagjen Sulejman Pasha. Njëra prej tyre, që ndodhet në rrugën Tefta Tashko, nr. 38 dhe 40, që sipas Gjenealogjisë së familjes rezulton të jetë e dhjetëvjeçarit të dytë të shek. XIX, ndërsa tjetra, që ngrihet brenda mureve rrethues të Sarajeve të feudalëve Toptani, po në bazë të kësaj gjeneologjie, i takon të jetë ndërtuar rreth mesit të shek. XIX. Kjo e fundit ndodhet shumë afër vendit ku, në fillim të shekullit tonë, dukeshin akoma rrënojat e një kulle të shek. XVIII, që quhej «kulla e gjatë», shiko Tab. I (L. Réy, **vep. cit.,** fq. 87).

10. E. Riza, **Banesa qytetare shqiptare gjatë gjysmës së dytë të shek. XIX deri rreth çerekut të parë të shek XX,** Monumentet 20/1980, fq, 94.

11. Gjatë punimeve të restaurimit të banesës së dytë, u konstatua se themelet e saj ishin hedhur edhe mbi një gropë, me përmasa 140 x 190 cm dhe të thellë 180 cm, që fillimisht kishte shërbyer për mbledhjen e ullinjve.

DO NOT COPY

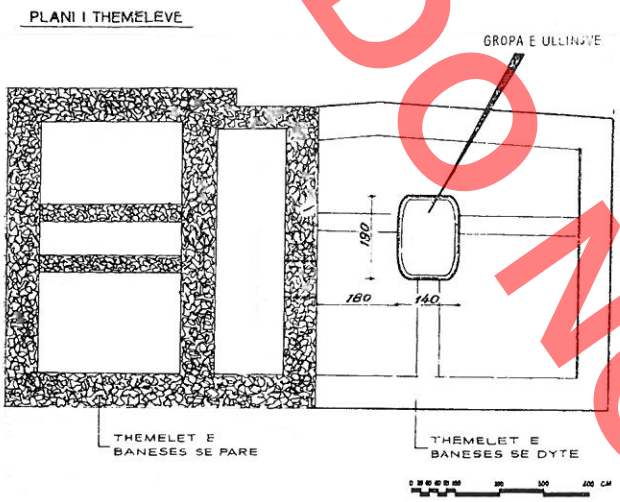

Fig. 4

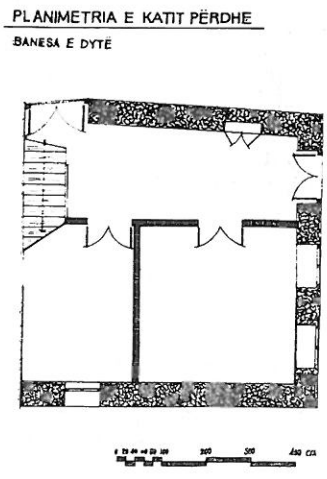

Fig. 5

lidhur me llaç gëlqere në gjithë faqet e saj të brendshme (fig. 4). Gropa ishte rreth 1,80 m. larg murit perimetral jugor të banesës, pikërisht në oborrin e brendshëm të saj. Ky fakt hedh dritë edhe mbi ekonominë e familjes, që merrej kryesisht me olivikulturë[12], Kështu arrimë në përfundimin që dhoma e vogël, ngjitur me shtëpinë e zjarrit, nuk është tjetër veçse guri[13], ose ambienti ku ruheshin zakonisht ushqimet.

Më lart pamë se kjo banesë me një kat[14] pësoi një ritrajtim të mëvonshëm, duke u kthyer në një shtëpi trekatëshe, që pasqyron një zhvillim të mëtejshëm të ndërtimeve të traditës, ku ndonëse u përdorën po ato materiale ndërtimi si qerpiçi, druri dhe deri në një farë mase tulla, u krijuan tipare të reja në vlerat arkitektonike të saj.

Muret perimetralë të katit përdhe janë ndërtuar me qerpiç, mbi 60 cm të gjërë e të suvatuar nga të dy anët me llaç gëlqere, kurse muratura e dy kateve të sipërme ngrihet me karkas druri të mbushur me qerpiç ose mbushës të tjerë, por gjithmonë të lehtë, siç janë listelat prej druri, tullat ose copat e tullave. Një skemë e tillë konstruktive bëhet e pranueshme për klimën e Tiranës, me vera të gjata e të nxehta dhe vetëm 2 deri 3 muaj dimër në vit. Këta mure me karkas druri janë zakonisht 20 cm. të gjërë dhe nga të dy anët suvatohen me llaç gëlqere, ndërsa binarët vertikalë nuk kanë një rregullsi dhe vendosja e tyre është bërë me intuitë nga mjeshtrit muratorë. Për më tepër, karkasi i drurit është i pranueshëm në trevën e Shqipërisë së Mesme për faktin se është një konstruksion i lehtë, pak i kushtueshëm dhe bëhet me materiale rrethanore. Dihet se sa të rralla janë ndërtimet me gurë në Tiranë, gjatë gjithë shekullit të kaluar,[15] bile edhe më përpara.

Banesa e dytë e ndërtuar pak a shumë mbi po atë koncept arkitektonik dhe skemë planimetrikovëllimore, duke ruajtur të njëjtën teknikë dhe po ato materiale ndërtimi, siç janë qerpiçi, dërrasa, copat e tullave për mbushjen e mureve me karkas druri dhe suvatimet me gëlqere.

Po ti hedhim një sy planimetrisë së katit përdhe (fig. 5), shihet se ndërtesa e dytë iu aneksua së parës, duke shfrytëzuar edhe murin perimetral jugor të banesës së parë. Muret e këtij kati u ngritën me të njëjtin material: qerpiç i lidhur me baltë mbi themele prej gurësh të hedhur, që mezi shkojnë deri në 50 cm. thellësi. Kjo është një dukuri tjetër e veçorisë së ndërtimeve me karkasë druri, tek të cilët pesha e mureve kryesore është relativisht e vogël dhe nuk kërkon themele që të shkojnë aq thellë deri në gjetjen e tabanit. Kati i parë dhe i dytë, që ngrihen me mure prej karkase druri, lejojnë që konstruksioni i drunjtë i ndërtesës së dytë të ankorohet mirë dhe fort pas konstruksionit të së parës dhe të formojë kështu një të vetëm (fig. 6). Lartësia e katit për banesën e dytë është më e madhe se ajo e së parës dhe kjo me sa duket, vjen nga kërkesa për të pasur, pak a shumë, lartësi më të mira për secilin kat (në banesën e parë kati përdhe është 240 cm. i lartë, ndërsa në të dytin, ai është 280 cm). Ky ndryshim hedh

12. K. Zheku – **Banesa fshatare në fshatrat...** f. 164.
13. E. Riza, K. Zheku, – **Banesa tiranase,** Monumentet 2 1971, f. 116.
14. Banesat përdhese që kanë më tepër se një ambient nuk mund të konsiderohen si prona të banorëve të varfër, përkundrazi, familje të pasura në fillim të shek. XIX banonin në banesa të tilla. Kjo është një dukuri për gjithë zonën e Shqipërisë së Mesme.
15. K. Zheku – **Banesa fshatare në fshatrat...** f. 165.

DO NOT COPY

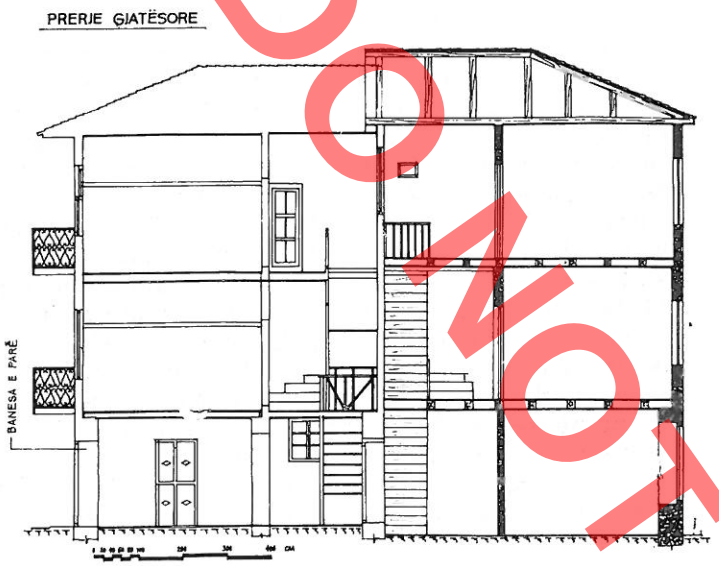

Fig. 6

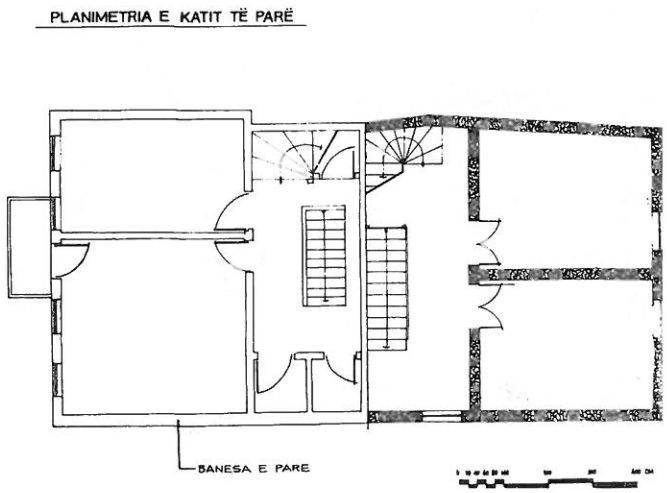

Fig. 7

dritë mbi kërkesat në rritje për të pasur ambiente sa më të lartë dhe më të ajrosur.[16]

Po të shqyrtojmë të dy ndërtimet bashkërisht, në katin e parë kemi një zgjidhje planimetrike pothuaj simetrike, duke marë për bosht simetrije vijën e bashkimit të dy banesave (fig. 7). E njëjta gjë ndodh edhe

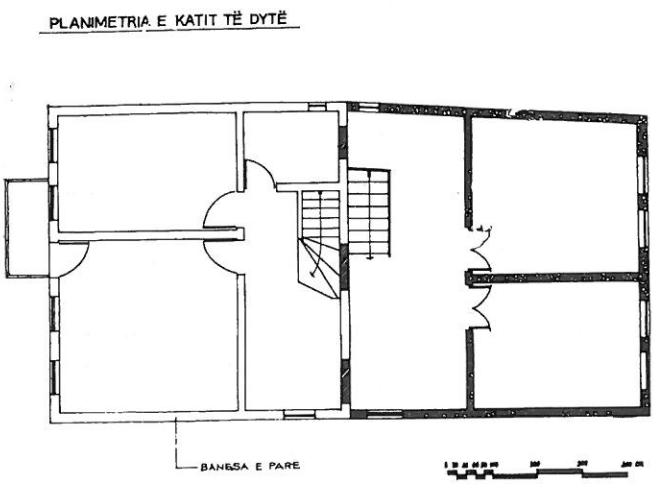

Fig. 8

me planimetrinë e katit të dytë (fig. 8), ku në murin perimetral jugor të banesës së parë, që shërben njëkohësisht edhe si mur perimetral i së dytës, duken tre hapje që janë dy dritare dhe një derë. Kjo e fundi fillimisht ka shërbyer për të komunikuar me një ballkon të dalë në drejtim të Jugut, por sot si dera ashtu edhe dritaret janë të bllokuara dhe nuk përdoren.

Ndryshimi i lartësisë së kateve ka sjellë edhe ndryshimin e kuotave të çatisë. Kështu që të dy këto banesa, ndonëse krijuan shumë tipare të përbashkëta në pamje të jashtme nuk përfshihen nën të njëjtën çati. Kjo mund të jetë një mangësi që nuk u vlerësua nga ndërtuesit e banesës së dytë, sepse po të kishin të dy banesat vetëm një çati do të ishin eliminuar infiltrimet e ujrave të shiut në çati, pikërisht në vendin ku bashkohen të dy ndërtimet, dhe çatia duke qenë një e vetme do të punonte më mirë si konstruksion. Sh në mjaft banesa të traditës për zonën e Tiranës, çatia është mbuluar me tjegulla dhe strehët e saj janë të veshura me fashatura prej dërrase.

Vlerat historike dhe shoqërore.

Kompleksi i banesave në fjalë, duke qenë produkt i një epoke të caktuar, ruan të gjitha vlerat historike dhe shoqërore të kohës së tij dhe të ambientit ku a u ngrit.

16. Nga tregimi i pjestarit të familjes, dilte se babai i tij kishte ngritur qëllimisht katin përdhe 40 cm. më shumë se i njëjti kat i banesës së parë, vetëm që ambienti të fitonte dritë më shumë.

Që të bësh ndërtime të tilla trekatëshe në fillim të gjysmës së dytë të shek. XIX, do të thotë që Tirana të kishte në atë kohë edhe ndërtime të tjera të këtij niveli, pra një mjedis qytetar me stad ekonomik e kulturor në rritje. Të 727 dyqanet që kishte në fillim të shekullit të kaluar tregu i Tiranës, janë një tregues kuptimplotë që ve në dukje sferën e zhvillimit të madh të zejtarisë si edhe vëllimin e mallrave që tregtoheshin në atë pazar. Për vetë pozitën e saj gjeografike, Tirana është një nyje e rëndësishme komunikacioni nga ku kalonin rrugët e karvaneve nga Shkodra në Elbasan dhe në Ohër, ose nga Durrësi e Berati në Dibër. Si rrjedhim u krijuan kontakte të tillë që sollën në Tiranë kërkesa të reja lidhur edhe me mënyrën e jetesës, me arkitekturën dhe funksionin e banesave. Shumë ndërtime të tilla, që akoma i hasim në Tiranë, siç e theksuam më lart, me kompozimin planimetrik e vëllimor simetrik, tregojnë se arkitektura e banesës qytetare në këtë qytet u zhvillua jo vetëm në dekadat e para të shekullit të kaluar, por në një mënyrë më intensive edhe në gjysmën e dytë të atij shekulli. Mendojmë që vlen të përmendet këtu se xhamia e Haxhi Ethem Beut, në qendër të Tiranës, që konsiderohet një nga kulmet e arkitekturës islamike në vendin tonë[17] e ndërtuar prej vitit 1794 deri 1821, është bashkëkohëse me periudhën ndërtimore që folëm më lart. Niveli ndërtimor dhe teknika e përdorur në xhaminë e Haxhi Ethem Beut janë një tregues edhe për ndërtimet e tjera bashkëkohore, sidomos për arritje jo vetëm si arkitekturë dhe funksion, por edhe në pikpamje kulturore e artistike të atyre pak banesave që kanë mundur të mbrijnë deri në ditët tona.

Fillimet e shek. XIX për Tiranën karakterizohen nga një luftë e ashpër dhe e gjatë për pushtet midis feudalëve vendas, që solli si pasojë edhe shkatërrime të ndjeshme brenda në qytet[18]. Prej kohësh Tirana kishte esnafët që merreshin, midis të tjerash, edhe me ndërtime me karakter publik të bashkësisë qytetare[19]. Pikërisht këta ndërtues riparuan të gjitha dëmet e shkaktuara nga luftrat midis feudalëve dhe jo vetëm kaq, por ata vazhduan edhe ndërtime të tjera, qoftë mbi ata ekzistues, qoftë banesa krejt të reja. Kjo është koha kur fillojnë të bëhen edhe ritrajtimet e banesave[20] që vazhduan edhe në gjysmën e dytë të shek. XIX. Pikërisht në këtë kohë, popullsia me prejardhje fshatare, që një pjesë të mirë të të ardhurave të saj i nxirrte nga produktet bujqësore, me shthurrjen e marrëdhënieve feudale përqafoi elementët e mënyrës kapitaliste të prodhimit[21]. Për rastin e banesave që po studjojmë, pronarët e tyre jo vetëm që banuan vetë në shtëpi trekatëshe, në kushte të reja jetese, por ata ndërtuan banesën e dytë, po me tre kate dhe me të njëjtën zgjidhje planimetrike, kryesisht për ta lëshuar me qira dhe për të nxjerrë fitime. Kështu, në fund të shekullit u formua ansambli në fjalë, që strehoi edhe figura të shquara të periudhës së Pavarësisë Kombëtare, të Kongresit të Lushnjës në vitin 1920 dhe të lëvizjes demokratike të viteve 1920-1924. Atje pati selinë organizata demokratike «Bashkimi», qysh prej themelimit të saj në vitin 1920 deri më 1924[22].

Vlerat historike e rrjeshtojnë këtë monument midis shumë ndërtimeve që kanë luajtur një rol të posaçëm në historinë tonë kombëtare, sidomos pasi Tirana u shpall kryeqytet, në vitin 1920. Në mjediset e të dy banesave, ne sot mund të përfytyrojmë figurat e Bajram Currit, Avni Rustemit, Fan Nolit, Luigj Gurakuqit, Sotir Pecit dhe të qindra patriotëve dhe demokratëve të tjerë, që luftuan me pushkë e penë kundër feudalizmit dhe armiqve të lirisë e të demokracisë.

Vështrim mbi arkitekturën dhe teknikën e ndërtimit.

Tek ndërtimi në fjalë ne shohim pikërisht atë mënyrë të re konceptimi, që është një hap përpara në krahasim me formulimin klasik të planimetrisë në banesën tiranase e cila organizohet kryesisht rreth ambientit që quhet **shtëpia e zjarrit,** dhe që mbetet nyja kryesore nga ku komunikohet me gjithë mjediset e tjerë. Këtu konfiguracioni është pothuajse katror

17. A. Meksi – Gj. Frashëri, **Arkitektura dhe restaurimi i xhamisë së Haxhi Ethem Beut** në Tiranë, Monumentet, 14, 1977, f. 125 dhe 132.

18. K. Frashëri – **Vështrim mbi zhvillimin shoqëror...** Arsimi popullor 4/964, f. 57. **Historia e Shqipërisë,** vol. I., Tiranë, 1954, f. 474.

19. S. Dashi, **Kullat mesjetare të Sahatit në vendin tonë,** Monumentet, 12/1976, f. 101.

20. G. Strazimiri – **Disa tipare të arkitekturës së qytetit të Beratit,** Konferenca e I e Studimeve albanologjike, 15-21 nëntor, 1962, Tiranë 1965, f. 561.

21. Z. Shkodra. **Esnafët shqiptarë,** Tiranë 1973, f. 278.

22. Në vitin 1973, këto dy banesa u shpallën Monument Kulture, duke u vënë në mbrojtje shtetërore.

Document Copy

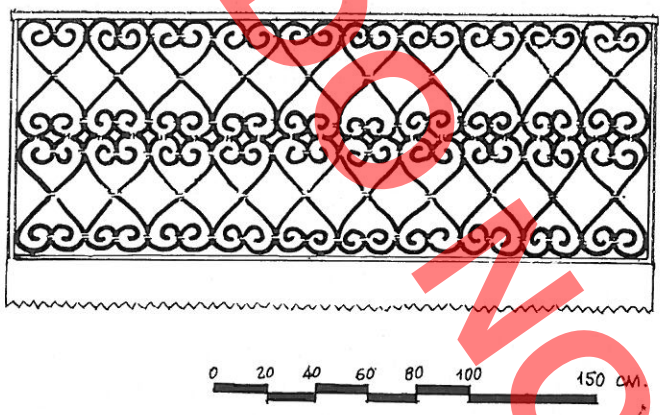

Fig. 9

dhe përmban një shpërndarje simetrike të ambienteve, duke patur edhe një bosht simetrie që kalon nga aksi i hyrjes kryesore të banesës[23].

Një vendosje e tillë simetrike në planin funkional përmban në vetvete edhe një zgjidhje të re, sipas së cilës **holli luan rolin kryesor në funksionin e banesës,** nëpërmjet të cilit kalohet në ambientet e tjerë, si edhe në katet e mësipërme. Kjo dukuri është një arritje e re në skemën planimetriko-vëllimore, që hap rrugën drejt një formulimi sa më funksional të saj. Njëkohësisht ajo çon edhe më përpara zgjidhjen tradicionale (ku gjithë funksionet kryheshin në shtëpinë e zjarrit d.m.th. në guzhinë dhe rreth e rrotull saj) duke e konsideruar këtë si një zgjidhje që tashmë i kishte kaluar koha.

Fillimisht vendosja e objektit, siç treguam më lart, u bë jo sipas një projekti të studjuar paraprakisht, ku të mund ti jepej edhe ndërtesës një orientim i mirë, por në një mënyrë spontane, fare të pastudjuar. Kështu, fasada kryesore u orientua nga Veriu, me që në atë drejtim kalonte edhe rruga publike, dhe si e tillë ajo është fasada më e trajtuar dhe me më shumë kërkesa stilistike. Megjithëse zgjidhja është simetrike, tek kjo fasadë dallojmë mangësi lidhur edhe me simetrinë, nga të cilat bie në sy më shumë vendosja jo simetrike e ballkoneve në katet e parë dhe të dytë, si dhe pozicioni i portës së hyrjes dhe i dritareve të katit përdhe. Kjo parregullsi e fundit vjen si rrjedhim i ritrajtimit që përmendëm më lart.

Nga planimetria e katit përdhe (fig. 2) shohim se ambienti i krahut të djathtë dhe pjesa e prapme (që shërben si kafaz i shkallëve njëkohësisht edhe koridor) kanë nga një dalje në faqen lindore të banesës, të cilat me kohë janë bllokuar, por ruajnë gjithmonë domethënien dhe funksionin e tyre fillestar. Në fasadën kryesore, ku dimensionet dhe forma arkitektonike e dritareve të çdo kati ndryshojnë, po ashtu edhe parapeti i ballkoneve me hekur të punuar, na forcojnë bindjet që kjo banesë ka pësuar edhe ndonjë riformulim arkitektonik të fasadave gjatë gjysmës së dytë të shek. XIX. Motivi dekorativ, qoftë në fashaturat e jashtme të dritareve qoftë në parmakët e ballkoneve, tregon se edhe në këtë rast ka pasur kërkesa vazhdimisht në rritje, si në frymën e përparimtares në arkitekturë, ashtu edhe në drejtim të formës së bukur harmonike. Motivi në hekur të punuar është një dekoracion mjaft i përmbajtur i barokut (fig. 9) që e ndeshim në ndërtime të tjera bashkëkohëse, sidomos gjatë dekadave të fundit të shekullit të kaluar edhe në qytete të tjera të vendit tonë[24], të njëjtin mendim mund të japim edhe për fashaturat e jashtme të dritareve (fig. 10).

Të përcaktosh funksionin, arkitekturën dhe urbanistikën e një kuartali të banuar ose dhe të një lagjeje të tërë, do të thotë të studiosh gjëndjen ekonomike, shoqërore, arsimore e kulturore të atij grupi njerëzish që banojnë në të dhe si rrjedhim të kuptosh kërkesat, dëshirat dhe nivelin e tyre të jetesës. Zhvillimi i banesave me planimetri simetrike është shumë i larmishëm dhe kryhet si në shtrirje horizontale, ashtu edhe në ngjitje vertikale. Kjo është një dukuri bindëse që hedh dritë mbi vlerat ndërtimore dhe aftësitë profesionale të mjeshtrave dhe arkitektëve shqiptarë, sidomos në gjysmën e dytë të shek. XIX. Këta kanë krijuar ekzemplarë të veçantë të arkitekturës sonë popullore, që janë një vazhdimësi e ndërtimeve të traditës. Kjo arkitekturë zuri vend edhe në qytete të Shqipërisë së Mesme, thuajse njëkohësisht me qy-

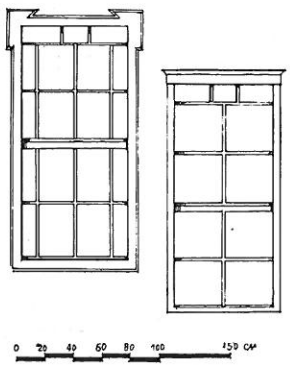

Fig. 10

23. Të gjitha konsideratat që do të japim mbi arkitekturën do ti mbështetim në ndërtesën e parë, kurse mendimet lidhur me teknikën e ndërtimit, do ti formulojmë nga të dhënat e banesës së dytë, me që të dy ndërtimet janë bërë mbi të njëjtët kritere, me po ato materiale dhe teknologji ndërtimi.

24. R. Ballauri, **Mbi arkitekturën e një kompleksi banimi të shek. XIX brenda zonës-muze të Korçës,** Monumentet, 2/1982, f. 68.

DOWOTOBOOK

tetet e tjera të vendit[25] duke u imponuar si një stil i periudhës së Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Si ndërtime të shek. XIX, këto banesa kanë mishëruar mendimin përparimtar dhe krijues të lëvizjes së çlirimit kombëtar shqiptar të shek. XIX, atë mendim demokratik dhe optimist, që krahas luftës antiosmane për pavarësinë e vendit, vinte në plan të parë përbri emancipimit shoqëror[26] edhe kërkesat për një jetesë më të mirë e më të kulturuar.

Banesa trekatëshe, ndonëse ndërtim i viteve 60 të shekullit të kaluar, ruan frymën e kësaj arkitekture dhe paraqitet me një formulim statik të qartë, që kombinohet bukur me qëndrueshmërinë e strukturave të drunjta, të cilat arrijnë të na japin një ndërtesë të thjeshtë, elegante dhe me vlera arkitektonike.

Planimetria e qendrës së Tiranës (Tab. I) tregon vendosjen e kompleksit tonë (9) përbri disa ndërtimeve të mëparshme ose bashkëkohëse, me planimetri simetrike, dykatëshe dhe me karkas druri në katin e parë, siç janë banesa e ish Bibliotekës Kombëtare (3), shtëpia e Toptanasve brenda Sarajeve të feudalëve Toptani, banesa në rrugën Tefta Tashko, nr. 38 dhe 40, (8) etj. Tipar karakteristik për gjithë këto ndërtime është karkasi i drunjtë që ngrihet në një dhe dy kate mbi muret prej qelpiçi të katit përdhe. Të gjitha ndërtimet e vjetra në Tiranë kanë karkasin prej druri, si ato më të parat me shtëpi zjarri, ashtu edhe të mëvonshme, me planimetri simetrike. Ky është një tipar i vazhdueshmërisë së traditës ndërtimore në këtë treve dhe pikërisht këto ndërrime formuan mjeshtra vëndas gjatë gjithë shekullit të kaluar dhe tërhoqën edhe ndërtues të tjerë nga krahinat fqinje, sidomos mjeshtra dibranë, që ishin të specializuar veçanërisht në ndërtimet e stilit të ri, siç janë banesat për të cilat folëm më lart[27].

Teknika e ndërtimit në banesën e dytë, pasqyrohet kryesisht në konstruksionet me karkas druri, të zgjidhura thjesht dhe saktë, si nga ana statike, ashtu edhe funksionale. Veçse në këtë ndërtesë vihen re disa mangësi në strukturat e drunjta, që lidhen me hapin e kolonave vertikale, me pajantat diagonale dhe me jastëkët ku mbështeten trarët që mbajnë konstruksionin e tavanit. (Tab. II). Këto mungesa nuk janë aq shumë statike, se sa profesionale për vetë faktin që në vendosjen e disa elementëve të tillë nuk është treguar kujdes. Ky fakt na bën të shprehemi që mje-

Fig. 11

25. **Po aty,** f. 58.
26. A. Buda – **Mbi disa aspekte të njësive dhe ndryshmërisë në Historinë e popullit shqiptar dhe të popujve të tjerë ballkanikë,** Studime Historike, 2/1964, f. 12-13.
27. L. Lazimi, **Restaurimi i një banese monumentale në Tiranë,** Kumtesë në Seminarin e I.M.K. Tiranë Dhjetor 1982.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 12

shtrat ndërtues, në banesën e dytë, nuk kanë qenë dibranë, mbasi Shkolla e Dibrës ka krijuar gjithmonë vlera të veçanta ndërtimore[28] dhe kursesi nuk mund të bënte një punë të tillë.

Një veçori tjetër, që ka interes për vetë kohën dhe kushtet kur u ndërtua banesa e dytë, është se

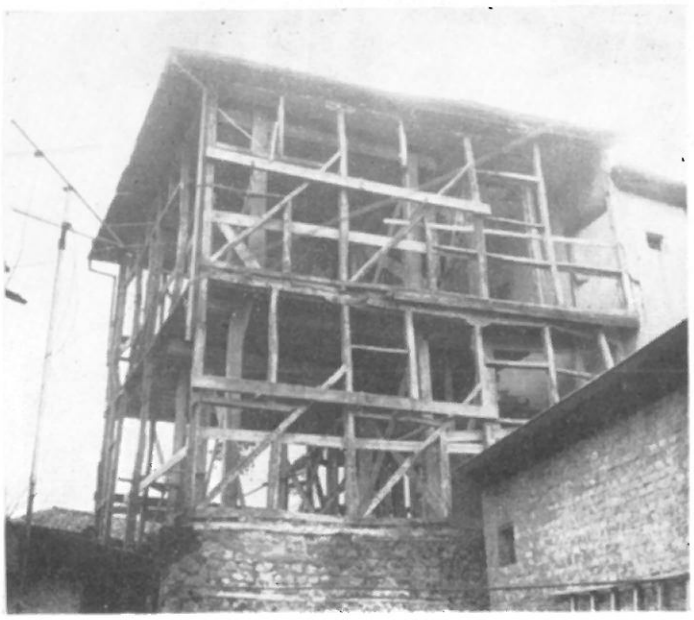

Fig. 13

dritaret e saj fillimisht kanë qenë me hapje vertikale dhe më vonë janë zëvëndësuar me hapje horizontale. Këtë e vërtetoi, gjatë zhveshjes së objektit, prezenca e kasave ku futej kanata e sipërme e çdo dritareje.

Restaurimi[29]

Prej nëntorit 1975 deri në shkurt 1976 vazhduan punimet për restaurimin e ndërtesës së parë të këti kompleksi.

Dihet që banesa paraqiste një gjëndje të vështirë që sa vinte degradohej, kryesisht në fasadat lindore dhe veriore dhe në gjithë konstruksionin e çatisë. Kë shtu që ndërhyrja restauruese u përqëndrua pikërish në këto drejtime.

Punimet në fasadat u shtrinë veçanërisht në traj timin arkitektonik të fashaturave të dritareve, të vetë dritareve me hapje vertikale, në suvatime të ndryshme si dhe në ndërhyrjen në dyshemenë e katit të parë Bashkë me këto punime u rikonstruktua gjithë mur i faqes veriore, u bënë suvatimet jashtë dhe në dho mat brenda, si dhe vendosje të pjesëshme tavani dh dyshemeje. U lanë ashtu siç ishin të gjithë elementë në hekur të punuar që shërbenin si parmakë ballkon ose grila dritaresh. Porta e jashtme ishte e degradua plotësisht dhe mbi bazën e saj u bë një portë e re duke ruajtur të gjithë elementët metalikë dekorativ të saj. Kjo ndërhyrje restauruese e përmirësoi gjëndje e monumentit dhe i ktheu arkitekturës së tij veçorit e humbura.

Për banesën e dytë ndërhyrja restauruese para qitej urgjente, jo vetëm për efekt të një degradimi t vazhdueshëm që pësonin gjithë strukturat e saj, po edhe nga një deformacion vertikal i planeve horizon tale të të gjithë kateve. Për këtë qëllim u bë doku mentacioni i plotë grafik, fotografik dhe përshkrimo i objektit, u bënë sondazhet e duhura dhe u hartu projekti i restaurimit. Shkaqet e deformacionit që pë sonin strukturat e tavanit dhe dyshemesë, ishin të qar ta dhe rridhnin nga një cedim i themelit në nyjen mureve ndarës. Për këtë qëllim u morën një numë masash teknike dhe u krijuan kushtet për fillimin punimeve, së pari me shkarkimin e banesës (fig. 11 dhe më vonë me zhveshjen e mureve, ku u pa se n mjaft vende degradimi i qerpiçit ishte i avancua (fig. 12). Njëkohësisht vërejtëm se edhe lënda e dru rit në një farë mase ishte prishur, kurse dyshemet ishin degraduar në masën rreth 80% (fig. 13).

Kur u hoqën muret ndarës të brëndshëm në kati përdhe, pikërisht në vendin ku kishte ndodhur cedim

28. F. Shkupi, **Tipari popullor i zbukurimores së banesës Shkodrane,** Monumentet 20/1980, f. 107.

29. Arkivi i Institutit të Monumenteve të Kulturës, dosja nr. 2516.

DO NOT COPY

Fig. 14

Fig. 15

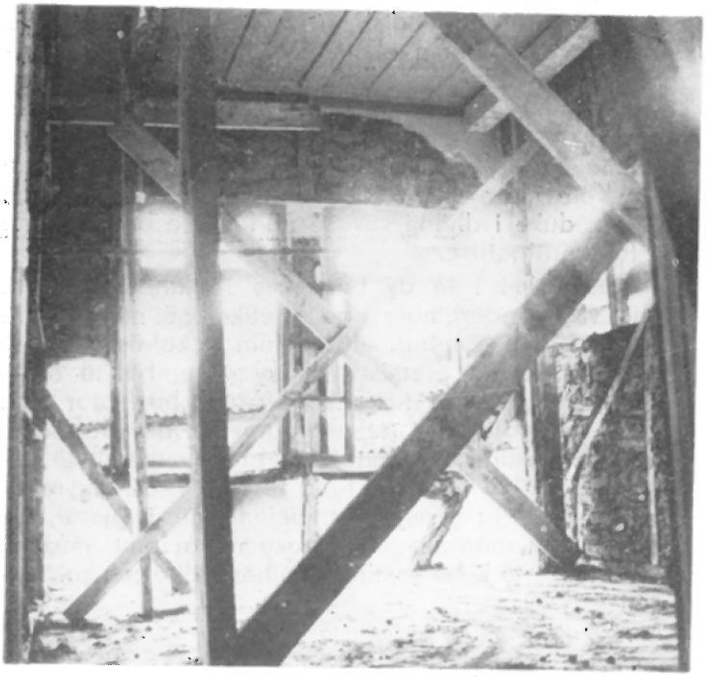

Fig. 16

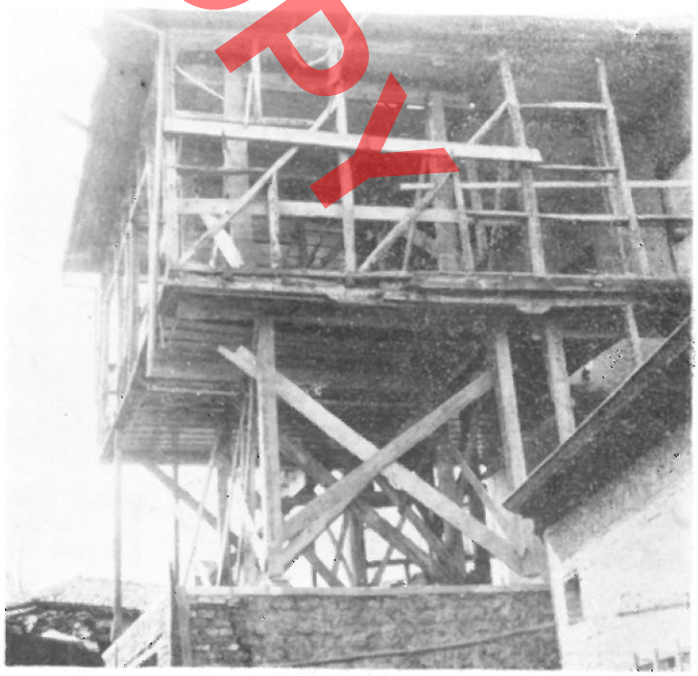

Fig. 17

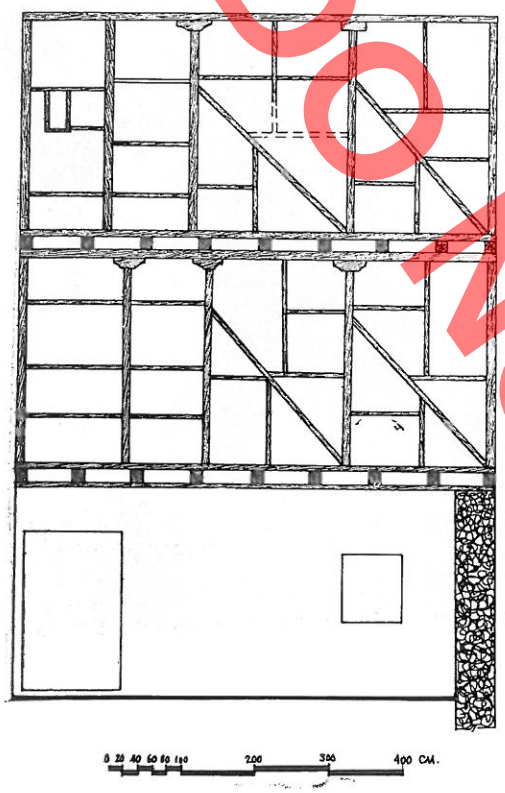

Fig. 18

Fig. 19

doli në shesh gropa për të cilën folëm më lart dhe c
dikur ka shërbyer për grumbullimin e ullinjve. Në tr
vën e Tiranës, të tilla janë gropat që bëhen për
grumbulluar ullinjtë[30]. Me sa duket, ndërtuesit, k
hodhën themelet e banesës së dytë, u kufizuan m
mbushjen vetëm me dhe të gropës, pa marrë nd
një masë tjetër konstruktive, duke mos llogaritur c
me kohë, si rezultat i infiltrimit të ujrave nëntokësor
rezistenca e tokës në këtë vend do të ulej dhe
rrjedhim do të cedonte, nën efektin e peshave që d
të ushtroheshin mbi të. Pikërisht ky fenomen ndod
atje ku ishte gropa e ullinjve (fig. 14) dhe u desh
ndërmerrej një punë e madhe konsolidimi në atë ver
para se të ringriheshin muret ndarës (fig. 15). K
është një mangësi e ndërtuesve dhe tregon një pr
gatitje inxhinierike të diskutueshme.

Pas restaurimit të mureve perimetralë të katit pë
dhe u kalua në heqjen e karkasit prej druri të ka
të parë, të cilit paraprakisht iu bë një dokumentacio
i imët dhe u piketuan të gjithë elementët që do
zëvëndësoheshin. Por kjo punë kërkonte masa sig
rimi, kështu që u pajantua i gjithë tavani i katit
parë (fig. 16). Heqja e elementëve prej druri u bë m
kujdes të madh pa i prishur binarët dhe duke i vër
secilit nga një numër, që do të shërbente për riko
struksionin e mëvonshëm. Kështu arritëm të mbajn
në hapësirë të gjithë katin e dytë sikur të ishte n
konsol gjigand (fig. 17). Elementët vertikalë të q
sheve kanë një seksion prej 12 x 12 cm, ose 11
x 11 cm, trarët e mjedisit 10 x 10 cm, 9 x 9 cm dh
deri 8 x 8 cm, ndërsa elementët diagonalë ose ho
zontalë kanë seksione edhe më të vegjël (fig. 18). P
kësaj u kalua në rindërtimin dhe mbulimin e çatis
Mbushja e mureve me karkas prej druri u bë kry
sisht me qerpiç, por në disa vende u përdorën edh
tulla. Këta mure u suvatuan nga të dy anët me llo
gëlqere, duke i dhënë suvasë në faqet e brëndëshm
një farë patinature.

Restaurimi i të dy banesave iu ktheu atyre
gjitha vlerat ndërtimore dhe estetike, që në një fa
mase u kishin humbur, me kalimin e kohës (fig. 1
dhe krijoi kështu premisat që ky ansambël të fito
edhe vlerat e plota historike. Duke i bashkuar ng
ana funksionale dhe duke organizuar brënda në
një muze historik për periudhën prej Kongresit të L
shnjës më 1920 deri në fund të vitit 1924, këtyre
banesave do tu jepej destinacioni më i gjetur,
krahas eksponanteve dhe dokumentacionit muze
vizituesit do të kenë rastin të njihen edhe me arkite
turën e tyre.

30. K. Zheku, — **Banesa fshatare në fshatrat kodrinore përreth qytetit të Tiranës,** Monumentet 15/1978, f. 168.

DO NOT COPY

Nga ky studim, mendojmë se është rasti të ndalemi në disa përfundime:

● Ndërtimi i banesave me planimetri simetrike, që filloi të duket në qytetet e vendit tonë në gjysmën e parë të shek. XIX e më vonë, është një dukuri që hedh dritë mbi rritjen e kërkesave kulturore dhe estetike të popullsisë qytetare, në kuadrin e zhvillimit të vrullshëm ekonomik e shoqëror të popullit tonë dhe si rezultat i lëvizjes së madhe politiko-kulturore të popujve të shtypur nga Perandoria Osmane[31].

● Të tilla ndërtime, duke pasur një zgjidhje të re funksionale dhe arkitektonike brenda skemës planimetriko-vëllimore, janë një hap përpara në artin e të ndërtuarit dhe mënyrën e jetesës së popullsisë qytetare. Njëkohësisht ata hedhin dritë mbi një faktor të rëndësishëm ekonomiko-shoqëror, siç është kalimi nga banesa tiranase me **shtëpi zjarri** tek ndërtimet e mëvonshme më të konceptuara, midis të cilëve edhe banesat me planimetri simetrike. Këto të fundit, si krijime të arkitekturës së Rilindjes sonë Kombëtare, i ndeshim në të gjithë vendin tonë, ku kanë fituar shumë nuanca dhe theksime lokale.

● Këto ndërtime simetrike janë edhe paraardhësit e arkitekturës sonë të fillimit të shek. XX, njëkohësisht ata kanë ndikuar në arkitekturën e viteve 20-30, veçanërisht në Tiranë, ku pati një ritëm të madh ndërtimesh pas vitit 1920, kur Tirana u bë Kryeqyteti i Shqipërisë[32].

DO NOT COPY

31. **Historia e Shqipërisë,** vëll. II – Tiranë 1965 f. 44.
32. E. Riza, **Banesa qytetare shqiptare gjatë gjysmës...** f. 94.

DO NOT COPY

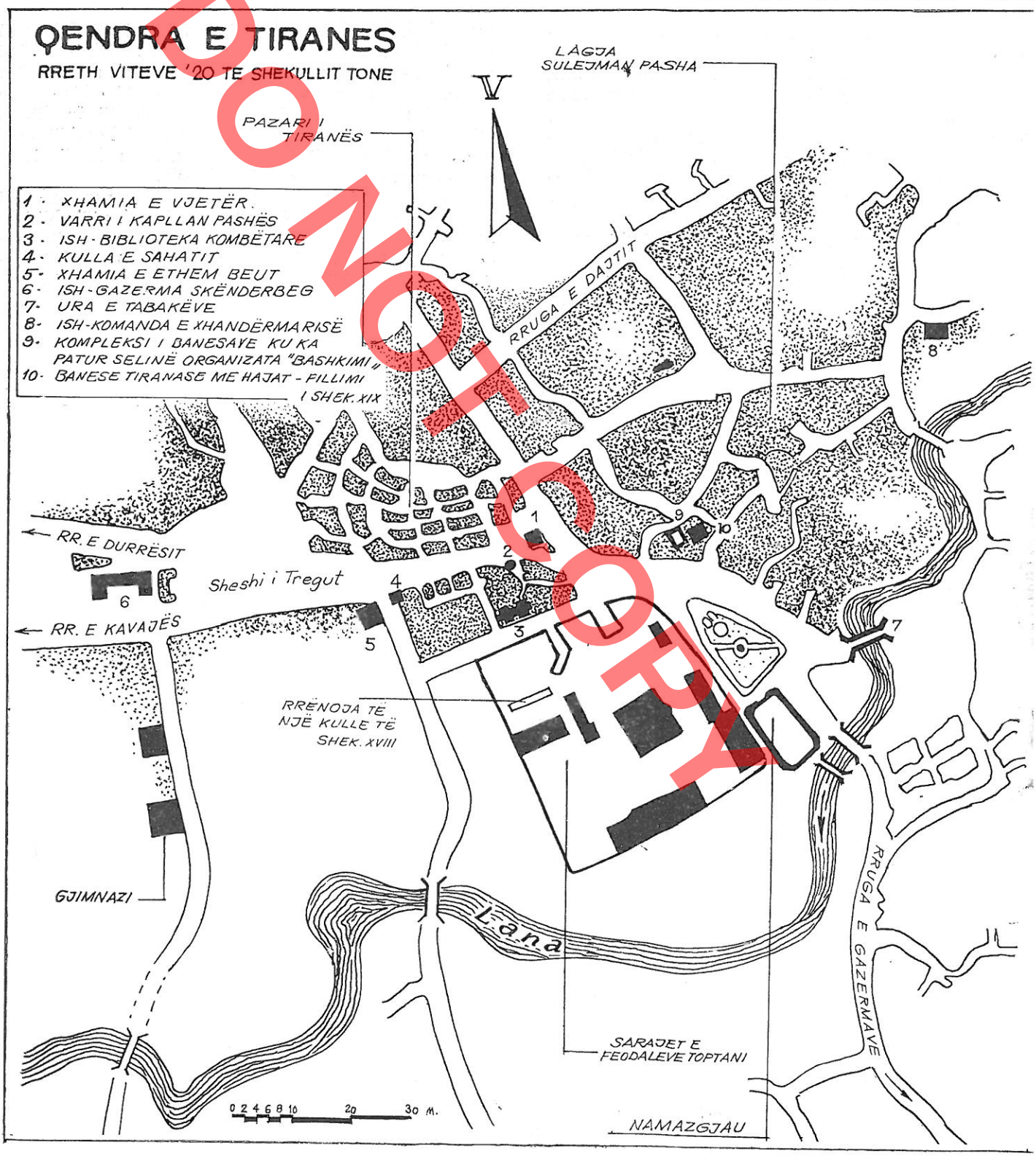
QENDRA E TIRANES
RRETH VITEVE '20 TE SHEKULLIT TONE
LAGJA SULEJMAN PASHA
PAZARI I TIRANËS
1 · XHAMIA E VJETËR.
2 · VARRI I KAPLLAN PASHËS
3 · ISH - BIBLIOTEKA KOMBËTARE
4 · KULLA E SAHATIT
5 · XHAMIA E ETHEM BEUT
6 · ISH - GAZERMA SKËNDERBEG
7 · URA E TABAKËVE
8 · ISH-KOMANDA E XHANDËRMARISË
9 · KOMPLEKSI I BANESAVE KU KA PATUR SELINË ORGANIZATA "BASHKIMI"
10 · BANESE TIRANASE ME HAJAT - FILLIMI I SHEK. XIX
RRUGA E DAJTIT
RR. E DURRËSIT
Sheshi i Tregut
RR. E KAVAJËS
RRËNOJA TË NJË KULLE TË SHEK. XVIII
GJIMNAZI
Lana
SARAJET E FEODALEVE TOPTANI
RRUGA E GAZERMAVE
NAMAZGJAU
0 2 4 6 8 10 20 30 m.

DO NOT COPY

PAMJE AKSONOMETRIKE E KARKASIT PREJ DRURI

Shkalla 1:50

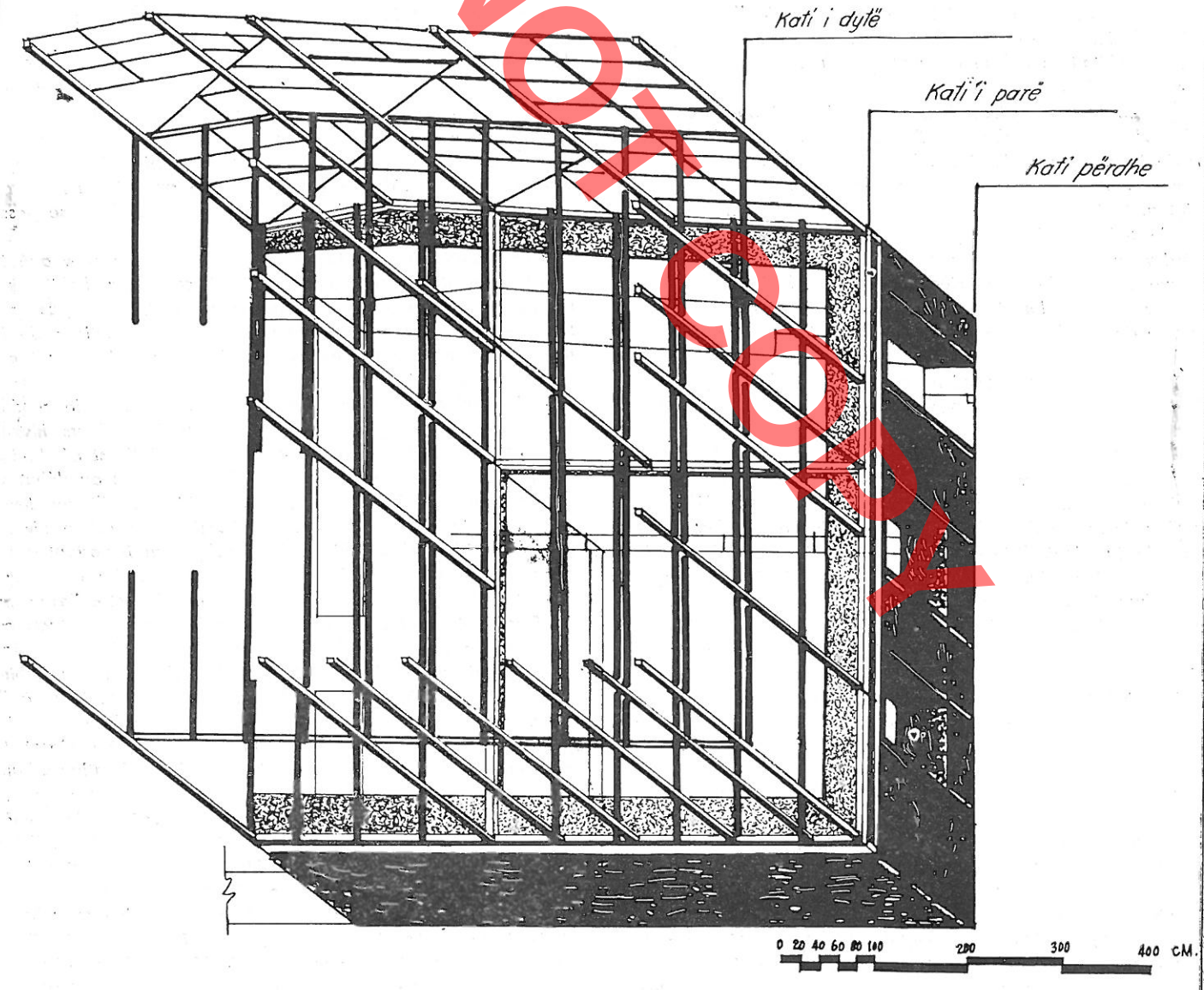

Robert BALLAURI

DO NOT COPY

L'ARCHITECTURE ET LA RESTAURATION DU SIEGE DE L'ORGANISATION «BASHKIMI» (L'UNION) A TIRANA

RESUME

Au centre de Tirana, rue Xhorxhi Martini Nr. 12 et 14, se situent deux habitations dont l'architecture et la restauration sont traitées dans cet article. Construites à des époques différentes, elles ont été la propriété de la même famille. La conception planimétrique et volumétrique est presque la même pour les deux habitations qui se trouvent côte à côte et constituent un seul ensemble.

Cet ensemble se situe dans le quartier qui porte le nom du féodal Suleiman Pacha, que l'on considère comme le fondateur de la ville au XVIIe siècle. Historiquement Tirana a connu un essor normal toujours croissant. Au milieu du XIXe siècle à Tirana, tout comme dans les autres villes, le besoin d'habiter dans de meilleures habitations, plus commodes et plus éclairées, était devenu une prétention pour une partie de ses habitants, du fait que pendant le XVIIIe siècle et plus tard Tirana a connu un essor dans le domaine culturel et de l'enseignement, dans le cadre du développement, de la culture et de l'enseignement de tout le pays.

Les habitations en questions, présentent quelques particularités typiques de ces conditions sociales et culturelles bien définies.

La première habitation (fig. 1) s'élève au-dessus du niveau du terrain, sans caves et avec des fondations peu profondes, d'environ 50 cm., remplies de pierres fluviatiles. Au début, le plancher du rez-de-chaussée était couvert de boue sèche. Par la forme de la planimétrie nous remarquons la resemblance de cette habitation (fig. 2) avec le type d'habitation à simple rez-de-chaussée de la contrée de Tirana, qui est composée de «la maison du feu» et d'un annexe derrière. Cette planimétrie (fig. 3) s'identifie aisément à celle de notre habitation où les cloisons des deux pièces, des deux côtés du hall, sont adoptées, paraît-il, à l'état existant, créant ainsi deux volumes à largeur et superficie différentes. Dans notre cas nous avons à faire à un nouveau traitement architectonique de l'habitation, non seulement en ce qui concerne les volumes habitées et le traitement des interieurs, mais aussi dans un sens plus large, jusqu'à la réfection du schéma planimétrique et du volumétrique. De cette façon, d'une habitation traditionnelle de l'Albanie Centrale d'une famille essentiellement paysanne, on a passé à une construction urbaine aux exigences fonctionnelles et plus avancées.

Les murs latéraux du rez-de-chaussée sont construits en pisé, d'une largeur de 60 cm, enduits des deux côtés avec du mortier de chaux, tandis que la maçonnerie des deux étages s'élève en carcasse de bois remplie de pisé et d'autres remblayages légers. On admet un tel schéma de construction pour le climat de Tirana, ses longs et chauds étés et seulement deux ou trois mois d'hiver par an.

La deuxième habitation a eu presque la même conception architectonique et le même schéma planimétrique et volumétrique conservant la même technique et les mêmes matériaux de construction. Elle a été annexée à la première utilisant son mur méridional. Les murs du rez-de-chaussée sont construits avec le même matériel: du pisé sur des fondations en pierre.

Si l'on examine les deux constructions ensemble, au premier étage nous remarquons une solution planimétrique presque symétrique en considérant comme axe de symétrie la ligne de jonction des deux habitations (fig. 7). La même chose se passe avec le deuxième étage (fig. 8).

La modification de la hauteur des étages a provoqué la modification du niveau du toit. Ainsi ces deux habitations, malgré les nombreux traits communs ne se trouvent pas sous le même toit. Comme dans beaucoup de constructions de la région de Tirana, le toit est couvert de tuiles et les avant-toits de bandes de bois.

L'ensemble des habitations en question, étant le produit d'une époque déterminée, conserve toutes les valeurs historiques et sociales de son temps et du milieu où il est né. Le fait de trouver de pareilles constructions à trois étages au début de la deuxième moitié du XIXe siècle signifie que Tirana devait avoir à cette époque d'autres constructions du même niveau. Par sa position géographique, Tirana était un important noyau de communication par où passaient les routes des caravannes venant de Shkodra pour aller à Elbasan et Ohër et celles venant de Durrës et Berat pour aller à Dibër. De pareils contacts ont nécessité la naissance de nouvelles exigeances correspondant au mode de vie, à l'architecture et à la fonction des habitations. Les habitations en question que nous rencontrons à Tirana, comme nous l'avons déjà souligné avec la composition planimétrique et volumétrique symétrique, sont un vivant témoignage qui prouvent que l'architecture de l'habitation urbaine dans cette ville s'est développée non seulement dans les premières décennies du dernier siècle, mais aussi et de manière intense, pendant la deuxième moitié de ce même siècle. Il faut souligner que la mosquée de Haxhi Ethem Bej au centre de Tirana, l'une des apogées de l'architecture islamique de notre pays, construite de 1794 à 1821, est contemporaine avec la période de la construction en question. Le niveau de construction et la technique utilisée à la mosquée de Haxhi Ethem Bej sont un indice des réussites, non seulement en tant que architecture et fonction, mais aussi du point de vue culturel et artistique d'un

DO NOT COPY

petit nombre d'habitations de cette époque, qui ont pu subsister jusqu'à l'heure actuelle.

Les débuts du XIXe siècle à Tirana se caractérisent d'une guerre longue et acharnée entre les féodaux du pays, qui a causé de grands ravages dans la ville. Depuis longtemps, Tirana avait ses corporations d'artisans qui s'occupaient, entre autre, des constructions publiques de la ville. C'était l'époque où ont commencé les nouveaux traitements de l'architecture des habitations, qui ont continué même pendant la deuxième moitié du XIXe siècle. C'est justement à cette époque, que l'habitation d'origine rurale, qui tirait une partie de ses revenus de produits agricoles, avec l'abolissement des relations féodales du mode de production capitaliste. Les propriétaires des deux habitations en question, non seulement ont habité dans une maison à trois étages, dans de nouvelles conditions de vie, mais ils ont construit une deuxième habitation à trois étages avec la même planimétrie, dans le but de la louer. C'est vers la fin du siècle, qu'a été formé l'ensemble, qui a abrité des personnalités remarquables du temps de l'Indépendance Nationale, du Congrès de Lushnjë en 1920, et du mouvement démocratique des années 1920-1924. Cette maison était le siège de l'organisation «Bashkimi», depuis sa création, en 1920, jusqu'en 1924. Dans cette construction nous remarquons une nouvelle conception, qui constitue un pas en avant, en comparaison avec la formulation classique de la planimétrie de l'habitation de Tirana, organisée essentiellement autour du volume appelé «la maison du feu», constituant le noyau principal de communication avec les autres pièces.

La symétrie sur le plan fonctionnel apporte une nouvelle solution. Le hall qui relie les pièces et les étages assume le rôle principal dans la fonction de l'habitation. C'est une nouvelle réussite sur le schéma planimétrique et volumétrique, qui ouvre la voie à une formulation de plus en plus fonctionnelle. En même temps elle avance la solution traditionnelle (où toutes les fonctions se réalisaient dans la «maison du feu») la considéront une solution déjà désuète.

Définir la fonction, l'architecture et l'urbanisme d'un quartier habité, signifie étudier la situation économique, sociale et culturelle de ce groupe de gens qui y habitent, comprendre leurs exigeances, leurs désirs, leur niveau de vie. L'évolution de l'habitation à planimétrie symétrique étant très variée, jette de la lumière sur les valeurs de construction et la maestria professionnelle des maîtres et des architectes albanais surtout pendant la deuxième moitié du XIXe siècle. Ils ont créé des exemplaires particuliers de notre architecture populaire, qui sont une continuité des constructions de la tradition. Cette architecture c'est développée même dans les villes de l'Albanie Centrale, presque simultanément avec les autres, villes du pays, s'imposant en tant que style de l'époque de l'Indépendance Nationale Albanaise. En tant que constructions du XIXe siècle, ces habitations ont incarné la pensée créatrice et progressiste du mouvement de libération nationale albanais du XIXe siècle, cette pensée démocratique et optimiste, qui, de pair avec la lutte antiottomane pour l'indépendance du pays, mettait au premier plan l'émancipation sociale et les exigeances pour une meilleure vie cultivée. L'habitation à trois étages bien qu'elle soit une construction des années soixante du siècle dernier, conserve le caractère de cette architecture et se présente sous une nette formulation statique.

La restauration

Les travaux de restauration de la première habitation de cet ensemble ont été entamés depuis le mois de Novembre 1975 et ont continué jusqu'en Février 1976. L'habitation, surtout les façades Nord et Est et toute la construction du toit allaient se dégradant, nécessitant ainsi une intervention immédiate. Une telle intervention était nécessaire aussi pour la deuxième habitation, qui était menacée d'une dégradation incessante de ses structures et d'une déformation verticale des plans horizontaux de tous les étages. C'est dans ce but qu'on a pris une série de mesures techniques, qui ont créé les conditions requises en vue d'entammer les travaux. On a commencé avec l'étayage de la maison (fig. 11) puis l'enlèvement de l'enduit des murs dont le pisé était très dégradé (fig. 12). Le bois était partiellement pourri tandis que le plancher complètement dégradé (fig. 13).

Après la restauration des murs latéraux du rez-de-chaussée, on a passé à l'enlèvement de la carcasse en bois du premier étage, après avoir fait une documentation détaillée et un piquetage de tous les éléments qu'on allait remplacer.

La restauration a restitué à ces deux habitations les valeurs esthétiques et constructives qu'elles avaient partiellement perdues avec le temps (fig. 19) et a aidé cet ensemble à regagner toutes les valeurs historiques.

La construction des habitations à planimétrie symétrique, qui apparaît dans les villes de notre pays pendant la première moitié du XIXe siècle et plus tard, est une preuve de la croissance des prétentions culturelles et esthétiques de la population urbaine, dans le cadre du grand essor économique et social de notre peuple et du grand mouvement politique et culturel des peuples opprimés par l'Empire Ottoman.

De pareilles constructions, ayant une nouvelle solution fonctionnelle et architectonique, sans changer le schéma planimétrique et volumétrique, constituent un pas en avant dans l'art de la construction et le mode de vie de la population urbaine. De même elles jettent de la lumière sur un autre facteur économique et social important tel que le passage de l'habitation à «maison de feu» aux constructions ultérieures mieux formulées, comme les habitations à planimétrie symétrique, lesquelles en tant que créations de l'architecture de notre Rennaissance Nationale, se rencontrent presque partout dans le pays, modifiées selon les traditions régionales.

Ces constructions symétriques qui ont précédé notre architecture du début du XXe siècle, ont influé sur l'architecture des années 20-30, surtout après la désignation de Tirana comme capitale de l'Albanie.

DO NOT COPY

monumentet

DO NOT COPY

Avni BILBILI

KAPAKË UNGJILLI NGA VOSKOPOJA DHE VLERAT E TYRE ARTISTIKE

Në studimet e ndryshme të punimeve të metalit është folur mbi vazhdimësinë e një kulture më të hershme te më e vona ose është kumtuar për zhvillimin e artgjendarisë në shekujt 17 dhe 18[1]. Në këtë studim po evidentojmë vlerat artistike që gjejmë në objektet e metalit, të cilat janë fryt i punës së mjeshtrave tanë. Ata, krahas objekteve të kulturës popullore, kanë punuar edhe objekte kulti si kryqe, gota kungimi etj.

Karakteristikë e përgjithshme në objektet metalike të kultit është fakti, se mjeshtrit kanë krijuar në argjend skena të tëra me figura njerëzish që shquhen për arritje tekniko-artistike. Midis tyre gjen plot relieve ku janë fiksuar lëvizje dinamike të vizatuara me mjeshtëri dhe plastikë të ngrohtë. Në objektet e krijuara gjatë shek. XVIII-XIX dallojmë mirë aftësinë e miniaturistëve tanë të drurit dhe të metalit, të cilët, në sipërfaqe shumë të vogla, kanë gdhendur kompozime me një numër të madh figura njerëzish dhe elemente të tjerë dekorativë.

Fondi i artit tonë mesjetar tërheq vëmendjen edhe për punimin e kapakëve që shërbenin për mbështjelljen e librave. Disa të tillë i disponon Muzeu i Artit Mesjetar Shqiptar në Korçë. Prandaj, me qëllim studimi, po shohim një palë kapakë ungjilli të gjetur në Lavdar – Opar të rrethit të Korçës. (fig. 1)[2].

Gjatë studimit të objektit së pari, synuam të mësojmë se cila është teknika e punimit të tij. Vëzhgimet me kujdes dhe konsultat me mjeshtrit e ndryshëm tregojnë se kapakët janë punuar me teknikën e rrahjes, të gdhendjes, të derdhjes, si dhe përdorimit të mjaft veglave që krijoheshin nga vetë zejtarët për realizimin e motiveve deri në zbukurimin e kornizave, kolonave dhe ornamentikës tjetër në veshjet dhe në sfondet e skenave.

Në kohën e kaluar dhe sot në ndërmarrjet tona artistike, për formimin me rrahje të objekteve të metalit, përdoret plumbi. Mirëpo na duket relativisht e vështirë, që duke pasur për mbështetje plumbin të krijohen motive kaq të pastra dhe mbi të gjitha figura e portrete njerëzish me kaq hollësi teknike e shprehje psikologjike siç na paraqiten në këtë objekt. Prandaj,

1. Ll. Mitrushi. Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike, Tiranë.

2. Ky objekt ndodhet në fondin e Muzeut të Artit Mesjetar Shqiptar. Është prej argjendi i larë me ar dhe peshon 2350 gr. e mban numrin e inventarit 6325. Përbëhet nga kapaku i sipërm dhe i pasmë (fig. 2 dhe 3), të cilët kanë përmasat 27 x 38.5 cm si dhe nga pjesa anësore e harkuar që bën lidhjen e tyre. Në secilin kapak janë modeluar nga nëntë skena me madhësi të ndryshme, të vendosura në tri radhë me nga tre skena.

Në radhën e parë të kapakut të sipërm janë pasqyruar «Ungjillor Joani» me dimensione 8 x 10 cm, «Krishti» 7 x 9 cm dhe «Ungjillor Matheo» 8 x 10 cm. Në radhën e dytë «Kryeëngjëlli Gavril» 5.5 x 14.5 cm., «Zbritja e Krishtit në ferr» 12.5 x 16 cm dhe «Shën Mëria» 5.5 x 14.5 cm. Në radhën e tretë «Ungjillor Marku» 8 x 10 cm. «Ngjallja e Llazarit» 7 x 9 cm dhe «Ungjillor Lluka» 8 x 10 cm.

Në kapakun e pasmë, sipas renditjes së sipërme dhe me përmasa korresponduese janë gdhendur; në rreshtin e parë «Shpërfytyrimi» «Serafinët» dhe «Shestja e Krishtit». Në të dytin «Shën Kolli», «Kryqëzimi i Krishtit» dhe «Shën Thanasi». Ndërsa në rreshtin e tretë «Lindja e Krishtit», «Zbritja nga kryqi» dhe «Pagëzimi i Krishtit».

mendojmë, se në vend të plumbit është përdorur një lëndë tjetër, e cila formohet prej përzierjes së dhjamit (dele ose dhi) me qeramikë të shtypur dhe me rërë[3] Për realizimin e veprës në këtë material veprohet si më poshtë:

Fillimisht bëhet vizatimi i objektit. Mandej krijohen në dru prej mjeshtrit format më të përgjithshme të volumeve më të lartë që ndodhen në figurat e njer rëzve, dekoreve e kornizave. Këto forma derdhen veç mas në bronx, duke u ndarë në pjesë sipas mundësive që ka mjeshtri në fonderinë e punishtes.

Më pas merren format e derdhura dhe vendosen

Fig. 1

Fig. 3

Fig. 2

3. Sipas shpjegimit të mjeshtrit Kristaq Çingo, Korçë. Në këtë drejtim na forcoi bindjen një mbetje e kësaj lënde te pjesa e sipërme e bazamentit të një potiri, i ardhur nga kisha e Shën e Premtes, Përmet, viti 1878 e që ndodhet në fondet e Muzeut të Artit Mesjetar Shqiptar, Korçë, me nr. inventari 6633.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

mbi një plan bronxi sipas poziconeve përkatëse që pasqyrohen në vizatim. Në etapën tjetër, mbi këto forma, vendoset fleta prej argjendi, mbi të plumbi dhe pastaj fillon goditja me çekan. Nëpërmjet goditjes bëhet në fletën e argjendit thellimi i volumeve, duke krijuar kështu një lloj negativi por pa nuanca. Së fundi, merret fleta e argjendit e mbushet plotësisht me lëndën që treguam më sipër dhe qëndron e bashkuar deri sa përfundon objekti. Në këtë mënyrë krijohet mashkulli (punsioni) i cili shërben si mbështetës për gdhendjen dhe modelimin gradual të objektit në argjend. Kjo teknikë është përdorur paralel me atë të plumbit në shekujt e mesjetës.

Përdorimi i kësaj lënde me plasticitet i jep mundësi mjeshtrit gjatë punimit, që, nëpërmjet ngrohjes së herëpashershme të pjesës ku punon, të krijojë efekte, vlera plastike, të materializojë dhe të realizojë detale me nivel më të arritur artistik se nëpërmjet plumbit i cili paraqet vështirësi për miniatura që arrijnë volumin më të lartë deri 5 mm (fig. 2 dhe 3).

Nga studimi me kujdes i çdo detali, i mënyrës së trajtimit të figurave dhe të elementeve të tjerë, mendojmë, që autorët kanë qënë mjeshtra jo vetëm të metalit, por edhe të gdhendjes së drurit, sepse çdo portret, çdo palë, çdo zbukurim tjetër flet qartë se mbi objekt ka kaluar dalta nën diktimin e koncepteve të interpretimit të drurit prej mendjes dhe duarve të mjeshtrave. Pavarësisht, se gjatë modelimit, autorët, kanë bërë ndërhyrje nga më të ndryshmet për theksime, ngjeshje dhe pastrim të formës ose për të pasuruar dekorin, në të përgjithshmen e çdo figure vërehen gjurmë të valëve që mbeten në dru e metal prej daltës dhe krijojnë vlera plastike. Këto vlera janë ruajtur qëllimisht nga mjeshtrit edhe gjatë procesit të pastrimit dhe larjes me ar. Një dukuri e tillë flet në të njëjtën kohë për koncepte të kultivuara artistike të autorëve (fig. 4).

Te kapakët e ungjillit kemi të bëjmë me një krijim të zbatuar të porositur nga dikush, prandaj autorët duhej të nxirrnin nga duart e tyre një punë që do të kishte funksion përdorimi, gjithashtu duhej të kënaqnin njerëzit edhe me vlerat artistike. Këto kërkesa paraqiten në harmoni midis tyre, por kanunet fetare bënin që kërkesa e parë t'i kufizonte mjeshtrit mundësitë e manifestimit të koncepteve individuale krijuese në një fushë më të gjerë. Pikërisht kapërcimi i kësaj vështirësie nga autorët e bën objektin me vlera edhe më të mëdha artistike, të cilat do t'i argumentojmë më poshtë:

Nga përmasat e skenave që dhamë më lart, vendin kryesor e pikërisht në meset e kapakëve, e zenë skenat «Zbritja e Krishtit në ferr» dhe «Kryqëzimi i Krishtit». Këto janë evidentuar nëpërmjet madhësive, vendit, si dhe nëpërmjet shtrirjes së kornizave brenda skenave të tjera sa, krijohet përshtypja sikur janë vendosur mbi to e në një plan më të lartë. Të katër anët e kapakëve kufizohen me korniza të zbukuruara me zymbyla barokë që janë realizuar me instrumentin e tipit të stampës. Me vegla të tilla është realizuar gjithë ornamentika e objektit. Gjithashtu ndarjet e skenave janë bërë me korniza në formë kolonash që sipër mbyllen me kapitele të ngarkuara me motive baroke.

Skena «Kryqëzimi i Krishtit» (fig. 5) paraqet Krishtin e mbërthyer në kryq. Kjo figurë përbën qëndrën e pamjes. Në të djathtë të tij janë vendosur gratë vajtuese dhe majtas shenjtorë e figura të tjera. Në figurën e Krishtit lexohet qartë, nga ana plastike, një trup i lëshuar ku nuk veprojnë muskuj, sepse kanë ngrirë gjatë përpjekjeve për të përballuar mundimin.

Fig. 4

DO NOT COPY

Fig. 5

Te gratë vajtuese (fig. 6) në krye qëndron Shën Mëria. Mbas saj vjen një figurë që dallohet vetëm pak dhe në planin e tretë duken vetëm disa brerore, duke krijuar në këtë mënyrë atë perspektivë që të jep përshtypjen e një grupi të dendur figurash. Shën Mëria këtu paraqitet me kokën kthyer lehtas nga e majta poshtë. Duart i mban të mbledhura në gjoks, duke na dhënë idenë se i ka përplasur në çast. Këmba e djathtë e figurës jepet e përkulur me delikatesë e pak e hapur nga jashtë, ndërsa gjuri me tendencë për t'u bashkuar nga brenda. Autorët kujdes i kanë kushtuar trajtimit të veshjes. Megjithëse Shën Mëria mban rrobën e gjatë, pelerinën dhe kokën e mbështjellë, nuk e pengon leximin anatomik të trupit, por e pasuron. Kulmin e vet kjo figurë e arrin me portretin, i cili megjithëse në përmasa shumë të vogla, është realizuar me vërtetësi dhe gjendje të brendshme shprehëse. Kjo forcë shprehëse është arritur nëpërmjet mbledhjes lehtas të muskujve ballorë, prej syve me gjendje të lotuar dhe shtërngimit të buzëve.

Me të njëjtin nivel artistik në këtë skenë gjejmë të realizuar edhe figurën e Joanit të Ri, që ndodhet nga ana e majtë e Krishtit (fig. 7). Trupi i tij pesho
në këmbën e djathtë, ndërsa të majtën e ka të për
kulur. Kjo figurë, së bashku me atë të Krishtit dhe t
Shën Mërisë, krijojnë volumet më të larta të skenës
duke formuar me kokat e tyre një trekëndësh përafër
sisht me brinjë të barabarta.

Te Joani i Ri dallohet bukur realizimi i figurës s
njeriut. Dorën e djathtë e ka ngritur lart dhe mbi t
ka mbështetur kokën. Te ky detal, që nga piktorë
mesjetarë është trajtuar si element për të shprehu
gjëmën, lexojmë qartë jo vetëm dëshpërimin por dh
mendimin. Një tjetër karakteristikë, që bie në sy t
Joani i Ri, është freskia dhe bukuria rinore.

Objekti që kemi në studim paraqet interes edh
për të gjitha skenat e tjera, të cilat janë gati të nj
niveli nga realizimi i mjeshtërisë artistike. Konceptim

Fig. 6

realist i formës i ka nxitur autorët të realizojnë me mjeshtëri atmosferën përkatëse të çdo ngjarjeje, në kompozimin e figurave dhe në ndërtimin e tyre nëpërmjet vizatimit dhe modelimit të mirë të formës.

Në këtë punim ndodhen skena ku figurat zhvillohen të gjitha vertikalisht, por mjeshtrit kanë ditur t'iu japin atyre lëvizje të veçanta nëpërmjet vendosjes së gjymtyrëve, të kokës apo të palave, duke krijuar përshtypjen që pozicionet nuk përsëriten. Këtë fenomen e dallojmë në qëndrime e poza nga më të ndryshmet. Për shembull, në anën e majtë dhe të djathtë të skenës «Kryqëzimi i Krishtit» janë paraqitur «Shën Kolli» dhe «Shën Thanasi» (fig. 8). Të dy figurat jepen në këmbë dhe me libra në duar. Megjithatë asnjëra nuk përsërit tjetrën. «Shën Thanasi» zhvillohet nga poshtë me një shtrirje më të madhe gjerësore. Librin e mban në pozicion të ndryshëm nga tjetri, madje dhe duart e djathta që duhen modeluar detyrimisht me gishtin e madh dhe të katërtin bashkuar (në formë bekimi sipas kanunit), nëpërmjet zgjidhjes së mëngëve ose ndonjë elementi tjetër e humbasin monotoninë e tyre. Ky fenomen ndihet në të tetëmbëdhjetë skenat e krijuara në këta kapakë.

Duke i krahasuar këta kapakë me disa të tjerë që disponon fondi ynë mesjetar, figurat këtu, kanë tendencë të rriten më tepër në përmasa, të fitojnë më tepër peshë në ndërtim dhe të bëhen më impozante (fig. 9). Madje tërheq vëmendjen edhe fakti, që figurat e shenjtorëve Nikolla e Thanas, megjithëse të një rëndësie më të vogël, evidentohen më tepër se kryeëngjëlli Gavril dhe Shën Mëria që ndodhen në kapakun e sipërm.

Sipas mendimit tonë, realizimi i objektit flet se, kemi të bëjmë me arritje tej kufive artizanalë, prej skulptorësh, të cilët kanë qënë me kulturë artistike, me përvojë e me shije të mirëfillta profesionale. Kjo duket në ndërtimin e skenave në tërësi dhe te secila në veçanti; vërehet dhe në njohjen e figurës së njeriut dhe në vizatimin e formës dhe të interpretimit të saj, duket në krijimin e galerisë së karaktereve e tipave numri i të cilëve, arrin në mbi gjashtëdhjetë portrete dhe këta të punuar me përmasa shumë të vogla. Gjatësitë e figurave ndryshojnë nga 2 deri në 14 cm, ndërsa kokat punohen në madhësitë deri 4 mm. Megjithatë çdo figurë, që nga ëngjëjt, Krishti, Shën Mëria, shenjtorët, ungjillorët e deri te barinjtë, pavarësisht nga përmasa, ka individualitetin e saj sipas skenës ku ndodhet.

Veç të tjerash, kapakët e ungjillit, kanë edhe rëndësi historike, sepse na tregojnë vendin e punimit dhe emrat e autorëve. Në pjesën anësore, që bën lidhjen e kapakëve, e që është zbukuruar me motive rokoko, ndodhen dy ndërprerje të lëmuara ku janë

Fig. 7

Fig. 8

DO NOT COPY

shkruar me greqishten bizantine dy shënime (fig. 10).[4] Prej tyre rezulton, se ata janë punuar në Voskopojë, nga vëllezërit Filip e Argjir Athanasi në vitin 1755. Shekulli XVIII historikisht është i njohur për lulëzimin e Voskopojës si qytet, prandaj objekti është një provë tjetër që forcon edhe studimin e Ilo Mitkë Qafzezit, i cili ndër të tjera thekson: «. . .po ashtu me nam të mirë ka qënë aty – (është fjala për Voskopojën) – edhe punimi i argjendit, për stolira të grave dhe burrave, si dhe për larjen e armëve.[5] Kuptohet, se në këtë veprimtari zejtare përfshihen edhe objektet e kultit.

Fig. 9

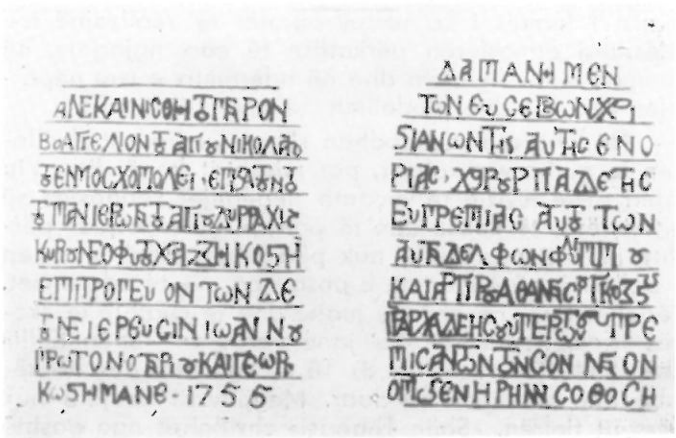

Fig. 10

Shënimet na ndihmojnë për t'u njohur më mir në të ardhmen me historinë e kishës së Shën Kollit n Voskopojë, që është një monument kulture shumë rëndësishëm. Ato hedhin dritë se në kishë janë bër rindërtime të mëvonshme, të cilat mund të jenë m interes studimi si në drejtimin arkitektonik, ashtu dh në atë zbukurimor. Gjithashtu hidhet dritë mbi figurë e Haxhi Kostës, i cili kishte mbaruar studimet e lartë pra, kjo tregon se kemi të bëjmë me një njeri të kul turuar, që ka bashkëpunuar dhe ka mbajtur pran veprimtarë të aftë.

Tjetër problem paraqisin emrat e Filip dhe Argj Athanasit. Ata janë autorë të kapakëve apo dhurue sa? Sipas mendimit tonë, «. . . ndihma bujare. . .» pë të cilën bëhet fjalë, në shënime, tregon se ata, duk qënë mjeshtër ndihmuan kishën jo me para, por m artin e tyre. Emrin Filip Athanas Voskopojari e gjejm edhe autor të një kapaku libri që në vitin 1729. Prandaj bindemi se ai është i njëjti autor i kapakëv që kemi në studim, si dhe vëlla më i madh kundre Argjirit.

Së fundi, duke iu referuar vlerave artistike t objektit shtrohet pyetja, vallë kemi të bëjmë me mje shtër të përgatitur në ndonjë atelie arti? Ka mundës Por gjithashtu, duhet të mbajmë parasysh, se sipa konceptit të zejtarit mesjetar, në kushtet kur konku rencës së lirë i vihej fre, koha nuk ishte ndonjë ele ment ekonomik me vlerë të madhe. Prandaj mjesht punonte ngadalë e me durim. «Ky fakt kishte si an pozitive realizimin e prodhimeve me vlerë të lartë ar

4. Foto e kopjimit grafik të shënimeve.
5. I.M. Qafzezi, Voskopoja, dorëshkrim në arkivin personal, që ndodhet në familje.
6. Ll. Mitrushi, Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike, Tiranë 1977, faqe 378.

DO NOT COPY

tistike...»[7]. Ka shumë mundësi, që ky fakt dhe atmosfera plot lulëzim e Voskopojës së shek. XVIII të ketë favorizuar mjeshtrit të kalojnë cakun e zejtarit. Ata, duke ushtruar për një kohë të gjatë mjeshtërinë u poqën dhe u afirmuan si mjeshtër të shquar të miniaturës.

Për argumentim të mëtejshëm të mendimeve tona, duhet të kujtojmë se, Filip e Argjir Athanasi janë bashkëkohës dhe bashkëqytetarë të David Selenicës. Aq më tepër tërheq vëmendjen fakti, që kapakët kanë qënë të caktuar për kishën e Shën Kollit, e cila është zbukuruar nga ky piktor i ndritur që zhvilloi aktivitetin e tij gjatë lulëzimit të Voskopojës. Autorët e kapakëve kanë admiruar freskat e Davidit të realizuara në vitin 1726. Duke e parë me kujdes objektin tonë, frymën e artit të Davidit e shohim edhe në skenat që janë gdhendur në të. Është gati e njëjta kërkesë në trajtimin e figurave të shenjtorëve, të cilët janë njerëz me gjallëri tokësore. Rrumbullaksia dhe plastika e portreteve, si dhe bota e tyre e brendshme të bind, se frymëzimi dhe trajtimi i modeleve është marrë nga i njëjti burim ku ushqeheshin dhe freskoheshin këta artistë. Nuk ka dyshim se, krahas piktorëve, kanë punuar në Voskopojë edhe skulptorë të gdhendjes në dru, gur e metal, të cilët kanë qënë të shquar e të fuqishëm jo më pak se artistët dhe mendimetarët e krijuesit e tjerë.

Fondi ynë mesjetar trashëgon një pasuri të tillë artistike me vepra në gur, dru e metal, sa që krijohet një traditë shumë e pasur. Këtë e gjejmë si në veprat e kulturës popullore, ashtu dhe në ato të kultit. Prandaj emrat e vëllezërve Filip e Argjir Athanasi nga Voskopoja qëndrojnë me dinjitet krahas emrave të artistëve të tjerë që njeh historia e artit mesjetar shqiptar.

DO NOT COPY

7. Z. Shkodra, **Esnafët shqiptarë (shek. XV-XX),** Tiranë 1973, f. 135.

Avni BILBILI

DO NOT COPY

RELIURE D'EVANGILE A VOSKOPOJË ET SES VALEURS ARTISTIQUES.

Les fonds de notre art médiéval attirent l'attention par la reliure des livres également. Quelques reliures de livres anciens sont conservées dans le Musée de l'Art Médiéval Albanais à Korça. L'objet de notre étude est la reliure d'Evangile découverte à Lavdar-Opar du district de Korça.

Sur la première rangée du plat supérieur sont présentés «saint Jean l'évangéliste», «le Christ» et «saint Matthieu l'évangéliste». Sur la seconde rangée «l'archange Gabriel», «la descente du Christ en enfer» et «la sainte Marie». Sur la troisième rangée «saint Marc l'évangéliste», «la résurrection de saint Lazare» et «saint Luc l'évangéliste».

Sur le plat inférieur, selon l'ordre ci-dessus et dans les dimensions correspondantes sont gravés: sur la première rangée «la défiguration», «les séraphins» et «la méditation du Christ». Sur la seconde «saint Nicolas», «le crucifiement du Christ» et «saint Athanase». Tandis que sur la troisième rangée «la naissance du Christ», «la descente du crucifix» et «le baptême du Christ».

La place principale, notamment au milieu des plats, est occupée par les scènes représentant «la descente du Christ en enfer» et «le crucifiement du Christ». Elles sont mises en évidence en raison de leur grandeur, de leur position, ainsi que de l'étendue de leur cadre sur les autres scènes, donnant l'impression d'être placées au dessus d'elles et à un plan plus élevé. Les quatre côtés des plats sont limités de cadres décorés de jacinthes baroques réalisées au moyen de l'instrument du type d'estampe. C'est au moyen de tels outils qu'est réalisée toute la décoration de l'objet. Les scènes sont séparées aussi de cadres en forme de colonnes, terminant en chapitaux chargés de motifs baroques.

La scène «le crucifiement du Christ» présente le Christ cloué au crucifix. Cette figure constitue le centre du tableau. A sa droite sont placées les saintes femmes et à sa gauche des saints et d'autre figures.

En tête des saintes femmes demeure la sainte Marie. Derrière elle vient une autre figure, qu'on distingue à peine et en troisième plan, apparaissent quelques coteaux, en créant de cette façon cette perspective qui donne l'impression d'un groupe dense se figures. La sainte Marie est présentée la tête légèrement tournée sur la gauche vers le bas. Les auteurs ont traité avec soin les habits. Le fait que la sainte Marie porte la robe longue, la pélerine et a la tête couverte n'empêche pas la lecture anatomique de son corps, mais au contraire l'enrichit. Son protrait, bien qu'aux petites dimensions, est réalisé avec véracité et exprime son monde intérieur.

C'est au même niveau artistique que se place également dans cette scène la réalisation de la figure de Jean le Jeun qui se trouve sur le côté gauche du Christ. (fig. 9).

Chez Jean le Jeune se fait remarquer la figure de l'homm Son bras droit, il le tient relevé et y a posé sa tête. On y clairement non seulement le désespoir, mais aussi la pensé Une autre caractéristique, qui frappe chez Jean le Jeune, e sa fraicheur et sa beauté juvénile.

Dans cet ouvrage, il y a des scènes où ces figures s déploient toutes verticalement, mais les maitres ont su le donner des mouvements particuliers. Par exemple, sur le côt gauche et droit de la scène «le crucifiement du Christ» so présentés «saint Nicolas» et «saint Athanase». Les deux figure sont présentées debout, avec des livres à la main. Toutefo l'une ne reproduit point l'autre. Ce phénomène se sent sur le dix-huit scènes créées sur ces plats.

Nous sommes d'opinion que la réalisation de l'objet e question dépasse les limites artisanales et qu'on a à faire des sculpteurs expérimentés possédant une culture artistique et ayant des goûts professionnels proprement dits.

Cette reliure d'Evangile a aussi de l'importance historique parce qu'elle désigne le lieu où elle a été réalisée, ainsi qu le nom des auteurs. Sur le dos décoré de motifs rococo, se trou vent deux intervalles polies où sont écrites deux inscriptions e grec byzantin (fig. 12). Il en résulte que cette reliure a été fait à Voskopojë, par les frères Filip et Argjir Athanasi, en 1755, a siècle où l'épanouissement de Voskopojë, en tant que ville, es notoire.

Les noms de Filip et Argjir Athanasi constituent un aut problème. On trouve le nom de Filip Athanas Voskopojari aus comme auteur d'un plat de livre, dès l'année 1729. C'est pou quoi, nous sommes convaincus qu'il s'agit du même auteur qu celui des plats qui font l'objet de la présente étude, et qui es le frère ainé d'Argjir.

Pour conclure, en se référant aux valeurs artistiques d l'objet, il se pose la question, si l'on a à faire à des maître formés à quelque atelier. C'est possible. Mais il faut égalemen tenir en considération que, selon la conception de l'artisan mé diéval, dans les conditions où la concurrence libre était limité le temps n'était pas un élément économique de grande valeu «Le côté positif de ce fait était la réalisation, d'oeuvres d grande valeur artistique...». Il est possible que ce fait, ains que l'athmosphère épanouie de Voskopojë du XVIIIe siècl aient favorisé les maitres à dépasser les limites de l'artisanat En exerçant ce métier pendant de longues années, ils ont mû et se sont affirmés en tant que maîtres célèbres de la miniature

DO NOT COPY

monumentet

KRITIKE E BIBLIOGRAFI

Ali MUKA

RECENSION
12 NUMRA TË PËRMBLEDHËSIT «ETNOGRAFIA SHQIPTARE»
(Botim i sektorëve të Etnografisë pranë Institutit të Kulturës Popullore)

Në vitin 1947, me themelimin e Institutit të Shkencave, u krijua brenda tij edhe Sektori i etnografisë. Sot, pas 35 vjetësh, ky sektor është pjesë përbërëse e Institutit të Kulturës Popullore dhe funksionon me dy ndarje: Sektori i kulturës materiale dhe Sektori i kulturës shpirtërore. Veprimtaria 35 vjeçare në fushën e etnografisë është e shkurtër si kohë. Megjithatë, duke qënë një veprimtari e organizuar dhe e planifikuar, ajo është e ngjeshur me punë, me rezultate e suksese në drejtim të gjurmimit, grumbullimit, studimit dhe botimit të vlerave etnografike të krijuara brez pas brezi nga populli ynë.

Zbrazëtitë e ndjeshme të së kaluarës, duke filluar që nga fondet e arkivat dhe deri te mungesa e kuadrove të përgatitura, ishin disa nga ato vështirësi me karakter objektiv që u përballuan dhe u kapërcyen me sukses në sajë të mbështetjes së fuqishme të shtetit socialist. Etnografët, i dolën zot punës dhe filluan me përkushtim e dashuri gjurmimin, zbulimin dhe njohjen e objekteve dhe të vlerave të kulturës sonë popullore. Rezultatet e arritura në këtë drejtim janë inkurajuese.

Krijimi i fondeve dhe arkivave relativisht të pasura dhe, mbi të gjitha, pasurimi pa ndërprerje i tyre, përfaqësojnë një veprimtari me vlera të mëdha. Këto fonde dhe arkiva përbëjnë një burim të mirëfilltë dokumentar me shkallën e lartë të vërtetësisë. Si pasojë, ato do t'u shërbejnë jo vetëm brezave të sotëm dhe studimeve të sotme, por edhe atyre të së ardhmes.

Paralel me punën për pasurimin e fondeve dhe të arkivave një peshë të rëndësishme në jetën e sektorit dhe të bashkëpunëtorëve të tij, ka zënë edhe veprimtaria studimore dhe botuese, e cila ka si tipar dallues, jo vetëm në fillimet e saj, por deri në ditët tona shfrytëzimin e gjerë të disa rrugëve dhe mundësive.

Me vlera të dukshme njohëse e propagandistike ka qënë e mbetet iniciativa pozitive për botim albumesh ilustrativë. Cilësia, karakteri dhe tematika e tyre ka ardhur gjithnjë në rritje e në përmirësim. Qysh nga botimi i dy albumeve të para «Arti popullor në Shqipëri» dhe «Motive popullore shqiptare» («Tekstili e trikotazhi») në vitin 1959 e deri më sot janë përgatitur gjithsej 8 albume, shumica e të cilëve kanë parë dritën e botimit, ndërsa 2 janë në shtyp. Këto albume janë mirëpritur dhe kërkohen jo vetëm brenda vendit, por edhe nga opinioni shkencor përparimtar i jashtëm.

Një rrugë tjetër me rëndësi ka qënë botimi i artikujve studimorë mbi tema të ndryshme të kulturës materiale, shoqërore e artistike nga fusha e etnografisë. Këto artikuj kanë gjetur dritën e botimit në fillim në «Buletinin e Institutit të Shkencave» e më tej në «Buletinin e Universitetit Shtetëror të Tiranës», seria «Shkencat shoqërore». Mjaft artikuj e recensione për problemet e etnografisë sonë gjen në revistën «Studime historike», që është vazhdim i dy buletineve të përmendura më lart dhe që ka filluar të dalë me titullin e mësipërm nga viti 1964. Veprimtaria botuese

për problemet e etnografisë në këtë revistë ka vazhduar në mënyrë të dukshme sidomos deri aty nga viti 1979, kohë në të cilën Sektori i etnografisë u shkëput nga Instituti i Historisë, duke kaluar në Institutin e Kulturës Popullore. Që nga koha që ky Institut boton revistën «Kultura popullore», në faqet e saj po gjejnë dritën e botimit gjithnjë e më shumë studime dhe materiale të tjera etnografike me vlerë.

Një ngjarje e shënuar në jetën e sektorit dhe të mbarë veprimtarisë kërkimore shkencore në fushën e etnografisë sonë është fillimi i botimit të përmbledhësit «Etnografia shqiptare» nga viti 1962 e këtej. Në vitin 1982 u mbushën 20 vjet nga botimi i numrit të tij të parë. «Etnografia shqiptare» është përmbledhësi i parë ku gjejnë pasqyrim vetëm probleme të kulturës popullore shqiptare të trajtuara nga etnografët tanë.

Dalja e numrit të parë përkonte me 15 vjetorin e ngritjes së Sektorit të etnografisë. Kjo nuk ka qënë diçka e rastit. Ajo ishte shprehje e nivelit të arritur nga puna kërkimore shkencore në atë kohë, shprehje e krijimit të një baze të mirë materiale e dokumentare dhe, mbi të gjitha, shprehje e rritjes dhe e kualifikimit në punë e sipër të punonjësve që merreshin me probleme të etnografisë. Periudha pas vitit 1962 shënon një ecuri gjithnjë në ngritje të veprimtarisë studimore në fushën e etnografisë, një nga kulmet e së cilës e përbën «Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike» e vitit 1976, ku u mbajtën 4 referate dhe 51 kumtesa. Aty përveç studiuesve tanë morën pjesë edhe mjaft studiues nga vende të ndryshme të botës midis të cilëve edhe vëllezërit tanë të Kosovës.

Rritja e numrit të kuadrove dhe e kualifikimit tanimë të organizuar në bazë kriteresh e detyrash të përcaktuara, baza e krijuar dhe rezultatet e arritura kanë bërë që veprimtaria komplekse në fushën e etnografisë të hyjë në një stad të ri më të lartë. Fjala është për angazhimin e sektorit dhe të punonjësve të tij në përgatitjen e botimeve me karakter monografik. Kështu, përveç monografive të përgatitura ose në përgatitje për botim, në të cilat trajtohen tema të ndryshme e konkrete nga fusha e etnografisë, po punohet në fushën e botimit të Trashëgimisë Kulturore të popullit tonë, në drejtim të përgatitjes së disa vëllimeve në fushën e veshjeve popullore, të arkitekturës popullore etj. Njëkohësisht, një punë e mirë po bëhet në grumbullimin dhe studimin e materialit për hartimin e Atlasit Etnografik Shqiptar. Të gjitha këto së bashku do të përbëjnë një sintezë të rëndësishme të veprimtarisë studimore në fushën e etnografisë shqiptare.

Veprimtaria studimore e botuese e paraqitur shkurtazi më lart do të ishte e mangët, po të mos i shtojmë edhe atë punë të nderuar që kanë kryer studiuesit kosovarë përmes vështirësish të shumta e komplekse. Siç tregojnë edhe studimet e tyre pasuritë etnografike të kësaj treve të banuar me vazhdimësi të pandërprerë nga shqiptarët, janë të mëdha e të shumanëshme. Këtë pasuri e këto vlera shqiptarët që jetojnë në trojet e tyre në Kosovë, në Maqedoni e në Mal të Zi i kanë krijuar brez pas brezi dhe i kanë trashëguar në shekuj; ato janë pjesë përbërëse dhe e pandarë e kulturës mbarëshqiptare.

* *
*

Niveli i përgatitjes së punonjësve të etnografisë dhe, në përgjithësi, puna në këtë fushë, krijuan kushtet për të dalë para publikut me një botim shkencor të veçantë në formën e përmbledhësit. Koha e vërtetoi këtë. Kjo nismë ka shtruar gjithashtu vështirësi të natyrshme. Gjurmimi në terren me kompetencë profesionale i objektit ose i dukurisë, fiksimi i saj përshkrimor, grafik ose fotografik, e deri përgatitja për botim janë disa nga shkallët nëpër të cilat ka kaluar çdo numër e deri çdo artikull i përmbledhësit «Etnografia shqiptare». Tanimë materialet që po grumbulloheshin për fonde e arkiva duheshin shfrytëzuar për të plotësuar detyra e kërkesa të shumëfishta, duke përfshirë edhe një detyrë të tillë shumë të rëndësishme siç ishte studimi dhe botimi me kritere shkencore. Njëkohësisht botimi i këtij materiali me kritere shkencore e kërkesa gjithnjë në rritje pasuronte përvojën e veprimtarisë gjurmuese në terren, duke hapur edhe shtigje të reja.

Tani, në përvjetorin e njëzetë të numrit të parë të këtij përmbledhësi (1982), kur i vështron të dymbëdhjetë numrat e botuar, nuk e ke të vështirë të vëresh dukuritë e mësipërme dhe të tjera jo më pak të rëndësishme:

1. Ritmet e botimit të tij nuk kanë qënë konstante që me daljen e numrit të parë, por kanë ardhur gjithnjë duke u rritur. Kështu mjafton të kujtojmë se dy numrat e parë dolën respektivisht në vitet 1962 dhe 1963, i treti pas tre vjetësh (1966), i katërti pas gjashtë vjetësh (1972), i pesti pas dy vjetësh (1974). Më tej largesa nga një numër në tjetrin erdhi duke u stabilizuar, derisa arriti mesatarisht në një numër në vit. Kjo dukuri dëshmon për rritjen e përvojës botuese të një përmbledhësi të tillë. Po ashtu është koha ku numri i kuadrove ishte rritur dhe kualifikimi i tyre kishte marrë rrugën e zgjidhjes së suksesshme në punë e sipër.

2. Në të 12 numrat e deritanishëm të përmbledhësit pasqyrohen vlera e tradita të kulturës sonë kombëtare në këndvështrimin etnografik. Në të gjitha temat e rrokura, të cilat nuk janë të pakta, probleme janë parashtruar dhe trajtuar nga pozitat e metodologjisë marksiste-leniniste. Kjo dukuri e bën për

DOKUMENT COPY

mbledhësin një botim me rëndësi ku ka gjetur e gjen afirmim publik mendimi shkencor i etnografisë sonë të re, që po e thotë çdo ditë e më shumë fjalën e vet në nivelin që kërkon koha.

3. Numri i firmave të aktivizuara në numrat e përmbledhësit është në rritje gjithnjë. Ka firma që nuk mungojnë në shumicën e numrave e që trajtojnë përgjithësisht tema nga fusha të rëndësishme studimore të etnografisë.

Dy janë burimet e firmave të këtij përmbledhësi: ose punonjës të sektorit, numri i të cilëve ka ardhur me kohë në rritje, ose bashkëpunëtorë të jashtëm, përfshirë këtu edhe studiues të qendrave të tjera kërkimore shkencore, përveç atyre të bazës. Ky realitet nga një anë ka lënë gjurmët e veta në rritjen e larmisë tematike të përmbledhësit dhe nga ana tjetër përbën një garanci optimiste për të ardhmen.

4. Duke vështruar tematikën e artikujve që janë përfshirë deri tani, vërehet se një pjesë e madhe e tyre, për të mos thënë më e madhja; i përket trajtimit të problemeve të kulturës shoqërore dhe asaj shpirtërore. Për këtë flasin shifrat. Nga 137 tituj gjithsej të përfshirë në të 12 numrat e përmbledhësit, 54 artikuj me rreth 1600 faqe, d.m.th. 40% e sasisë së përgjithëshme u kushtohen problemeve të fushës së kulturës shoqërore e shpirtërore. Kjo dukuri e ka shpjegimin e saj, krejt të natyrshëm. Atë e ka diktuar etapa e revolucionit të pandërprerë socialist tek ne. Lëvizjet e mëdha revolucionare, që me përmbajtjen dhe me qëllimet e tyre po depërtonin në çdo pore të jetës sonë të re plot gjallësi, nuk mund të linin jashtë angazhimit me mjetet, mundësitë dhe mënyrën e tij edhe këtë përmbledhës. Pra, në luftën frontale kundër të gjitha shfaqjeve të ideologjisë, të psikologjisë dhe të zakoneve të vjetra e të vjetëruara feudale e patriarkale ose borgjeze e revizioniste jep ndihmesën e saj edhe etnografia jonë. Pa lënë mënjanë për asnjë çast objektivitetin shkencor, botimet e këtij karakteri kanë pasur e kanë tendenciozitet të hapur klasor. Koha çoi natyrshëm në një aktivizim më veprues të bashkëpunëtorëve të jashtëm, të cilët i kanë trajtuar dukuritë nga fusha e mësipërme me mjetet dhe metodat e disiplinës së etnografisë, pa munguar edhe ndërthurja me shkencat e tjera.

Raporti numerik që dhamë më sipër, nuk nënkupton aspak se studimeve në fushën e kulturës materiale nuk u është kushtuar rëndësia e nevojshme. Kjo si për sasinë ashtu edhe për cilësinë. Madje, nga kjo fushë janë rrokur në mënyrë të vazhdueshme e sistematike tema jo më pak të rëndësishme. Kujtojmë, fjala vjen, se nga shuma e përgjithëshme e artikujve të shkruar për fushën e kulturës materiale, 21 artikuj (me rreth 560 faqe) i kushtohen traditave të jetës ekonomike e dukurive që lidhen me të; 14 artikuj (me rreth 250 faqe) i kushtohen mjeshtërive e zejeve të ndryshme; 15 artikuj (me rreth 460 faqe) i kushtohen veshjeve popullore shqiptare; 17 artikuj (me rreth 560 faqe) arkitekturës sonë popullore etj:

Mjaft nga dukuritë e trajtuara ndiqen që nga e kaluara (kryesisht nga shek. XVIII-XIX) e deri në ditët tona, përveç artikujve ku trajtohen drejtpërdrejtë probleme të së sotmes.

Një numër i konsiderueshëm artikujsh (rreth 30%) i trajton dukuritë në planin e përgjithshëm kombëtar. Të tjerët në mënyrë të natyrshme trajtojnë dukuri për fshatra, rrethina apo zona etnografike të caktuara, pa i lënë pas dore edhe në këto raste raportet krahasuese. Këta tregues, po të kemi parasysh kohën kur kanë filluar studimet e organizuara e sistematike në fushën e etnografisë, janë të përligjur por kërkojnë një rivlerësim më me përgjegjësi për të ardhmen.

Temat e trajtuara në numrat e deritanishëm të përmbledhësit në shumicën e tyre, nuk janë kapje e rastit, ose trajtime të izoluara në një artikull të vetëm. Sigurisht, artikujt e veçantë sjellin material me interes, qoftë edhe në planin historik. Ky interes pa dyshim qëndron edhe në planin tipologjik, lidhur edhe me shtrirjen hapësinore të dukurisë e me shkallën e karakterin e kësaj shtrirjeje. Këto që thamë përbëjnë njërën anë të vlerës që paraqesin artikujt e veçantë. Ana e dytë e rëndësishme është se nëpërmjet tyre në tema të caktuara e të rëndësishme, është krijuar e po krijohet baza e nevojshme dhe premtuese për vështrime përgjithësuese me karakter monografik. Të tilla monografi janë përgatitur ose janë në rrugën e përgatitjes. Madje, këta artikuj pasurojnë tablonë njohëse paraprake për botime solide të serisë së trashëgimit kulturor të popullit tonë, të ndërmarrë nga Akademia jonë e Shkencave. Së fundi, ato i shërbejnë në mënyrë të plotë e të gjithanshme përgatitjes ritmike të Atlasit Etnografik Shqiptar, proces i cili tanimë ka filluar.

Duke pasur edhe synime të tilla të programuara, përmbledhësi me mjaft nga problemet që trajton, nga një anë i shërben aktualitetit dhe nga ana tjetër është si pararendës i disa botimeve monografike, të cilat, si botime integrale do të ndriçojnë në mënyrë gjithnjë e më të thellë disa nga aspektet më themelore të dukurive etnografike shqiptare.

5. Me materialin që sjell dhe me analizat që ofron, përmbledhësi qëndron përkrah botimeve të tjera të shkencave tona albanologjike, duke sjellë ndihmesën e vet modeste në disa drejtime jo pak të rëndësishme:

Së pari, duke zbuluar dhe duke bërë të njohura arritje e vlera të kulturës sonë popullore, ai mbështet, ndihmon ose plotëson përfundime e teza themelore

BOTIME

të historiografisë sonë të re, probleme të rëndësishme të etnosit tonë dhe të ecurisë së tij në shekuj.

Së dyti, studimet e botuara në faqet e këtij përmbledhësi, duke qëndruar përkrah studimeve të mbarë shkencave tona shoqërore, sjellin ndihmesën e tyre për të hedhur poshtë me argumenta bindës pikëpamjet antishqiptare e antishkencore që ose e injorojnë, ose e shohin me përçmim kulturën e lashtë e të re shqiptare dhe shpirtin krijues të popullit tonë. Materiali i gjerë faktik, përshkrimi me ndjenja e dashuri dhe me saktësi e përgjegjësi shkencore, është përgjigjja më e mirë që u jepet pikëpamjeve dhe mendimeve të pasakta, të shtrembra ose armiqësore, të cilat edhe shkenca përparimtare botërore i quan tanimë të vjetëruara dhe pa vlerë. Kështu, në të gjitha temat e kapura, pavarësisht nga gjerësia ose thellësia e trajtimit të njërës në raport me tjetrën, gjë për të cilën etnografëve u mbetet ende për të bërë, në mendimet e shprehura, në analizat dhe në materialin e sjellë mbizotëron ideja se vërtet populli ynë ka qënë vazhdimisht nën trysninë e sulmeve dhe të pushtimeve të ndryshme të gjata, por ka ditur dhe ka mundur të ruajë vetqënien si popull e si komb. Pra, ndonëse në kushte të ndërlikuara historike, ai ka vazhduar të jetojë e të krijojë. Ai, gjithashtu, nuk ka jetuar as i izoluar e as i mbyllur, por brenda mundësive e rrethanave ka dhënë e ka marrë me popujt e tjerë, duke ruajtur gjithnjë individualitetin e kulturës së tij me rrënjë shekullore.

6. Një dukuri tjetër që tërheq vëmendjen në të gjitha numrat e përmbledhësit është fakti se dukuritë ose praktikat e ndryshme trajtohen me frymë të shëndoshë dhe me tendenciozitet, duke zbuluar kështu njëherazi edhe karakterin e kushtëzuar shoqëror të tyre. Kjo dukuri tregon se në shoqërinë shqiptare të kohës ishte i pranishëm dhe po bënte punën e vet shtresimi klasor dhe forca e parasë. Trajtimi në këtë plan është me rëndësi e vlerë të shumanshme për historinë e kulturës sonë popullore.

7. Përmbledhjet në gjuhë të huaj që shoqërojnë punimet e botimit shqip të numrave të përmbledhësit dhe botimi integral në gjuhën frënge (që ka filluar nga numri VIII) e bëjnë përmbledhësin praktikisht të përdorshëm edhe nga lexuesi i huaj, tek i cili nuk kanë munguar qoftë vlerësimet pozitive dhe dashamirëse, ashtu edhe interesimi për ndihmesën shkencore që sjell dhe këndvështrimin me të cilin i trajton problemet.

8. Krahas botimeve të tjera që dalin nga Instituti i Kulturës Popullore, ky botim, përbën një ndihmesë me vlerë edhe për kualifikimin e frontit të madh të njerëzve që merren tek ne me problemet e shumta të kulturës popullore.

Së fundi, etnografët tanë, me këtë botim dhe me të gjitha veprimtaritë e tjera, janë të ndërgjegjshëm se kanë çelur vetëm hullinë premtuese e optimiste për punë më të mëdha, më komplekse e më të thelluara në të ardhmen.

* * *

Vend me rëndësi në faqet e këtij përmbledhësi zë tema e vendbanimeve dhe e ndërtimeve popullore shqiptare, kryesisht banesa fshatare. Po të kemi parasysh edhe dy artikuj të përfshirë në botimin special frëngjisht, që doli në vitin 1976 me rastin e Konferencës Kombëtare të Studimeve Etnografike, dhe katër kumtesa të mbajtura në këtë konferencë, numri i këtyre studimeve arrin në 21. Edhe në botimet e tjera të Institutit të Kulturës Popullore, kryesisht në gjashtë numrat e derisotëm të revistës «Kultura Popullore» janë botuar mjaft artikuj dhe recensione kushtuar arkitekturës popullore shqiptare. Këto punime të fundit ne nuk do t'i bëjmë objekt shqyrtimi në këtë shkrim.

Një grup nga artikujt e përmbledhësit e formojnë ata që trajtojnë banesën e një fshati të vetëm: **«Shtëpia e banimit në fshatin Mullet dhe zhvillimi i saj»** (K. Zheku, E. SH. I, Tiranë, 1962, f. 65-104); **«Provë për një studim etnografik në fshatin Rëmbec (Korçë)»** (A. Gjergji, E SH. II, Tiranë, 1962, f. 193-250); **«Tiparet karakteristike të arkitekturës së fshatit Linxë, Tiranë»** (K. Zheku, E SH II, Tiranë, 1963, f. 110-143); **«Shtëpitë e banimit në fshatin e Pojanit, Myzeqe»** (K. Zheku E SH III, Tiranë, 1966, f. 78-118); **«Disa shtëpi banimi karakteristike në fshatrat Farkë e Lundër»** (K. Zheku E SH IV, Tiranë, 1972. f. 242-261); **«L'habitation type gjirokastrite»** (E. Riza, Ethn. Alb.ed.Sp. Tiranë, 1976 f. 71-192) dhe **«Një kompleks banimi në fshatin Bra (Tiranë)»** (A. Muka, E SH XII, Tiranë, 1982, f. 191-219) Këta artikuj, një pjesë e të cilëve shënojnë kontribute e para të studiuesve tanë në këtë fushë, kanë rëndësinë dhe vlerat e tyre. Fjala vjen, tabloja e banesës së fshatrave Mullet, Linxë, Farkë e Lundër, hedh dritë mbi karakterin e banesës fshatare të rrethit të Tiranës e cila, siç kanë treguar studime të gjera të mëvonshme, qoftë për qytetin e Tiranës, ashtu edhe për fshatin e tij, ruan mjaft tipare individuale që i japin vend të veçantë në mbarë tipologjinë e banesës sonë popullore, si një nga tipat më karakteristikë e më të lashtë të saj. Një artikull, ndonëse i vetëm, për banesën qytetare (gjirokastrite) jep një panoramë të plotë për banesën e një qendre të vjetër e të rëndësishme, siç është Gjirokastra. Të mos harrojmë se Gjirokastra është shpallur «qytet-muze» qysh në vitin 1961 edhe për vlerat e shumta e të gjithanshme të ndërtimeve popullore e veçanërisht të banesës së saj, e cila është

DOKTORATURA

një nga kulmet e gjenisë krijuese të mjeshtërit popullor.

II. Një grup tjetër formojnë ata artikuj që trajtojnë ndërtimet tona popullore në një shtrirje më të gjerë territoriale duke rrokur një ose disa rrethina e krahina, herë-herë edhe mbarë vendin. Këtij grupi i përkasin artikuj të tillë si: **«Banesa popullore e tipit kullë në Mat dhe në Mirditë»** (P. Thomo, E SH IV, Tiranë, 1972, f. 202-241); **«Arkitektura e banesës fshatare në Martanesh»** (A. Muka, E SH VII, Tiranë, 1976, f. 201-248); **«L'architecture des habitations rurales a Has et la Malësia de Gjakovë»** (P. Thomo, Ethn. Alb. Ed. Sp. Tiranë 1976, f. 193-221); **«Banesa me qoshk në Shqipërinë e Veriut»** (P. Thomo, E SH VIII, Tiranë, 1976, f. 131-238); **«Kullat e Shqipërisë së Veriut si banesa fshatare dhe procesi i formimit të tyre»** (P. Thomo, Konf. Komb. e Stud. Etn. 28-30 Qershor 1976, Tiranë 1977, f. 407-416); **«Tipologjia e banesës qytetare shqiptare gjatë shek. XVIII deri rreth mesit të shek. XIX»** (E. Riza, Konf. Komb. e Stud. Etn. 28-30 Qershor 1976, Tiranë 1977, f. 417-427); **«Banesa fshatare në Malësinë e Tiranës gjatë shek. XIX dhe fillimit të shek. XX.** (A. Muka, E SH IX, Tiranë 1978, f. 208-312); **«Tipa banesash në disa fshatra të Librazhdit»** (A. Muka, E. SH. X, Tiranë, 1979, f. 178-218) dhe **«Banesat me kullë në Shqipëri»** (P. Thomo, E SH XII, Tiranë 1982, f. 5-36).

Artikujt që përmendëm, pavarësisht nga grupimi që bëmë, nëpërmjet një materiali të gjerë faktik sjellin një ndihmesë të rëndësishme në studimin e banesës sonë popullore. Njohja me tipa të veçantë banesash, me kohën dhe shkallën e përhapjes, me problemet e evolucionit nga format e thjeshta tek më të zhvilluarat, ose me problemet e përpunimit arkitektonik e konstruktiv etj. janë disa nga çështjet që trajtojnë këta artikuj. Pra problemet e banesës popullore në këta artikuj përgjithësisht nuk janë parë në këndin e ngushtë teknik-ndërtimor, por para së gjithash të lidhura me shoqërinë, familjen, mënyrën e jetesës dhe problemet ekonomiko-shoqërore, si shtytësit më kryesorë të ecurisë së banesës dhe të vetë karakterit të kësaj ecurie. Duke punuar në këtë rrugë është arritur të zbulohen lidhjet e tipave të caktuar të banesave qoftë ndërmjet tyre, qoftë me banesat paraardhëse. Po ashtu, është argumentuar se nëpërmjet një përpunimi të vazhdueshëm arkitektonik e konstruktiv të elementeve dhe të njësive të ndryshme të banesës, kemi një kalim logjik nga format e thjeshta tek ato më të zhvilluarat e më të përpunuarat. E gjithë kjo rrugë trajtimi ka zbuluar në mënyrë bindëse forcën vepruese të faktorit të brendshëm si më kryesorin, i cili e bën tipologjinë e banesës sonë të pasur, të larmishme por edhe unitare në vijat e saja themelore.

Analiza tipologjike dhe arkitektonike e banesave është bërë duke vënë në themel të trajtimit një tipar të tillë të rëndësishëm siç është ai i kompozimit planimetriko-volumor. Duke u nisur nga ky kriter bazë kanë dalë qartë tipet, ecuria e tyre dhe variantet kryesore që dallohen në to. Fjala vjen, duke shqyrtuar banesën në Has dhe Malësinë e Gjakovës, autori argumenton në mënyrë bindëse kalimin nga grupimi i ndërtimeve të familjes së madhe drejt banesës së fortifikuar, e cila në shekullin e kaluar bëhet mbizotëruese në këto treva. Në artikullin për Malësinë e Tiranës, në të cilën përfshihen dy rrethina të vjetra e të njohura me emrat Bende dhe Tamadhé, autori pasqyron gjerësisht ndërtimet popullore të kësaj zone dhe karakterin e vendbanimeve. Në shqyrtimin tipologjik të banesës vihet theksi në një tip banese të njohur në mbarë trevën e Tiranës. Ky tip, me konceptime themelore të njëjta në mbarë trevën, na paraqitet me dy variante në Malësinë e Tiranës.

Tipologjia e banesës qytetare shqiptare deri në mesin e shekullit të kaluar është e trajtuar mjaft qartë. Dukuritë janë parë në lidhje të drejtpërdrejtë me faktorët ekonomiko-shoqërorë, duke qënë edhe vetë tipologjia e banesës karakteristike për formacionin feudal të shoqërisë shqiptare.

Po ashtu, duke trajtuar kullat në Shqipërinë e Veriut, ose banesat me kullë në mbarë Shqipërinë, autori na bind se ideja e mbrojtjes në këto banesa është zgjidhur në mënyrë interesante dhe komplekse e me një shtrirje të gjerë kohore e hapësirore. Duke ndjekur rrugën e evolucionit të banesës së fortifikuar nga banesa paraardhëse, autori i ka ballafaquar pikëpamjet e tij me ato të autorëve të huaj, duke zbuluar qëndrimet apo vlerësimet e gabuara të tyre.

Pa hequr nga qëndra e vëmendjes banesën popullore, në këta artikuj sillet material me interes edhe për karakterin e oborrit të banesës, ndërtimet ndihmëse ekonomike dhe disa veçori e tipare dalluese të vendbanimeve fshatare. Fjala vjen, në mjaft fshatra të zonave malore të Shqipërisë së Mesme, krahas karakterit të shpërndarë të tyre, është vënë re si tipar dallues ndarja e secilit në tre breza banimi, të njohura me emrat «vërri» (ose «zall»), «katund» dhe «mal». Një pjesë e këtyre brezave me kohë janë kthyer edhe në fshatra më vete.

Në mënyrë të përmbledhur mund të themi se ndërtimet popullore në këta artikuj trajtohen në aspekte të ndryshme e të gjera. Për pasojë, këta artikuj të marrë së bashku hedhin dritë mbi rrethanat e zhvillimit historik e shoqëror të popullit tonë, mbi zhvillimin e arkitekturës sonë popullore dhe mbi shumëllojshmëritë e formave me të cilat na paraqitet në vendin tonë.

Duke sjellë ndihmesa në drejtimet e mësipërme,

këta artikuj, të radhitur krahas studimeve të tjera jo të pakta për arkitekturën shqiptare, plotësojnë boshllëkun e ndjeshëm të së kaluarës në këtë fushë, korrigjojnë pasaktësitë ose qëndrimet heshtëse e përçmuese që duken në trajtime të përgjithsuara të autorëve të huaj për arkitekturën tonë popullore dhe njëkohësisht forcojnë gjithnjë e më shumë themelet e hedhura për studime të ardhme gjithnjë e më të thelluara.

III. Një grup tjetër artikujsh formojnë ata që merren me vendbanimet dhe me banesën fshatare pas Çlirimit. Të tilla janë, fjala vjen: **«Provë për një studim etnografik në kooperativën bujqësore «Shkëndia» Korçë»** (A. Gjergji, E SH II, Tiranë, 1963, f. 81-109); **«Zhvillimi i banesës popullore në fshatin tonë socialist»** (K. Zheku, Konf. Komb. e Stud. Etn., Tiranë, 1977, f. 429-441); **«Tipare të reja të vendbanimeve fshatare»** (V. Cicko, Konf. Komb. e Stud. Etn., Tiranë, 1977, f. 443-451); **«Tipare të reja të vendbanimeve dhe të banesave popullore në trevën e fshatit të bashkuar Koplik në vitet e pas Çlirimit»** (K. Ulqini, E SH XI, Tiranë 1981, f. 161-176); **«Fshati si territor banimi dhe si bashkësi shoqërore** (A. Gjergji, E SH XII, Tiranë, 1982, f. 151-190).

Në këta artikuj sillen të dhëna për zhvillimin e vendbanimeve dhe të banesës në kushtet e vendosjes së pushtetit popullor dhe të ndërtimit socialist. Vihet në dukje se tipari më dallues fill pas Çlirimit të vendit është rindërtimi i banesave të shkatërruara nga lufta. Në mjaft raste këto rindërtime të bëra mbi themelet e banesave të vjetra, ndërsa riprodhonin skemat e vjetra planimetrike, në planin konstruktiv dhe në atë të përpunimit arkitektonik paraqiteshin më të qëndrueshme e më të arrira.

Një dukuri tjetër e viteve të pas Çlirimit është modifikimi shkallëzor por gjithnjë në rritje i tipave ekzistues të banesave të vjetra. Rritja numerike e ndarjeve të brendshme, futja gjerë e suvatimeve, e tavaneve, largimi i bagëtive nga kati përdhe, ose ndërtimi i aksesorëve ndihmës e ekonomikë në oborrin e banesës, përpunimi i brendshëm e deri ai i pamjeve të jashtme të banesës, janë disa nga drejtimet kryesore të këtyre modifikimeve.

Një dukuri tjetër me prirje gjithnjë në rritje, ka qënë dhe mbetet ndërtimi i banesave krejtësisht të reja. Në to po pasqyrohen gjithnjë e më shumë kërkesat në rritje të jetës në fshat. Një tipar dallues i banesave të reja në fshatin e sotëm shqiptar është futja me ritme të shpejta e koncepteve të përbashkëta me shtrirje ndërzonale e ndërkrahinore në kompozimin dhe karakterin e këtyre banesave, dhe të ndërti
meve në përgjithësi. Po ashtu, pa hequr dorë ng
materialet rrethanore, po gjejnë përdorim gjithnjë
më të gjerë lëndë të reja të prodhuara pranë ose n
afërsi të qendrave të banuara.

Mbështetja e gjithanshme e komplekse e shteti
socialist, reforma agrare dhe kolektivizimi janë mo
mente themelore që kanë ndikuar fuqishëm qoftë n
përshpejtimin e ritmeve të ndërtimit, ashtu edhe n
karakterin e këtyre ndërtimeve. Fjala vjen, vendin
ustallarëve shëtitës të djeshëm e kanë zënë mjeshtë
të vetë fshatrave ose qendrave të banuara, të orga
nizuar edhe në brigada a sektorë ndërtimi.

Në këta artikuj del gjithashtu e qartë se edh
veprimtaria ndërtimore për banim në fshat ka marr
e po merr gjithnjë e më shumë karakter të organizuc
e të planifikuar.

Mungesa e kuadrove të nevojshme për studime
projektime që ndihej e fortë fill pas Çlirimit, tanim
është kapërcyer në mënyrë të kënaqshme. Në ditët
sotme puna e organizuar për hartimin e planeve rre
gulluese të fshatrave dhe realizimi i çdo ndërtimi m
projekt të hartuar nga specialisti, është një dukuri m
prirje në rritje. Ndërsa fshati i djeshëm kishte si një
formuese të tij banesën dhe si epiqendër edhe kishë
e xhaminë, sot zonifikimi i fshatit me ndërtime sipc
karakterit të tyre për banim, për ekonominë, për ne
voja social-kulturore etj. është një dukuri që nu
është vështirë ta konstatosh. Detyrat që kanë zyrat
projektimit dhe të urbanistikës nëpër rrethe përbëjr
një bazë të mirë për të ardhmen, në realizimin gjith
një e më dinjitoz të dukurive që thamë.

Sidoqoftë, artikujt e mësipërm vetëm sa kanë pr
kur problemet e ndërtimeve dhe të vazhdimësisë
elementeve pozitive të traditës në vitet e pas Çlirim
Thellimi e trajtimi i gjithanshëm i saj është një ng
detyrat e së ardhmes edhe për etnografët tanë.

* *
*

Të gjitha sa shkruam më lart tregojnë se përmbl
dhësi «Etnografia shqiptare» gjatë këtyre 20 vjetë
që nga dalja e numrit të parë, krahas botimeve
tjera, po jep ndihmesën e vet në drejtim të studim
njohjes dhe propagandimit të vlerave të kulturës so
popullore duke përfshirë edhe arkitekturën popullo
si pjesë e saj.

DOKUMENT

Ali MUKA

DO NOT COPY

Recension
12 NUMEROS DU RECUEIL «ETHNOGRAPHIE ALBANAISE»
(publication des secteurs de l'Ethnographie près l'Institut de la Culture Populaire)

En 1947, avec la fondation de l'Institut des Sciences, fut créé aussi le secteur de l'Ethnographie. De nos jours, 35 ans après, ce secteur fait partie de l'Institut de la Culture Populaire et fonctionne en deux sub-divisions: le secteur de la culture matérielle et le secteur de la culture spirituelle. 35 annees d'activité dans le domaine de l'ethnographie couvre une periode courte. Toutefois étant une activité organisée et planifiée, elle représente un travail intense, des résultats et des succès dans le sens de la découverte, de l'accumulation, de l'étude et de la publication des valeurs ethnographiques créées de génération en génération par notre peuple.

Un événement mémorable dans la vie du secteur et de toute l'activité de recherche scientifique dans le domaine de notre ethnographie est le commencement de la publication du recueil «Ethnographie Albanaise», depuis l'année 1962 jusqu'à nos jours. «Ethnographie Albanaise» est le premier recueil où ne sont reflétés que des problèmes relevant de la culture populaire albanaise traités par nos ethnographes.

La parution du premier numéro coïncidait avec le 15e anniversaire de la création du secteur de l'Ethnographie. Cela n'a pas été dû au hasard. Cela exprimait le niveau atteint par le travail de recherche scientifique en ce temps-là, la création d'une bonne base matérielle et documentaire et par dessus tout, la spécialisation et la qualification au cours du travail des travailleurs s'occupant de problèmes de l'ethnographie.

Maintenant lorsqu'on considère les 12 numéros publiés, il n'est pas difficile de s'apercevoir des phénomènes ci-dessus et d'autres non moins importants.

1. Les rithmes de publication n'ont pas été constants depuis la parution du premier numéro, mais ils sont venus toujours croissants. Il suffit de rappeler que les deux premiers numéros ont paru respectivement en 1962 et 1963, le troisième trois ans après (en 1966) le quatrième six ans après (en 1972), le cinquième deux ans après (en 1974). Par la suite l'intervalle d'un numéro à l'autre est venu se stabilisant, arrivant à la parution d'un numéro par an. Ce phénomène témoigne de l'augmentation de l'expérience dans la publication d'un tel recueil. De même le nombre de cadres est accru et leur qualification est entrée sur le chemin de la solution avec succès au cours du travail.

2. Les 12 numéros du recueil publiés jusqu'à nos jours reflètent des valeurs et des traditions de notre culture nationale dans un prisme ethnographique. Dans tous les thèmes saisis, qui ne sont pas peu nombreux, les problèmes sont soumis et traités des positions de la méthodologie marxiste-léniniste. Cela rend le recueil une publication d'importance où a trouvé et trouve une affirmation publique la pensée scientifique de notre ethnographie nouvelle, qui chaque jour qui passe dit mieux sa parole au niveau que le temps exige.

3. Le nombre des signataires des écrits publiés dans les numéros du recueil est en croissance continue. Il y est des signataires qui ne manquent pas dans la plupart des numéros et qui traitent généralement des thèmes relevant de domaines importants de l'étude de l'ethnographie.

Les signataires de ce recueil sont: ou bien des travailleurs du secteur, dont le nombre est venu croissant, ou bien des collaborateurs extérieurs, y compris aussi des hommes d'études d'autres centres de recherche scientifique, à part ceux de la base. Cette réalité d'un coté a laissé ses traces dans l'accroissement de la variété thématique du recueil, et d'autre part elle constitue une garantie optimiste pour l'avenir.

4. En considérant l'ensemble des thèmes d'articles publiés jusqu'à ce jour, on s'aperçoit qu'une grande partie d'eux, pour ne pas dire la plus grande, appartient au traitement des problèmes de la culture sociale et de celle spirituelle. De cela témoignent les chiffres. Des 137 titres en tout inclus dans les 12 numéros du recueil, 54 articles avec environ 1600 pages, c-à-d. 40% de la quantité totale, sont consacrés aux problèmes relevant du domaine de la culture sociale et spirituelle. Ce phénomène a sa propre explication, toute naturelle. Il a été dicté par l'étape de la révolution socialiste ininterrompue chez nous. Les grands mouvements révolutionnaires, qui, avec leur contenu et le but visé, pénétraient dans chaque pore de notre vie nouvelle et pleine d'animation, ne pouvaient laisser en dehors de l'engagement même ce recueil, avec ses moyens, ses possibilités et sa façon. Donc, dans la lutte frontale contre toutes les manifestations de l'idéologie, de la psychologie et des coûtumes anciennes et viellies, féodales et patriarcales, notre ethnographie apporte sa propre contribution. Sans jamais laisser de côté l'objectivité scientifique, les publications de cette espèce ont exprimé et expriment une tendance de classe ouverte. Le temps a tout naturellement amené à la participation plus active de collaborateurs extérieurs, qui ont traité les phénomènes relevant du domaine mentionné plus haut avec des moyens et selon des methodes de la disipline de l'ethnographie, sans que l'intervention d'autres sciences fasse défaut.

DO NOT COPY

Le rapport numérique présenté ci-dessus, ne sousentend point qu'aux études dans le domaine de la culture materielle n'a pas été prêté l'attention requise. Et ceci tant pour la quantité que pour la qualité. Des thèmes non moins importants ont été pris de façon continuelle et systématique de ce domaine. Rappelons, par exemple, que du nombre total des articles écrits sur le domaine de la culture materielle, 21 articles (environ 560 pages) sont consacrés aux traditions de la vie économique et aux phénomènes y relatifs; 14 articles (environ 250 pages) sont consacrés aux métiers divers de l'artisanat; 15 articles (environ 460 pages) sont consacrés aux habits populaires albanais; 17 articles (environ 560 pages) à notre architecture populaire etc.

Pas mal de phénomènes sont traités depuis le passé (surtout depuis le XVIIIe-XIXe siècles) jusqu'à nos jours, exeption faite des articles traitant directement de problèmes contemporains.

Un nombre considérable d'articles (environ 30%) traite des phénomènes sur un plan général national. Les autres traitent de façon naturelle de villages, environs ou zones ethnographiques déterminées, sans laisser de côté, même dans ce cas, les rapports comparatifs. Ces index, si l'on prend en considération le temps où les études organisés et systématiques dans le domaine de l'ethnographie ont commencé, sont justifiés, mais ils exigent une révalorisation avec responsabilité pour l'avenir.

Les thèmes traités dans les numéros du recueil parus jusqu'à nos jours, dans leur majorité, ne sont pas dûs au hasard ou isolés dans un seul article. Certes, les articles particuliers apportent du matériel d'intérêt, même si ce n'était que sur le plan historique. Cet intérêt réside sans doute même sur le plan typologique, en ce qui concerne l'étendue spaciale du phénomène et le degré et le caractère de cette étendue. Ce qu'on vient de dire constitue un côté de la valeur que présentent les articles particuliers. L'autre côté important est le fait que dans des thèmes déterminés et importants est créée et est en train de se créer une base saine, nécessaire et prometteuse pour des vues généralisatrices de caractère monographique. De telles monographies ont été déjà préparées ou sont en train de se préparer. D'autre part, ces articles enrichissent le tableau préliminaire à des publication solides de la série de l'héritage culturel de notre peuple, entreprise par notre Académie des Sciences. Finalement, ils servent de façon complète et générale à la préparation rythmique de l'Atlas Ethnographique Albanais, processus qui a déjà commencé.

En visant de tels buts programmés, le recueil, avec pas mal de problèmes, dont il traite, sert à l'actualité et en tant que précurseur de quelques, publications monographiques, lesquelles, étant des publications integrales, éclaireront de façon toujours plus profonde certains des aspects les plus fondamentaux de phénomènes ethnographique albanais.

5. Avec le matériel qu'il apporte et les analyses qu'il offre, le recueil demeure de pair avec les autres publications de nos sciences albanologiques, en apportant sa propre contribution dans certaines directions non de peu d'importance:

Premièrement, *en découvrant et en faisant connaître des réalisations et des valeurs de notre culture populaire, il appuie, aide et complète, des conclusions et des thèses radicales de notre historiographie nouvelle, problèmes importants de notre ethnos et de son évolution au cours des siècles.*

Deuxièmement, *les études publiées sur les pages de ce recueil, de pair avec les études de toutes nos sciences sociales, apportent leur contribution pour rejeter avec des arguments persuasifs les point de vue anti-albanais et anti-scientifique, qui ignorent ou déprécient notre culture ancienne et nouvelle et l'esprit créateur de notre peuple. Le vaste matériel de faits, la description avec sentiments et amour et avec exactitude et responsabilité scientifique, est la meilleure réponse donnée aux points de vue et aux pensées inexactes, erronnées ou hostiles, que même la science progréssiste mondiale considère maintenant de viellies et sans valeurs. Ainsi, dans tous les thèmes traités, indépendamment de leur étendue ou de la profondeur de traitement de l'un par rapport à l'autre, dont les ethnographes ont encore à faire, dans les pensées exprimées, dans les analyses et dans le matériel apporté, domine l'idée qu'il est vrai que notre peuple a continuellement été l'objet d'attaques et de longues occupations, mais il a su conserver son identité en tant que peuple et en tant que nation.. Donc, bien que dans des conditions historiques compliquées, il a continué de vivre et de créer. Il n'a également vécu ni isolé, ni fermé, mais, selon ses possibilités et selon les circonstances, il a eu des échanges avec les autres peuples, en conservant toujours son individualité et sa culture aux racines séculaires.*

6. Un autre trait qui attire l'attention dans tous les numéros du recueil est le fait que les phénomènes ou les différentes pratiques sont traités avec un esprit sain et tendancieux, en découvrant du même coup le caractère social conditionné. Ce phénomène démontre que dans la société albanaise de l'époque était présente et jouait son propre rôle la division en classes et la force de l'argent. Le traitement sur ce plan est d'importance et de valeur multilatérale pour l'histoire de notre culture populaire.

7. Les résumés en langue étrangères qui accompagnent les articles de la publication en albanais du recueil et la publication intégrale en langue française (qui a commencé avec le numéro VIII) rendent le recueil pratiquement utilisable même du lecteur etranger, qui n'a pas manqué de donner ses appréciations positives et de sympathie, et d'exprimer son intérêt pour la contribution scientifique qu'il apporte et l'angle de vue dont il traite les problèmes.

8. De pair avec les autres publications de l'Institut de la Culture Populaire, cette publication constitue une contribution précieuse dans la qualification de tous ceux qui, chez-nous, s'occupent des problèmes multiples de la culture populaire.

Avec cette publication et toutes les autres activités, nos ethnographes finalement sont conscients d'avoir seulement ouvert le chemin prometteur et optimiste d'un travail plus grand, plus complexe et plus profond dans l'avenir.

* * *

Une place importante a été réservée sur les pages de ce recueil au thème des centres habités et des constructions populaires albanaises, principalement de l'habitation rurale. Si l'on compte aussi les deux articles inclus dans la publication spéciale en français, qui a paru en 1976, à l'occasion de la Conférence Nationale des Etudes Ethnographiques, ainsi que les quatre études présentées dans cette conférence, le nombre de ces études remonte à 21. Dans les autres publications de l'Institut de la Culture Populaire, surtout dans les six numéros de la revue «La Culture Populaire» qui ont parus jusqu'à ce jour, ont été publiés assez d'articles et de recensions consacrés à l'architecture populaire albanaise. Ces derniers ouvrages ne feront pas l'objet d'analyse de cette écrit.

Un groupe d'articles du recueil est formé par ceux qui traitent de l'habitation d'un village unique: «La maison d'habitation dans le village de Mullet et son développement» (K. Zheku, E. A*. I. Tirana, 1962, p. 65-104); «Essait d'étude ethnographique dans le village de Rembec (Korça)» (A. Gjergji, E. A. II, Tirana, 1962, p. 193-250); «Les traits caractéristiques de l'architecture du village de Linxë, Tirana» (K. Zheku, E. A. II, Tirana, 1963, p. 110-143); «Les maisons d'habitation dans le village de Pojan, Myzeqe» (K. Zheku, E. A. III, Tirana, 1966, p. 78-118); «Quelques maisons d'habitation caractéristiques dans les villages de Farkë et de Lundër» (K. Zheku, E. A. IV, Tirana, 1972, p. 242--261); «L'habitation type gjirokastrite» (E. Riza, E. A. ed. spec. Tirana, 1976, p. 71-192) et «Un complexe d'habitation dans le village de Brar (Tirana)» (A. Muka, E. A. XII, Tirana, 1982, p. 191-219). Ces articles, dont une partie constitue les premières contributions de nos hommes d'études dans ce domaine, ont leur propre importance et leurs propres valeurs. Par exemple, le tableau de l'habitation des villages de Mullet, Linxë, Farkë et Lundër, éclaire le caractère de l'habitation rurale de la région de Tirana, laquelle, comme de vastes études ultérieures l'ont démontré, tant pour la ville de Tirana, que pour sa campagne, conserve pas mal de traits individuels qui lui accordent une place particulière dans toute la typologie de notre habitation populaire, comme un des types les plus caractéristiques et les plus anciens d'elle. Un article sur l'habitation urbaine (celle de Gjirokastra), bien qu'unique, donne un panorama complet sur l'habitation d'un centre ancien et important, comme Gjirokastra l'est. N'oublions pas que Gjirokastra a été déclarée «ville-musée» depuis l'année 1961, même par les valeurs nombreuses et variées des constructions populaires et particulièrement de son habitation, qui est l'un des combles du génie créateur du maitre populaire.

Un autre groupe est formé par les articles qui traitent de nos constructions populaires qui connaissent une étendue territoriale plus vaste et touchent quelques alentours de villes et quelques régions, parfois même le pays tout entier. C'est à ce groupe qu'appartiennent des articles tels que: «L'habitation populaire de type de tour dans le Mat et le Mirditë» (P. Thomo, E. A. IV, Tirana 1972, p. 202-241); «L'architecture de l'habitation rurale de Martanesh» (A. Muka, E. A. VII, Tirana 1976, p. 201--248); «L'architecture de l'habitation rurale à Has et à Malësia de Gjakovë» (P. Thomo, E. A. Ed. Spec., Tirana 1976, p. 193--221); «L'habitation à encorbellement de l'Albanie du Nord» (P. Thomo, E. A. VIII, Tirana 1976, p. 131-238); «Les tours de l'Albanie du Nord en tant qu'habitations rurales et le processus de leur formation» (P. Thomo, Conf. Nat. des Etud. Ethn. 28-30 Juin 1976, Tirana 1977, p. 407-416); «La typologie de l'habitation urbaine albanaise au cours du XVIIIe siècle jusque vers le milieu du XIXe siècle» (E. Riza, Conf. Nat., des Etud. Ethn. 28-30 Juin 1976, Tirana, 1977, p. 417-427); «L'habitation rurale dans la Malësia e Tiranës au cours de XIXe siècle et du débul du XXe siècle» (A. Muka, E. A. IX, Tirana 1978, p. 208-312); «Types d'habitations dans quelques villages de Librazhd» (A. Muka, E. A. , Tirana 1979, p. 178-218) et «Les habitations à tour en Albanie» (P. Thomo, E. A. XII, Tirana 1982, p. 5-36).

Les articles, qu'on vient de mentionner, indépendamment du groupement, qu'on a fait, au moyen d'un vaste matériel de fait, apportent une contribution importante dans l'étude de notre habitation populaire. La connaissance de types particuliers d'habitations, de l'époque et du degré de propagation, des problèmes de l'évolution depuis les formes simples à celles les plus évoluées, ou bien des problèmes de l'élaboration architectonique et constructionnelle etc. sont quelques-unes des questions que ces articles traitent. Donc les problèmes de l'habitation populaires dans ces articles généralement ne sont pas vus dans un angle étroit technique et constructionnel, mais avant tout en liaison avec la société, la famille, le mode de vie et les problèmes économico-sociaux, étant les incitateurs principaux de l'évolution de l'habitation et du caractère même de cette évolution. En travaillant de la sorte, on est arrivé à découvrir les liens entre des types déterminés d'habitations soit entre elles, soit avec les habitations précédentes. De même, on a argumenté qu'an moyen d'un traitement continuel architectonique et constructionnel des éléments et des diverses unités de l'habitation, se réalise un passage logique des formes simples à celles les plus évoluées et les plus avancées. Cette façon de procéder à découvert de manière convaincante la force motrice du facteur intérieur, qui est le principal et qui rend la typologie de notre habitation, riche, variée, mais aussi unitaire dans ses lignes fondamentale.

L'analyse typologie et architectonique des habitations est effectuée en mettant à la base du traitement un trait vital comme est celui de la composition planimétrique et volumétrique. Partant de ce critère de base, on a relevé les types, leur évolution et leurs variantes principales. Par exemple, en examinant l'habitation de Has et de Malësia e Gjakovës, l'auteur argumente de façon convaincante le passage du groupement de constructions de la grande famille vers l'habitation fortifiée, qui

* Ethnographie Albanaise.

DOI 10.61...

au siècle passé devient dominante dans ces contrées. Dans son article sur les zones montagneuses de Tirana, où l'on traite de deux cités anciennes connues sous les noms de Bendé et Tamadhé, l'auteur présente largement les constructions populaires de cette zone et le caractère des centres habités. Dans son analyse typologique de l'habitation, il souligne un type d'habitation bien connu dans toute la contré de Tirana. Ce type de conceptions fondamentales pareilles dans toute la contrée, se présente en deux variantes dans les zones montagneuses de Tirana.

La typologie de l'habitation urbaine albanaise, jusqu'au milieu du siècle passé, a été traité assez nettement. Les phénomènes ont été considérés dans leur liens directs avec les facteurs économiques et sociaux, étant donné que la même typologie de l'habitation est caractéristique à la formation féodale de la société albanaise.

De même, en traitant des tours de l'Albanie du Nord, ou bien des habitations à tour de l'Albanie entière, l'auteur nous persuade que l'idée de défense chez ces habitations a été résolue de façon intéressante et complexe et connaissant une vaste étendue temporelle et spaciale. En poursuivant la voie de l'évolution de l'habitation fortifiée. l'auteur a confronté ses points de vue à ceux d'auteurs étrangers, en découvrant leurs attitudes ou appréciations erronnées.

Tout en étant attentifs à l'habitation populaire, dans ces articles, on apporte du matériel d'intérêt même sur le caractère de la cour de l'habitation, sur les constructions économiques auxilières et certaines particularités et traits distinctifs des centres habités ruraux. Par exemple, dans beaucoup de villages des régions montagneuses de l'Albanie Centrale, de pair avec le caractère dispersé, on remarque la répartition de ces villages en zones d'habitations connues sous les noms «vërri», «katund», et «mal», dont une partie est transformée en villages à part.

En résumé, on peut dire que, dans ces articles, les constructions populaires sont traitées dans leurs aspects vastes et variés. En conséquence, ces articles pris ensemble jettent de la lumière sur les circonnstances du développement historique et social de notre peuple, sur le développement de notre architecture populaire et sur la variété de formes qu'elle revêt dans notre pays.

En apportant leur constribution dans le sens ci-dessus, ces articles rangés à côté d'autres études non moins nombreuses sur l'architecture albanaise, remplissent le vide profond du passé dans ce domaine, rectifient les inexactitudes ou bien les attitudes indifférentes et dédaigneuses, apparaissant dans des études généralisées d'auteurs étrangers sur notre architecture populaire et en même temps renforcent toujours d'avantage les fondements jetés pour de futures études toujours plus approfondies.

Un groupe à part est formé par les articles qui traitent des centres habités et de l'habitation rurale après la Libération. Tels sont, par exemple: «Essai d'étude ethnographique dans une coopérative agricole de Korça» (A. Gjergji, E. A. II, Tirana, 1963, p. 81-109); «L'évolution de l'habitation populaire da notre village socialiste» (K. Zheku, Conf. Nat. des Etudes Eth Tirana 1977, p. 429-441); «Nouveaux traits des centres habit ruraux» (V. Cicko, Conf. Nat. des Etudes Ethn., Tirana, 197 p. 443-451); «Nouveaux traits des centres habités et des hab tations populaires dans la contrée du village uni de Koplik pe dant les années d'après la Libération» (K. Ulqini, E. A. Tirana, 1981, p. 161-176); «Le village en tant que territoire d'h bitation et communauté sociale» (A. Gjergji, E. A. XII, Tiran 1982, p. 151-190).

Dans ces articles, on apporte des données sur l'évoluti des centres habités et de l'habitation dans les conditions l'instauration du pouvoir populaire et de la construction soci liste du pays. On y met en relief le fait que le trait distinc juste après la Libération du pays et la reconstruction des hab tations détruites par la guerre. Dans pas mal de cas ces recon tructions faites sur les fondations des habitations anciennes, to en reproduisant les schémas planimétriques anciens sur le pl constructionnel et celui du traitement architectonique se pr sentaient plus résistantes et plus réussies.

La modification graduée est toujours progressive des t pes existants d'habitations anciennes est un autre phénomè des années d'après-Libération. L'accroissement des pièces int rieures, l'application sur large echelle du crépissage, des pl fonds, le transfert du bétail du rez-de-chaussée, ou bien construction de volumes accessoires et économiques dans cour de l'habitation, l'élaboration intérieure et même extérieu des habitations, sont quelques-unes des directions touchées p ces modifications.

Un autre phénomène à tendance croissante, a été continue d'être la construction d'habitations tout à fait nouve les. Elles reflètent toujours davantage les exigeances croissant de la vie à la campagne. Un trait distinctif des nouvelles hab tations dans la campagne albanaise d'aujourd'hui est l'intr duction à des rythmes rapides de conceptions communes étendue inter-zonale et inter-régionale, dans la composition et caractère de ces habitations, et des constructions en génér De même, sans renoncer à l'utilisation de matériaux de circo stance, on fait toujours plus usage de nouveaux matériaux pr duits dans le voisinage ou à l'intérieur des centres habités.

L'appui total et complexe de l'Etat socialiste, la réforn agraire et la colectivisation sont les moments fondamentaux, q ont influé puissamment, soit sur l'accélération des rythmes construction, soit sur le caarctère de ces constructions. Par exe ple, les maîtres ambulants d'hier ont cédé leur place a maîtres des villages ou des centres habités mêmes.

Des ces articles, il ressort clairement que l'activité construction de maisons d'habitation dans la campagne a dé pris et continue de prendre toujours davantage un caractè organisé et planifié.

Le manque de cadres nécessaires à entreprendre des ét des et à élaborer des projets, qu'on sentait fortement après Libération, est maintenant réglé de façon satisfaisante. De n

DO NOT COPY

jours le travail organisé en vue de l'élaboration de plans d'aménagement des villages et la réalisation de toute construction selon un projet fait par le spécialiste sont un phénomène tendant à se généraliser. Si le village d'hier avait pour unité de formation l'habitation et pour épicentre l'église ou la mosquée, aujourd'hui, il n'est pas difficile de constater le phénomène consistant à munir le village de constructions qui selon leur caractère servent de logement, ou bien à satisfaire les besoins de l'économie et de la vie sociale et culturelle, etc. Les tâches des bureaux régionaux d'élaboration des projets et de l'urbanisme constituent une bonne base dans l'avenir en vue de la réalisation toujours meilleure des phénomènes qu'on a mentionnés.

Toutefois, les articles cités ci-dessus n'ont fait qu'effleurer les problèmes des constructions et de la continuité des éléments positifs de la tradition au cours des années d'après-Libération. Son approfondissement et son traitement total constituent l'une des tâches futures incombant à nos ethnographes.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

monumentet

Apollon BAÇE
Lazër PAPAJANI

MATERIALE DHE KUMTESA

KËSHTJELLA DHE MONUMENTE TË TJERA NË RRETHET PUKË, TROPOJË, KUKËS.

Në këtë shkrim do paraqesim rezultatet e ekspeditave përnjohëse të kryera në rrethet e Pukës, Tropojës dhe Kukësit në vitin 1982[1].

Zonat e mësipërme, në ndryshim nga zonat e tjera të vendit tonë, janë më pak të rrahura e të njohura. Përjashtuar banesën fshatare, nga këto zona njiheshin pak monumente të tjera dhe ata thuajse pa dokumentacion[2]. Qëllimi i ekspeditave tona ishte gjurmimi i monumenteve të gjinive të tjera, kryesisht i qëndrave të fortifikuara. Gjatë tyre u panë 15 kështjella, 3 kisha, një ujësjellës, një shpellë e banuar (fig. 1). Me këto ekspedita problemi s'mund të quhet i shteruar, por ato hedhin një bazë të mirë për gjurmimin e mëtejshëm.

Paraqitjen e materialit të ekspeditave e kemi renditur sipas itinerarit të ndjekur.

KALAJA E MICOJT. Kalaja e Micojt një fortifikim rreth 0,2 hektarësh ndodhet në fundin e një lugine të vogël me toka të mira e nën ujë (fig. 2), pranë fshatit të njëemërt. Fortifikimi ze pjesën e sipërme të një kodre në trajtë kupole, e cila ngrihet rreth 100 m mbi luginën (fig. 3). Nga pas kodra lidhet me një qafë jo shumë të pjerrët me vargun kodrinor. Afro 1 km larg saj, në luginë, ndodhet një varrezë, me sa duket e mesjetës së hershme[3]. Para saj, nga lindja, kalon përroi i Fletit, i cili pas 3-4 km, afër Fushë-Arzit, derdhet në Fand. Duke ndjekur fillimet e këtij përroi dhe disa qafa e rrugë malore, mund të dilet dhe në Iballë.

Muret e fortifikimit janë mjaft të dëmtuar dhe mund të kapen vetëm në trakte të veçantë. Muret 1,30 m të gjërë, janë punuar me gurë me madhësi mesatare, të puqur me llaç gëlqereje të fortë, me zhur. Në ta nuk shihen breza druri.

Në syprinën e brendshme të fortifikimit shihen fragmente qeramike me një krehje të lehtë sipër, karakteristike për qeramikën e vonë antike ose mesjetare të hershme të këtyre zonave. Këtu është gjetur dhe një sëpatë (fig. 4), po karakteristike për shekujt e antikitetit të vonë dhe mesjetës së hershme, ndërsa në afërsi të fshatit, në Bokat e Micojt, janë gjetur skorje me shumicë.

Në bazë të këtyre gjetjeve dhe pozitës, Kalanë e Micojt e shohim si një kështjellë të ndërtuar nga fundi i shek. VI që mbijetoi dhe në mesjetën e hershme.

SHPELLA E KAURIT. Gomina para se të derdhet në Drin afër Komanit, duhet të çajë përmes një gryke të ngushtë shkëmbore. Në të djathtë të saj shkëmbi

1) Në ekspeditën në rrethin e Pukës veç autorëve merrte pjesë dhe ing. M. Bezhani, ndërsa në dy rrethet e tjerë skicografi A. Delvina.

2) Indikacione me vlerë dhe përshkrime kanë dhënë për zbulimet në këto zona B. Jubani **(Gjetje të rastit në rrethet e Kukësit dhe Tropojës,** Buletin Arkeologjik, 1971, fq. 233-237).
D. Komata – A. Koka **(Të dhëna nga lugina e mesme e Drinit.** Iliria, VI, fq. 409-413). dhe K. Zela **(Kontribut për hartën arkeologjike të Kukësit,** Buletin arkeologjik, fq. 297-229).

3) Varreza është e paprekur, e mbrojtur në të kaluarën nga gojëdhëna, sipas së cilës ai që prekte varret goditej nga rufeja, si e tillë ajo paraqet interes për gërmim.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

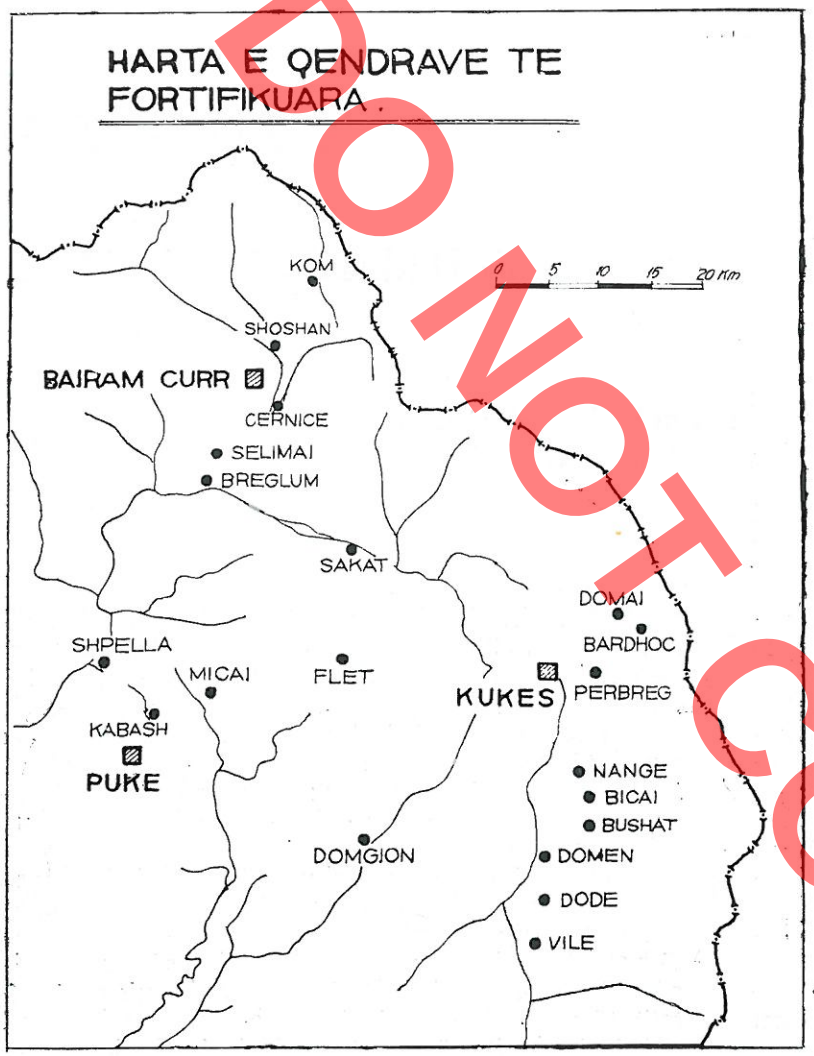

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 6

Fig. 4

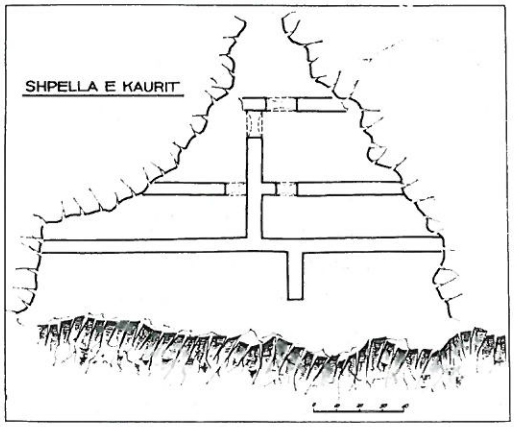

Fig. 5

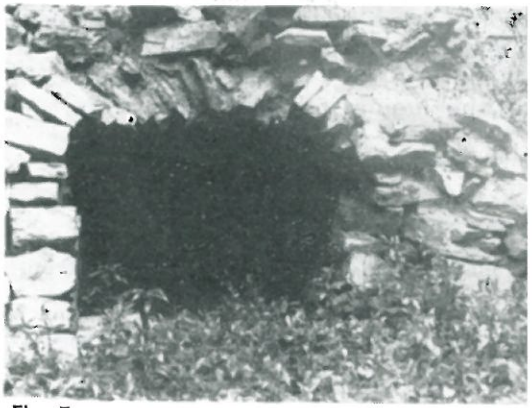

Fig. 7

ngrihet thikë përpjetë. Këtu afër majës ndodhet një shpellë mjaft e thellë, e njohur me emrin Shpella e Kaurit. Për në të, të çon një shteg fare i ngushtë që nis në rrëzë të shkëmbit. Shtegu vijon me pjerrësi në faqen e tij të thikët, por në metrat e fundit ai ndahet nga një ballkon natyral. Ballkoni, nja 4 m i lartë, del 2-3 m pezull në humnerë. Për ngjitjen në të nuk ka asnjë rrugë dhe me sa duket banorët e shpellës përdornin shkallë litari.

Shpella ka një ballë 18 m të gjërë i cili vjen e ngushtohet pas nja 5 metrash në gjysmën e kësaj gjerësije (fig. 5). Në ballë shihen gjurmët e një paramuri 0,60 m të gjërë. Mbas tij ndodhet një ambient dhe një koridor i ngushtë që të shpie në thellësi të shpellës. Ambienti është paisur me dy porta dhe një dritare nga balli. Muret e këtyre ndërtimeve janë me rasa guri të lidhura me llaç gëlqereje (fig. 6). Hyrjet dhe dritarja janë mbuluar me hark segmentar (fig. 7).

Një shtresë rreth 1,5 metërshe ekskrementësh përllumbash të egjër i fsheh gjurmët e jetës.

Këtë shpellë, duke u nisur nga kthinat e vogla, e mendojmë si një shpellë eremitësh gjë që e përforcon dhe emri shpella e Kaurit. Por nga ana tjetër kjo pikë kontrollon hyrjen për në rrugën gjatë Gominës, me rëndësi jo të pakët. Kështu që nuk përjashtohet krejtësisht mundësia që ajo të ketë qenë një pikë kontrolli ushtarak. Një paralele në këtë drejtim për shek. IV-VI ajo ka në kështjellën dhe shpellën në Prenjas (Rr. Gramshit)[4].

KËSHTJELLAT DHE KISHAT E KABASHIT. Në hartën e Shqipërisë veriore të hartuar prej Koronelit në shek. XVII, afër Pukës është vizatuar një kështjellë bri së cilës shkruhet «Forteza di legno di Gabassu» (fortesa e drunjtë e Kabashit)[5]. Kjo fortesë duke qenë prej druri sot është zhdukur dhe s'mbahet mend as nga vendasit e moshuar.

Me emrin kala prej tyre njihen disa rrënoja në një kodër afro 150 m të lartë, me shpate mjaft të pjerrët (fig. 8). Kodra e zhveshur, prej një formacioni të thërmueshëm e të rrëshqitshëm ranor, nuk është e përshtatshme për asnjë rrugë. Lart në të duken mbeturina të pakta muresh (fig. 9) që dëshmojnë praninë e një pike vrojtimi dhe të një fortifikimi të vogël.

Fragmentet e pakët të qeramikës për nga faktura i afrohen më tepër atyre të antikitetit të vonë.

Në qendër të fshatit ndodhet një platformë mbi të cilën më vonë, nga fundi i shekullit të kaluar, është ndërtuar kisha e Shën Palit. Platforma krijohet nga disa substruksione guri rreth 25 m të gjatë. Substruksionet, që nga ana e lindjes marin trajtën e një abside gjysëm rrethore, me sa duket i përkisnin një kishe të rrënuar, mundet të shek. XV. Por nën substruksione ka pasur një ndërtim më të vjetër. Prej tij shihen gjurmët e mureve ballore, 23 m larg njëri-tjetrit, dhe e tërë mbulesa me tjegulla e rrëzuar njëherazi brenda. Tjegullat e çatisë, tegulae (fig. 10) dhe imbricë, kanë po atë profil karakteristik si në kështjellat në Vig dhe Bushat, të dyja të shek. IV. Rrëzimi ka qenë kaq uniform saqë imbricet shihen të vendosura rregullisht mbi tegulaet. Me sa kuptojmë në këtë vend së pari u ndërtua një kishë e Shek. të IV ose të V, më tej me shembjen e saj u ngrit një kishë në

Fig. 8

Fig. 9

4) A. Baçe — **Vrojtime arkeologjike në rrethin e Gramshit,** Monumentet, 3, fq. 199-202.
5) E. Armao, **Localitta chiese fiumi,** monti e toponimi vari di un antica carta dell Albania Settentrionale, Roma 1933.

BOOKOTCOPY

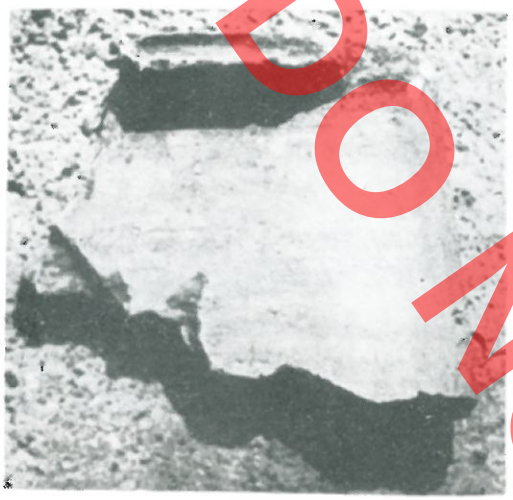

Fig. 10

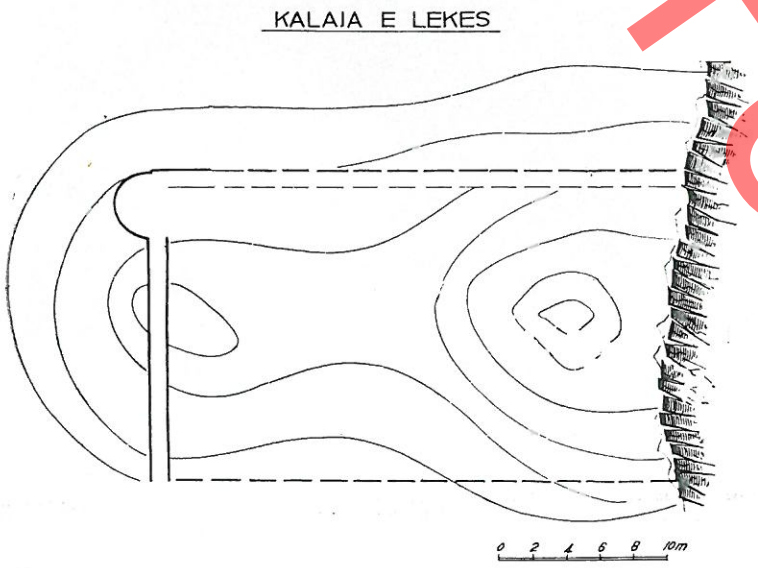

Fig. 11

mesjetë dhe mbas prishjes së kësaj të fundit u ndërtua kisha e re.

Vëmë në dukje se Kabashi ka qenë vazhdimisht një pikë me rëndësi ushtarake dhe ekonomike kjo e fundit dëshmohet dhe nga panairi që zhvillohej në të. Panairi ka qenë kryesisht i specializuar për shitjen e enëve që kuptohet nga emërtimi «e diela e enëve».

KËSHTJELLA E FLETIT DHE GJURMËT E RRUGËS SË PRIZRENIT. Kështjellën e Fletit e përmend Gjon Muzaka si një fortifikim të ndërtuar nga Lek Dukagjini[6] Kështjella me përmasa 32 x 18 m ndodhet në një kurriz të ngushtë që zgjatet nga lindja në perëndim (fig. 11). Në lindje të tij gjurmët e murit nuk ndiqen dot midis shkëmbinjve. Në veri e jug kurrizi zbret për nja 200 m në përroin e Benës dhe atë të Fletit me pjerrësi rreth 45°. Në këto dy anë muri mund të ndiqet vetëm si trase. Më mirë prej tij ruhet balli i ngushtë perëndimor 14 m i gjatë dhe 1,20 m i gjerë. Në skaj të tij ndodhet një kullë në formë gjysëm rreth me diametër rreth 4 m. Muratura është e shrregullt, e punuar me gurë të thyer me madhësi mesatare, të lidhur me mjaft llaç gëlqereje. Në mure shihen dhe vrimat e rrjetit të drunjtë të përforcimit.

Rreth 40 m poshtë kështjellës gjenden gjurmë e një rruge 2,30 m të gjerë, të prerë në shkëmb (fig 12). Rruga vijon me pjerrësi 13% duke i kaluar me serpentina me rrëzë 4-5 m shpatet e pjerrët. Traseja e saj e hapur në shkëmb është e niveluar dhe e shtruar me zhur të imët.

Kjo rrugë e njohur me emrin Rruga e Gjakovës ngjitej nga Fushë Arza deri tek Qafa e Malit. Prej këtej pas 700-800 m ajo zbriste rrëzë Kështjellës së Fletit e në fshatin e njëemërt. Këtu mbi përroin e Marka Palit ndodhej një urë e vogël, 3 m e gjerë, me dy këmbë të ulta dhe shtroje dërrase. Rruga më tej nga Ulzat e Xathit e deri tek varrezat e Xathit i qepet shpatit veri-lindor të luginës, e vazhdonte deri tek Hani i Sakatit.

KALAJA E SAKATIT[7]. Në pikën e takimit të Përroit të Madh e Përroit të Brahës me Drinin, ndodhet një

Fig. 12

6) C. Hopf, **chronique Gréeo-romanes inedites ou peu connues,** – Berlin, 1873.
7) Këtë emër Kështjella e ka marrë nga Hani i Sakatit..

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 13

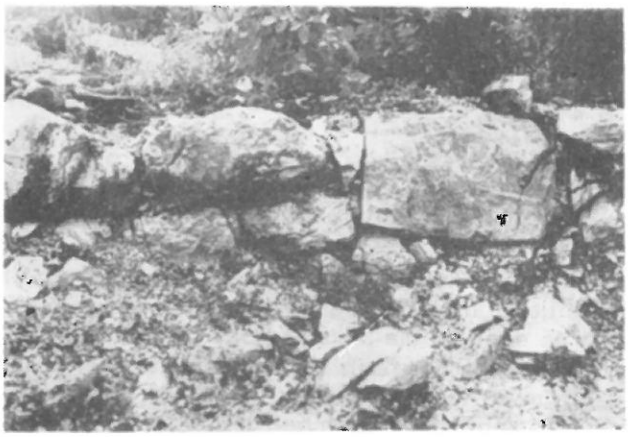

Fig. 14

Fig. 15

kodër në formë 8-shi. Sot me ngritjen e nivelit të ujrave nga diga e Fierzës, kodra është kthyer në një gadishull (fig. 13). Maja jugore, më e madhe, quhet Kodra e Rajës, kurse veriorja Kodra e Kalasë. Kështjella që gjendet në majën veriore ka, një sipërfaqe të vogël, rreth 0,1 hektarë. Disa trakte në anën lindore, ndonëse të zbetë, me gurë të papunuar dhe disa fragmente të pakët qeramike, tregojnë se jeta ka filluar të paktën nga shek. IV p.e.sonë. Në këtë kohë, ose më herët, ka mjaft gjasë që Kodra të jetë rrethuar me mure mbrojtëse (fig. 14). Muret e tjerë janë ndërtuar në shek. IV-VI. Kjo muraturë është punuar me gurë të thyer, me dy faqe, midis të cilëve është derdhur mbushja e mesit (fig. 15). Muret e fundit vazhdojnë me vija të drejta e me kthesa me kënd.

Në këtë vend kalonte dhe rruga e karrove që kapet qartë më në jug, në Flet. Rruga sipas vendasve ka qenë 2.5 m e gjerë, pa kalldrëm por ajo nuk mbante baltë në kohë shiu. Rruga e njohur, ashtu si dhe në Flet, me emrin rruga e Gjakovës, vazhdonte prej këtej në Vaun-Spas-Ike-Kuq-Patka e Hasit-Qafë e Prushit.

KALAJA E SHOSHAJT. Në grykën e Dragobisë Valbona çan nëpërmjet një kanioni të ngushtë. Në të djathtë ngrihet me faqe të thikta shkëmbore, për nja 300 m lartësia e Seocës. Në bregun e kundërt një shkëmb i fuqishëm bie thikë mbi lumë për 60 m, Por nga anët e tjera ai lartësohet vetëm për 10 – 15 m nga rrafshi ku kalonte rruga. Mbi këtë shkëmb, në skajin e tij jugperëndimor ndodhet një kështjellë 0,40 hektarëshe, e njohur me emrin Kalaja e Shoshajt (fig. 16). Kështjella ka trajtën e një trekëndëshi të cilit i është prerë maja (fig. 17). Muret e saj në veri e lindje vijojnë sipas kateteve, ndërsa hipotenuza, ana jugperëndimore, është lënë e parrethuar. Në këtë anë mbrojtja i është besuar shkëmbit të thikët. Në anën lindore 80 m të gjatë, muri për 54 metrat e para vijon krejt i drejtë, por më tej ai thyhet lehtë, me sa duket sipas terrenit. Kjo thyerje siguronte dhe një farë mbulimi me zjarr anësor të murit. Gjërësia e tij është 1.70 m, por lartësia nuk kapet dot. Nën masën e gurëve të rrëzuar para murit duken disa togje më të mëdhenj ndërsa nga mesi kapet një shpatull Kulle, 1,40 m e gjerë. Këto togje na lejojnë të supozojmë se në këtë anë ka pasur dy kulla. Rolin e Kullës së tretë në një farë mase e kryente thyerja e murit. Në se kjo është e drejtë, largësia midis kullave ka qenë rreth 20 m.

Në anën veriore muri vazhdon i drejtë për 68.50 m. Në këtë pikë duket dhe një shpatull kulle. Muri i kësaj ane ka qenë 1,05 m i gjerë. Brenda tij ndodhet një mur i dytë 0,50 metërsh, i cili ka gjasë më të madhe që ti përkiste shkallëve. Dy kullat e tjera mund të supozohen në mes, ku muri pëson një kthesë të lehtë, dhe në skajin e kundërt. Në anën perëndimore,

DO NOT COPY

Fig. 16

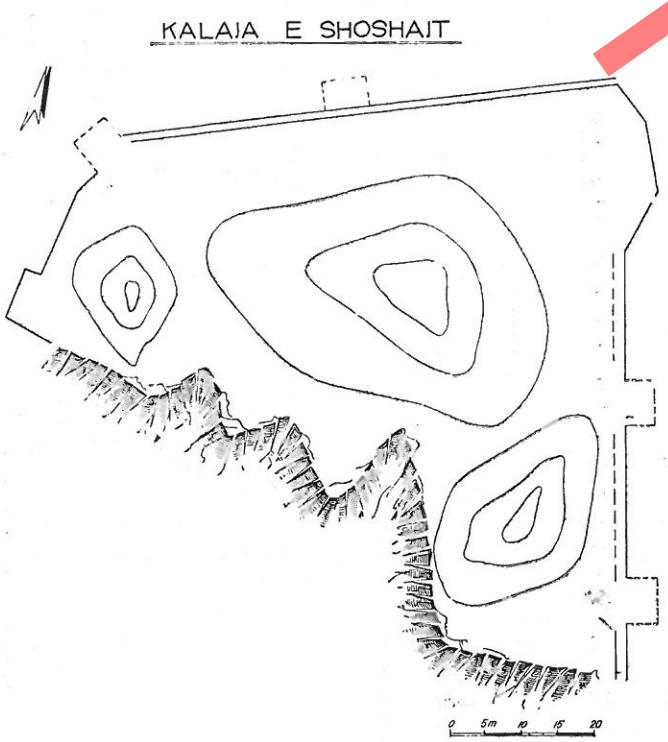

Fig. 17

27,60 m të gjatë, në takimin e kësaj ane me greminën, ndodhet një kullë e cekët 6,4 x 2,6 m, me mure 1,35 m të gjerë. Muret janë punuar me gurë të thyer të vendosur pa rregull, të lidhur me llaç të fortë. Mbushja midis faqeve të tyre është shtresëzuar.

Në brendi të kështjellës shihen copëra tullash dhe qeramike të përdorimit të përditshëm që i përket antikitetit të vonë.

Kështjella në Shoshajt dallon nga fortifikimet e tjera të kësaj zone për nga përmasat më të mëdha dhe shtrirja buzë rrugës, në një terren të sheshtë. Por më në lindje të saj gjendet një rrafsh i pasur me qeramikë, që tregon dhe praninë e një vendbanimi të hapur.

Detyra kryesore e kështjellës ishte kontrolli ushtarak i ngushticave të Dragobisë. Por si vendbanim ajo kishte përsipër dhe funksionin e qendrës administrativo-ekonomike të zonës.

KËSHTJELLA NË BREGLUMË DHE KISHA E ANÇITIT. Kështjella ndodhet në pjesën e sipërme të një shkëmbi të egër që bie thikë për afro 300 m mbi Drin. Nga anët e tjera pjerrësia s'është e pakët, por disnivelli është mjaft më i kufizuar, rreth 50 m. Në rrafshin e sipërm të këtij shkëmbi shihen mure 0,60 m të gjerë, ndoshta të banesave, por mundet dhe të ndonjë gjoksmbroje. Në anën veriore muri është më i gjërë, por traseja dhe përmasat nuk kapen dot për shkak të rrëzimeve. (fig. 18).

Përmasat e kështjellës (65 x 25 m), pozita e tërhequr, krejt e mbrojtur në gjysmën e gjatësisë, dhe gjurmët e ndërtimeve në brendi, e tregojnë atë një kështjellë të mesjetës së mesme, seli feudale. Datim në këtë kohë përkrahet dhe nga rrënojat e një kishe të vogël njënefëshe që ndodhet rreth 500 m në lindje të kështjellës. Para saj ndodhet këmbanorja katrore në plan (2.40 x 2.45 m) e ruajtur deri në 5.2 m lartësi (fig. 19). Kisha, e cila nuk mbahet mend nga vendasit përreth saj ka varre të rrethuar me gurë.

KALAJA E LEKËS (SELIMAJ). Fortifikimi i njohur me këtë emër ndodhet në fshatin Selimaj, në jug të tij. Këtu në buzë të një honi të thellë mbi përroin e Gabrave, ndodhet një shkëmb që bie thikë mbi një përrua, por që ka thuajse të njëjtin nivel me rrafshin perëndimor. Muret rrethues e qarkojnë shkëmbin ng

çdo anë, megjithëse në lindje është krejt i pangjitshëm. Muret janë punuar me gurë të thyer të vendosur në mënyrë të çrregullt në mur, të lidhur me një llaç të fortë të bardhë e me zhur. Gjerësia e tyre është rreth 1.70 m.

Në brendinë 0,1 hektarëshe të kështjellës shihen rrënojat e një ndërtese me përmasa rreth 11 x 8 m, dhe një ndërtim tjetër 8,4 x 6,4 m, gjasisht një sterë uji (fig. 20). Për nga përmasat dhe trajtimi ajo përkon me Kështjellën e Fletit të ndërtuar nga Lek Dukagjini, dhe atë të Breglumit. Këtë kështjellë që tradita ja atribuon Lekës, nuk do ta shihnin krejt të shkëputur prej tij. Megjithëkëtë ndërtimi i saj duket se ka qenë më i hershëm. Kjo dëshmohet nga qeramika e antikitetit të vonë dhe mesjetës e gjetur në brendi.[8]

KALAJA E CERNICËS. Në vendin e bashkimit të Bistricës me Valbonën krijohet një hundë e ngushtë dhe e gjatë shkëmbore. Hunda prej formacionesh konglomerate ngrihet 50 m nga të dy lumenjtë. Si pikë ajo ka mjaft rëndësi strategjike pasi kontrollon kalimin në rrugët e rëndësishme natyrale që vijojnë në luginat e dy lumenjve. Në skajin jugor të hundës gjendet një fortifikim i vogël (rreth 0,07 ha) (fig. 21). Sulmi më i lehtë është nga ana veriore ku syprina e hundës zgjatet krejt e rrafshët. Kalimit në këtë anë i kundërvihet një kullë drejtkëndëshe (4,8 x 6,7 m) me katin e parë të mbushur. Pas kullës muri fillon e kthehet në përshtatje me terrenin, me brinjë të shkurtëra e të drejta. Në fund, në jug, fortifikimi duket se mbaron me një kullë tjetër, konturi i së cilës nuk kapet mirë. Muret janë ndërtuar me gurë lumi të lidhur me mjaft llaç gëlqereje, por gjerësia e tyre nuk kapet dot. Fortifikimi i Cernicës i përket mesjetës së mesme. Me emrin Carnicë ajo përmendet në vitin 1610[9].

KOM. Në perëndim të fshatit Kom, para një rrafshi të vogël të gjelbëruar lumi i Tropojës çan një grykë të ngushtë (fig. 22). Në të djathtë të saj shihen gjurmët e një rruge 2 m të gjerë, me gurë të thyer të vendosur pa shumë rregull. Kjo rrugë që vende-vende vijon mbi një shtrat mbajtës prej gurësh të mëdhenj,

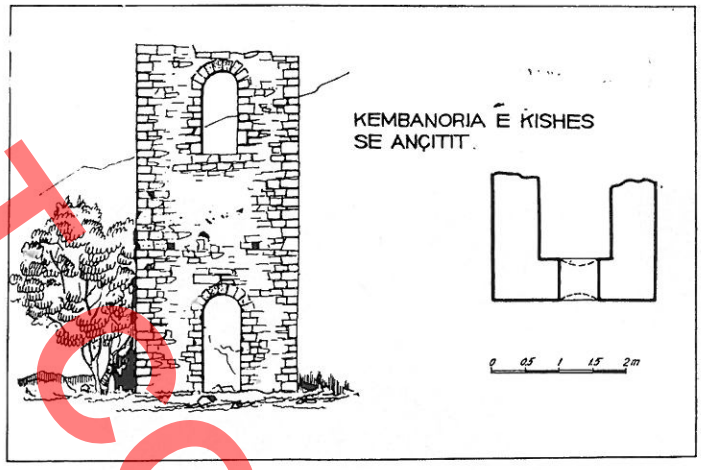

Fig. 19

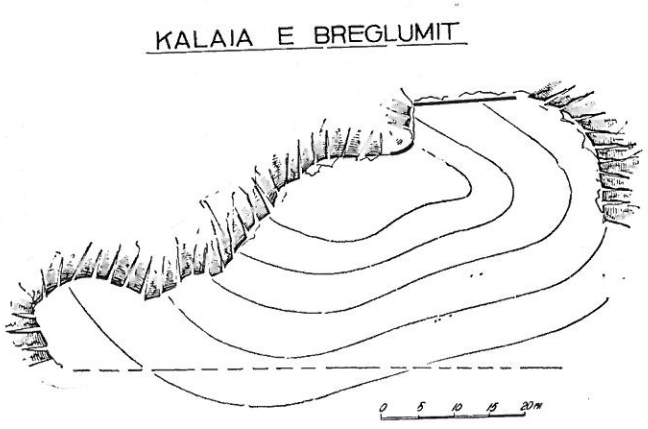

Fig. 18

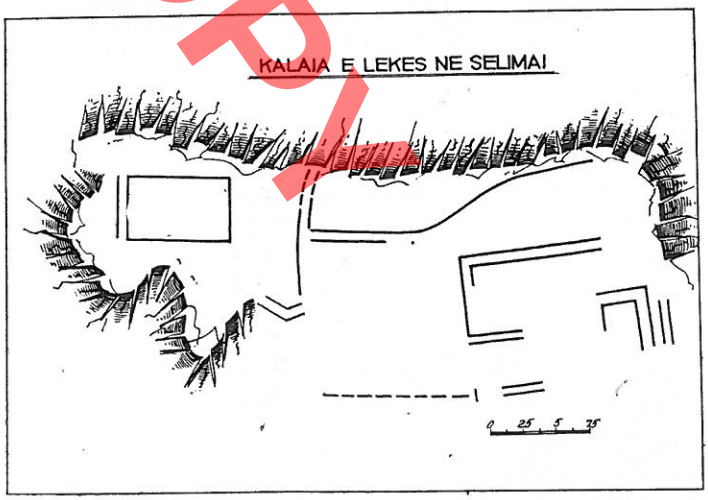

Fig. 20

8) B. Jubani, **Gjetje të rastit...**, fq. 234.
9) I. Zamputi, **Relacione mbi gjëndjen e Shqipërisë Veriore e të mesme në shek. XVII (1610-1634)**, Tiranë, 1963, fq. 387.

PO NOT COPY

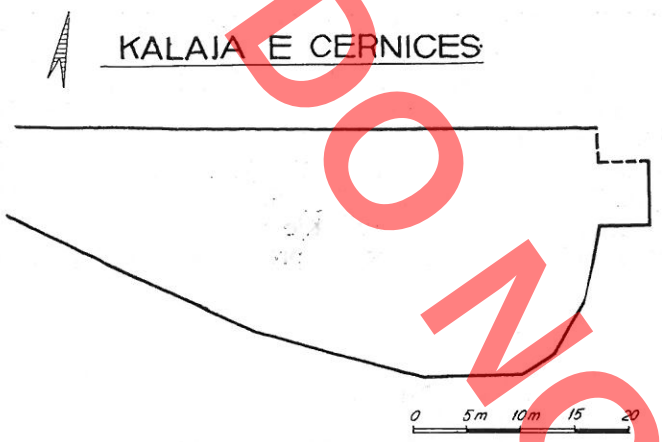

Fig. 21

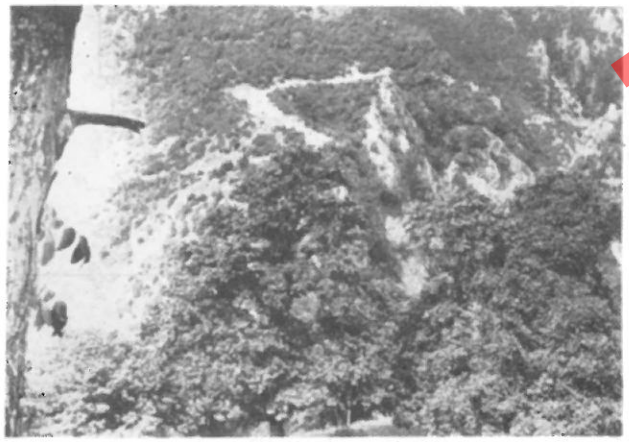

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24

kalon nëpër Bjeshkë, Sulbic, Dobërdol e Koshtinë e del në Kosovë. Po prej këtej mund të kalohet në Theth, (nga lugina e Vocit, çeremi, Valbona) dhe në Plavë.

Në grykën e mësipërme, paralel me rrugën vijon një mur 1,20-1,40 më i gjerë, me gurë të thyer e llaç. Kodra mbi të është e pjerrët dhe mjaft e madhe (rreth 40 ha). Rrjedhimisht ky vend nuk është i përshtatshëm për ndërtimin e ndonjë kështjelle. Kështu murin e mësipërm do ta mendonim më tepër si një mur barrierë për kontrollin e rrugës. Përveç këtyre gjurmëve në shpatet duken rrënoja banesash. Në to është gjetur dhe një vorbë e mesjetës së mesme. (fig. 23).

KËSHTJELLA NË FSHATIN BUSHAT. Kështjella që njihet nga vendasit me emrin Kalaja e Gjenovizit ndodhet në pjesën e sipërme të një kodre të ulët shkëmbore (fig. 24). Kodra 40 m e lartë ka trajtën e një elipsi të përzgjatur nga jugu në veri; Nga lindja ajo rrëzohet thikë, ndërsa në veri bie me pjerrësi të madhe. Në perëndim kjo pjerrësi pakësohet kurse në jug ndodhet një qafë e cila të zbret më tej në fushë.

Tokat përreth, si në perëndim, ku gjendet një luginë e rrafshët dhe kodra të ulta, ashtu dhe në lindje, në rrjedhën e Sheut të Bicajt, janë të mira, të përshtatshme për bujqësi. Këtu kalonte dhe rruga që gjatë luginës së Drinit të çonte në Peshkopi. (fig. 25). Falë këtyre kushteve kjo është një zonë e përshtatshme për jetesë. Kështu në dy anët e grykës së Sheut të Bicajt, në dy platforma tepër të larta të njohura me emrat Kula dhe Gradishtë, gjenden gjurmë vendbanimesh me vazhdimësi nga shekujt e IV p.e.sonë deri në shek. VI të e.sonë. Gjurmët e jetës nisin të shpeshtohen veçanërisht në shek. II-VI. Kështu fare afër, në

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 25

Fig. 26

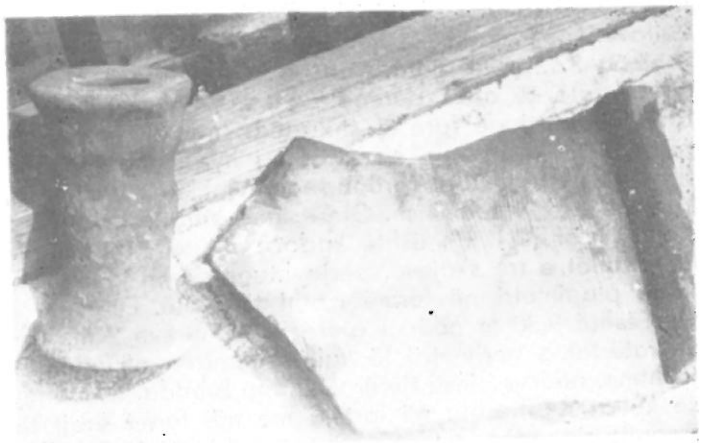

Fig. 27

Nangë, ndodhen gjurmët e një terme[10]: koloneta me tulla rrethore me diametër 15 cm, mbeturina të dyshemesë me llaç me pluhur tulle dhe rrodhanët për mbajtjen e hipokaustit vertikal (fig. 26, 27). Gjetjet monetare janë të shekujve III-VI. Kështu në Fanjza (Krumë) është gjetur një monedhë e Dioklecianit, në Bicaj dy monedha të Anastasit, ndërsa midis Bushatit dhe Kukësit një monedhë e Kostandinit. Po afër Bushatit, në vendin e quajtur kishë është gjetur një mbishkrim sepulkral i shek. II-III.

Ngjitja për në kodër niste nga ana veriore, ku ende shihen gjurmët e një shpatulle të urës që hidhej mbi përroin, Sheun e Bicajve. Rruga vijonte shpatit perëndimor deri sa ngjitej lart në kodër. Në pjesën e sipërme të kodrës gjenden rrënojat e një kështjelle me sipërfaqe 0,65 hektarë dhe perimetër 393 m (fig. 28), të ndërtuar me njohuri të plota të artit mbrojtës.

Muret e kështjellës i përmbahen Konturit të Kodrës. Në lindje ato vazhdojnë pak metra para rënies shkëmbore. Pas kthesës në skajin verilindor muret ulen gjatë shpatit verior, për të kapur një vijë rrushkulluese 10 m më të ulët. Më tej muret perëndimore e rifitojnë lartësinë e humbur, ndërsa nga jugu ata vazhdojnë thuajse të drejtë. Muret përforcohen nga 11 kulla, rrethore në formë të shkronjës U dhe drejtëkëndëshe. Trajta e tyre nuk është e rastit. Kullat rrethore i gjejmë në skajet ku muret kthehen me kënd për të siguruar zjarrin e duhur rrethor. Kullat në formë të shkronjës U ndodhen në anët më të goditura nga perëndimi dhe jugu, ku mund të afroheshin lehtë makinat e rënda të sulmit. Në të kundërt kullat në formë drejtëkëndëshe ndodhen nga lindja ku nuk goditeshin dot mirë nga makinat dhe rreziku i sulmit ishte i papërfillshëm. Kjo logjikë ndjehet dhe në largësinë e vendosjes së kullave nga njëra-tjetra. Në se në anën e thiktë lindore ndodhen vetëm 3 kulla, në anën perëndimore, po kaq të gjatë, ndodhen 5 kulla të fuqishme. Akoma më të ngjeshura janë kullat e anës jugore. Këtu në një largësi sa 1/3 e anës lindore

10) Njoftimi për Nangën tek K. Zela, **Vep. cit.** fq. 227-229.

ndodhen 4 kulla. Përkatësisht dhe kurtinat, muret mes kullave, kanë gjatësi të ndryshme. Ato të anës lindore janë 31-32,2 m të gjata. Kurtina veriore është 21,5 m ndërsa ato të anës perëndimore 20,2 m. Kurtinat e anës jugore janë fare të shkurtëra, nga 10 m, kurse në mes të kësaj ane ku ndodhej hyrja dhe gjasisht një oborr i fortifikuar (propugnaculum), largësia midis kullave ishte vetëm 4 m. Gjerësia e kurtinave, përveç ballit jugor (2,1 m), është kudo e njëjtë 1,8-1,85 m.

Kullat e tre skajeve, përjashtuar skajin juglindor, kanë planimetri në formë rrethi të plotë. Diametri i tyre është 9,30 m ndërsa gjerësia e mureve 2 m. Tre të katërtat e perimetrit të kullës gjenden në anën e jashtme, ndërsa pjesa tjetër vazhdon brenda. Kuptohet se kullat ngriheshin në lartësi me një formë krejt të rregullt cilindrike. Kullat rrethore, ashtu si tërë kullat e tjera nuk kanë hyrje për në katin e parë. Kjo tregon se katet përdhe ose ishin të mbushur me dhe për rritjen e rezistencës ose në ta zbritej nga lart, ng kati II.

Kullat në formë të shkronjës U e kanë balli 9,20 m të gjërë të lakuar në formë segmenti. Rrjedhi misht faqet e drejta anësore 5,50 m të gjata nuk shkri hen uniformisht me ballin siç ndodh në kullat me ba llë gjysëm rrethor, por takohen me qoshe të mprehta Kullat projektohen 6,70 m nga muri. Ana e tyre pasme nuk është vazhdimi i thjeshtë i Kurtinës. Kj anë zhvendoset brenda për një gjerësi muri, duke dhënë kështu tërë kullës një gjatësi rreth 11 m. Kj dalje siguronte gjymtyrizimin e Kurtinave dhe rritje e qëndrueshmërisë së tyre. Njëkohësisht ajo shër bente dhe për vendosjen e shkallëve të heqshme t drunjta për në shtegun e rojes të kurtinave dhe katir e II të kullave. Kjo formë, mjaft e rrallë, tek ne gjen det vetëm në kështjellën e Vigut[11] që i takonte së njëj tës provincë, asaj të Prevalit. Kullat e hyrjes, të anës

KALAJA E BUSHATIT

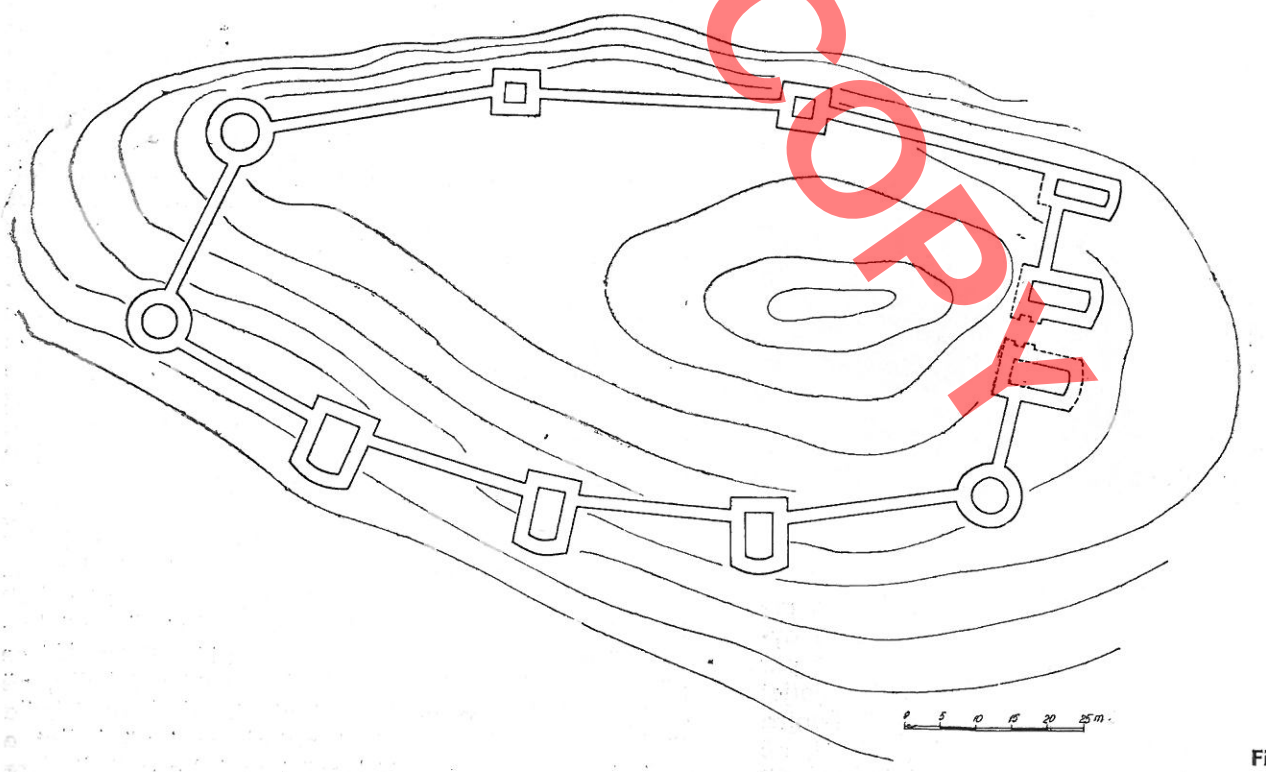

Fig. 28

11) A. Baçe, – **Kështjella e Vigut, arkitektura, rikonstruksioni dhe restaurimi i saj,** Monumentet, 14, fq. 75-100.

PROOF COPY

jugore, kanë gjerësi më të vogël, 7,4 m, por dhe ato projektohen po 6,7 m nga muri.

Dy kullat drejtëkëndëshe ruhen më keq se kullat e tjera. Të qarta janë vetëm përmasat e brendshme të tyre, 2,7 x 2,75 m. Përmasat e jashtme duket se kanë qenë rreth 7 x 7 m. Balli i tyre është fare pak i dalë, rreth 2 m, që shpjegohet me pjerrësinë e anës lindore. Po ashtu si dhe në kullat në formë të shkronjës U, muri i tyre i pasëm vijon i zhvendosur brenda.

Hyrja kryesore e Kështjellës ndodhej në anën veriore, ku ruhet një kullë e plotë në formë të shkronjës U (7,40 x 11,10 m) dhe gjurmët e një kulle tjetër rreth 4 m larg së parës.

Muret e kullave dhe kurtinave janë të një dore, të lidhur organikisht me njëri-tjetrin. Ata janë ndërtuar me gurë të vegjël të thyer nga formacionet lokale, me madhësi të ndryshme. Muri përbëhet nga dy faqe dhe mbushja e mesit, një derdhje llaçi, gurësh të vegjël, dhe zhavorri. Fugat nuk janë të rregullta, ndonëse në to vihet re synimi, qoftë i pakët, për vendosjen në rreshta horizontalë. Diçka krejt e veçantë është stukimi i tërë fugave deri në 2 – 3 cm thellësi me llaç hidroizolues me pluhur tulle.

Në brendi të kështjellës shihen fragmente tegulae-sh me buzën vertikale, tre prej të cilave mbartin mbi vete vulën FRM (fig. 29). Në disa tegula prej tyre vërehet dhe krehja karakteristike e periudhës së vonë antike për zonat mbi Mat, me krëhër të cekët druri.

GRADISHTA E BARDHOCIT. Me këtë emër njihen dy vende në të majtë të rrugës Kukës-Prizren. Prej tyre Gradishta e vogël ka qeramikë të shekujve të parë të erës sonë, por muret në të mungojnë. Në të kundërt ata gjenden në Gradishtën e Madhe. Kodra që e mbart atë përzgjatet nga lindja në perëndim (fig. 30). Në jug ajo lartësohet për rreth 150 m me një 40° pjerrësi mbi pllajën e Resnikut, ku kalon dhe rruga e sotme automobilistike. Në veri pas një 100 metrash po kaq të pjerrët kodra rrëzohet 150 m thikë mbi Drin.

Muret rrethues qarkojnë pjesën e sipërme të kodrës, shkëmbore, por të rrafshët (fig. 31). Gjatësia e fortifikimit të krijuar është 126 m, gjerësia 45 m,

Fig. 29

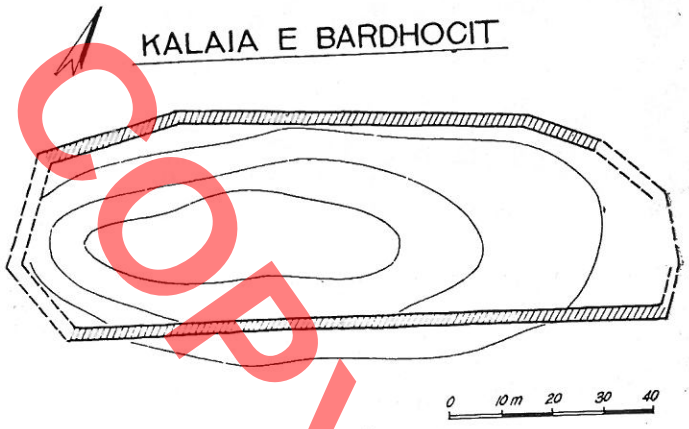

Fig. 31

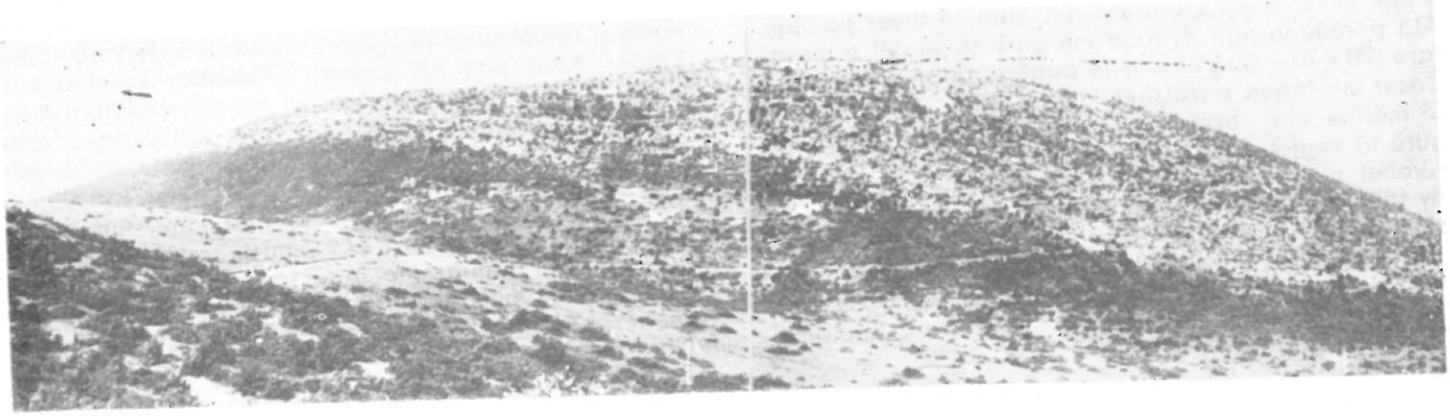

Fig. 30

PO KOPJE COPY

Fig. 42

Ujësjellësi ndodhet në perëndim të fshatit. Prej tij ruhet një pjesë e tuneleve nëntokësorë dhe një pus kontrolli (fig. 41). Ujin ujësjellësi e merr nga malet e Munellës të cilët ndodhen rreth 1.5 km në perëndim. Këtu dëbora ruhet për një kohë të gjatë dhe në të vërtetë uji i ujësjellësit është tepër i ftohtë dhe i mirë në pije[16]. Por ujësjellësi llogjikisht nuk ka pasur një gjatësi të tillë. Ai duket se fillonte në ndonjë burim nëntokësor, jo tepër larg pusit të kontrollit.

Ujësjellësi vazhdonte nga veriperëndimi në jug-lindje me një tunel 0,95 m të gjerë. Afër pusit të kontrollit tuneli kthehet gradualisht në 45°. Më tej ai vijon i drejtë për rreth 60 m. Pas kësaj largësie në afërsi të kështjellës gjurmët e tij humbasin. Tuneli është 0,95 – 1 m i gjerë. Lartësia e tij ndryshon nga 0,80 m pak para pusit të kontrollit; në 1 m pas pusit dhe 1.30 m në pjesën e fundit, përmasa këto që lejonin kalimin e përkulur të njeriut. Tuneli është hapur në dy mënyra. Në pjesën e fundit është hapur një kanal i thellë në shkëmbin e fortë dhe pas ndërtimit të faqeve anësore dhe qemerit cilindrik kanali është mbushur sërishmi me materialin e nxjerrë nga gërmimi (fig. 42). Në pjesën tjetër gërmimi duket se është kryer me galeri horizontale të cilat janë veshur më tej me mu dhe janë mbuluar me qemer.

Pusi i kontrollit ka lartësi 8 m dhe diametër 1.7-2,15 m (fig. 41). Lart në nivelin e tokës gjendet një hyrje e vogël. Prej këtej nisin 23 këmbë shkallë që vazhdojnë në trajtë spiraleje të Arkimedit[17]. Në fundin e tyre ndodhet një platformë me pusetën e kontrollit në mes (0,92 x 0,90 m) pos së cilës, 0,5 m më poshtë, kalon tuneli i ujësjellësit. Pusi i kontrollit ashtu si dhe muret e tuneleve është punuar me gurë të vegjël ose mesatare (15 x 10 – 50 x 50 cm) kryesisht (25 x 15 cm) të lidhur me një llaç, në vështrim të parë të keq. Llaçi përbëhet nga një përzierje gëlqereja me argjilë (fig. 42). Në sipërfaqe ai është i lëmuar, ndërsa në brendi mbetet i shkrifët. Megjithkëtë siç vërejtëm brendia e pusit mbetej e thatë. Lart pusi mbulohet me një kupolë sferike me gurë të vendosur në mënyrë koncentrike.

Datimi i kështjellës në kohën e vonë antike e daton tërthorazi dhe ujësjellësin po në këtë kohë. Ndërtimi i tij është kryer nga një popullsi me tradita për hapjen e minierave, me sa duket nga Pirustët të cilët banonin në këto zona.

16) Sipas vendasve ashklat e hedhura në burimet e kontrollit në Malin e Munellës kanë dalë në pusin e Kontrollit.

17) Shkallët kanë gjërësi 50-52 cm, lartësi këmbe 27-29 m dhe shkelje në formë trapezi 17-21 me 24-28 cm.

DO NOT COPY

Apollan BAÇE, Lazër PAPAJANI

FORTERESSES ET AUTRES MONUMENTS DANS LES REGIONS DE PUKA, TROPOJA ET KUKËS

RESUME

Dans cet écrit nous allons présenter les résultats des expéditions informatives organisées dans les régions de Puka, Tropoja et Kukës.

La forteresse de Micaj c'est une fortification de 0.2 hectare environ, qui se situe au fond d'une petite vallée fertile. Ses murs d'une longueur de 1,3 m sont construits avec des pierres cassées et du mortier de chaux. A l'intérieur on apperçoit des fragments de céramique décorés de légères incisions, ce qui est caractéristique pour la période de la Basse Antiquité. On y a trouvé aussi une hache appartenant à la Basse Antiquité ou au Haut Moyen-Age.

La grotte de Gjaur se situe au dessus d'une gorge rocheuse. On y accède au moyen d'un étroit sentier, qui se termine par un balcon naturel, suspendu dans le précipice. Dans la grotte se trouvent quelques pièces construites avec des dalles de pierre et du mortier de chaux.

On pense qu'elle a dû être une grotte d'ermites ou probablement un poste de contrôle militaire. On trouve le même cas avec la forteresse et la grotte de Prenjas du IV-VIe siècles (la région de Gramsh).

Les forteresses et les églises de Kabash

D'après la carte de Coronel du XVIIe siècle, près de Puka se situait la «Forteza di legno di Gabassu». Ayant été en bois, elle a disparu, ne laissant aucune trace dans la mémoire du peuple. On appelle forteresse les ruines de murs d'une petite fortification sur une colline abrupte.

Le petit nombre des fragments de céramique ressemblent à ceux de la Basse Antiquité.

Au centre du village, se trouve une petite plate-forme, au dessus de laquelle, plus tard, vers la fin du dernier siècle, on a construit l'église Saint Paul. Au dessous d'elle se trouvent les soubassements d'une église médiévale et plus en dessous, une autre construction plus ancienne. Il en restent les traces des façades, à 23 m l'une de l'autre, et toute la couverture en tuiles. On pense qu'il y a eu une succession de constructions d'églises, la première étant construite aux IV-Ve siècles, la deuxième après la démolition de la première pendant le Moyen-Age, et la troisième après la destruction de la duexième. Il faut souligner que Kabash a été toujours un important point militaire et économique (une foire y avait lieu).

La forteresse de Fleti et les traces d'une route médiévale

La forteresse de Fleti est mentinnée par Gjon Muzaka, en tant que fortification construite par Lek Dukagjini. La forteresse (32 x 18 m) se situe sur un versant étroit. La maçonnerie, faite de pierres cassées liées avec du mortier, est renforcée par des bandes en bois.

Environ 40 m au dessous de la forteresse se trouvent les traces d'une route d'une largeur de 2,30 m, ouverte sur le rocher, connue sous le nom «La route de Gjakova». La route suit une pente de 13%, serpantant à un rayon de 4-5 m les versants abrupts. La route est nivelée avec du gravier fin.

La forteresse de Sakat

Ses murs entourent une petite superficie de 0,1 hectare. Quelques fragments à l'Est, avec des pierres brutes et le petit nombre des fragments de céramique montrent que la vie y a commencé à partir du IVe siècle avant notre ère. Les autres murs, appartenant aux IV-VIe siècles, sont construits avec des pierres cassées et à double parois entre lesquels se trouve le remplissage du milieu. Les derniers murs continuent en lignes droites avec des tournants aux coins.

La forteresse de Shoshaj se situe sur un rocher, qui au Sud et à l'Est tombe à pic sur la rivière de Valbona, mais des deux autres côtés ne s'élève que de 10-15 m au dessus de la plaine, sur laquelle passait la route. A son extrémité Sud-Ouest se trouve une forteresse de 40 hectares, dont les murs, larges de 1,50-1,70 m, sont construits avec des pierres cassées, liées avec du mortier gras. Les murs étaient renforcés par des tours.

A l'intérieur de la forteresse, on trouve des débris de briques et de céramique d'usage quotidien, qui appartiennent à la Basse Antiquité. La forteresse de Shoshaj se distingue des autres fortifications de cette région par ses grandes dimensions et son étendue au côté de la route, sur un terrain plat. Mais à son côté Est, se trouve une plaine riche en céramique, ce qui y prouve l'existence d'un lieu d'habitation ouvert.

Le principal but de la forteresse était le contrôle militaire des gorges de Dragobi. Mais en tant que lieu d'habitation elle assurait aussi la fonction de centre administratif et économique de la région.

DO NOT COPY

La forteresse de Breg Lume et l'église d'Ançit

La forteresse se situe dans la partie supérieure d'un rocher, qui s'élève à pic sur le fleuve de Drin. Ses dimensions (65 x 25 m) sa position retirée et les traces de constructions à l'intérieur, prouvent qu'elle est moyenâgeuse. Cette datation se renforce par les ruines d'une petite église à une seule nef.

La forteresse de Lekë

Au milieu des murs d'enceinte d'une largeur de 1,70 m, se trouve un rocher abrupt. Sur la superficie de 0,1 hectare de la forteresse se conservent les ruines d'habitations. A l'intérieur, on a trouvé des fragments de céramique de la Basse Antiquité et du Moyen-Age.

La forteresse de Cernice

A l'endroit où la rivière de Bistrica se joint à celle de Valbona, se crée une étroite bande rocheuse de grande importance stratégique laquelle surveille tous les sentiers, qui suivent les vallées de ces deux fleuves. A son extrémité sud se trouve une petite fortification d'environ 0,07 hectares. La fortification de Cernice appartient à la deuxième période de Moyen-Age.

La forteresse de Gjenoviz

La forteresse se situe sur une petite colline rocheuse près du village de Bushat. On y montait par le côté Nord, où se conservent encore les traces de la culée d'un pont. Au sommet de la colline on remarque les ruines d'une forteresse d'une superficie de 0,65 hectares. Les murs sont flanqués de 11 tours, circulaires, en forme de U et quadrangulaires. Les tours circulaires se trouvent aux angles des murs afin d'assurer un feu circulaire. Elles ont un diamètre de 9,30 m et une largeur de 2 m. Les tours circulaires, comme toutes les autres, n'ont pas d'accès au premier étage. Les tours en forme de U se trouvent à l'Ouest et au Sud, par où pouvaient s'approcher facilement les engins d'attaque. Leur partie frontale est d'une largeur de 9,20 m, tandis que celles latérales forment avec elle des angles aigus. Leur partie postérieure se déplace de deux mètres (2 m est la longueur du mur) à l'intérieur, donnant ainsi à toute la tour une longueur de 10,5 m. Cela servait à déposer une échelle portative en bois. Chez nous on rencontre cette forme assez rare, suelement dans la forteresse voisine, celle de Vig, qui appartenait à la même province, celle de Preval.

Les deux tours quadrangulaires se situent à l'Est, là où l'attaque était insignifiante. Ses dimensions extérieures étaient 7 x 7 m.

L'entrée principale de la forteresse donnait au Nord, où se conservent une tour complète, qui a la forme de la lettre U, et les traces d'une autre tour, environ à 4 m de la première. Les murs sont à double face avec remplissage au milieu. Les jointures ne sont pas régiluières. Elles sont bouchées à une profondeur de 2-3 cm d'un stuc de mortier mêlé avec de la brique pilée, ne permettant pas ainsi l'infiltration de l'eau.

A l'intérieur de la forteresse on apperçoit beaucoup de fragments de tuiles hellénistiques, dont trois portent la marque FRM.

Gradishta de Bardhok

Les murs d'enceinte entourent la partie supérieure de la colline rocheuse de 0,54 m hectare, en s'adoptant par des lignes droites à sa forme elliptique.

Les murs des longs côtés, protégés par la nature, d'une largeur de 2,20-2,50 m sont construits avec des pierres cassées et à sec. Dans les deux parties frontales les murs sont plus minces 1,40 m, mais ils sont construits avec du mortier de chaux et des pierres. Au premier abord il semble qu'il y a deux phases de construction, la première sans utiliser le mortier, appartenant à la période de la préhistoire, tandis que l'autre avec du mortier de chaux, des premiers siècles de notre ère. Mais la céramique qui s'y trouve appartient à la Basse Antiquité, à peu près au VIe siècle. Ce qui est important s'est que les deux techniques se lient organiquement l'une à l'autre et les murs construits de pierres sèches ne s'adaptent pas aux ondulations et aux lignes courbées du contour, mais ils suivent les longues lignes droites (117 et 66 cm), ce qui montre que ces techniques appartiennent à la même époque, aux IV-VIe siècles.

Voyant sa position, nous pouvons dire que cette forteresse était chargée d'un service militaire actif, en tant que poste de contrôle et de communication.

Il paraît qu'elle appartenait à une population autoctone, qui étant exclue des impôts, assurait la surveillance des lignes de communication.

La forteresse de Dode

La fortification connue sous ce nom s'élève sur la droite du Drin Noir. Cette fortification de 0,5 hectare présente au col une tour construite avec de petites pierres liées avec du mortier. Plus loin les murs de pierres sèches ont remplacé les murs avec du mortier.

La forteresse de Vile

La superficie de cette fortification d'environ 0,35 hectare, est entourée de deux enceintes. Au centre se trouve la première enceinte qui est entourée d'un deuxième enceinte. Les deux murs sont d'une largeur de 1,80 m et sont construits avec des pierres cassées sèches.

Dans la partie étroite les murs sont construits avec des pierres liées avec du mortier de chaux. Cette technique date cette forteresse de la période de la Basse Antiquité.

DO NOT COPY

Hisar à Domaj

Sur la route Kukës Peshkopi, à la droite du fleuve de Drin, se situe une fortification irrégulière, d'une superficie de 0,11 hectare. Ses murs en lignes droites, sans tours, sont construits avec des pierres cassées, pas très grandes, liées avec du mortier blanc et gras.

L'aqueduc et la forteresse de Domgjon

Le village de Domgjon se situe dans une région montagneuse, assez éloigné des toutes principales. Au dessus se trouve Gradishta, une petite forteresse construite avec de petites pierres liées avec du mortier. Les objets de céramique trouvés en surface appartiennet à la Basse Antiquité.

Il paraît que l'aqueduc, qui se trouvait à l'Ouest du village, commençait près de quelque source souterraine, non loin du puit de contrôle. L'aqueduc suivait un tunnel d'une largeur de 0,95-1 m et d'une hauteur de 0,8-1,3 m, dont la dernière partie était un canal et l'autre partie, des galeries horizontales vêtues de murs et couvertes de voûtes.

Le diamètre du puit de contrôle est de 1,7-2,5 m. Au dessus, au niveau du sol, se trouve une petite entrée d'où descendent 23 marches d'escalier, qui ont la forme de la spirale d'Archimède. Après cet escalier, se trouve une plate-forme avec le puit de contrôle au milieu, au dessous duquel passe le tunnel. Le puit de contrôle ainsi que les murs des tunnels sont travaillés avec des caillous liés avec du mortier de chaux mêlé avec de l'argile. La datation de la forteresse désigne indirectement que l'aqueduc aussi appartient à la Basse Antiquité. Il a été construit par une population ayant des traditions dans l'exploitation des mines, apparemment par les Pirustes qui habitaient dans ces contrées.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

DO NOT COPY

monumentet

KRONIKË E PUNIMEVE RESTAURUESE PËR VITIN 1981

RESTAURIMI I KALASË SË LEZHËS GJATË VITIT 1981. Punimet restauruese të kryera në monumentet e qytetit të Lezhës gjatë vitit 1981 kishin për qëllim kryerjen, nxjerrjen në dritë dhe sistemimin e monumenteve të zbuluara përreth vendvarrimit të Skënderbeut sikurse edhe të atyre që dolën nga prishja e banesave të rrëzuara nga tërmeti i vitit 1979. Krahas këtyre punimeve, në planin vjetor ishte planifikuar edhe vazhdimi i punimeve restauruese për rindërtimin e mureve rrethues të qytetit ilir të Lisit.

Në gjashtëmujorin e parë të vitit 1981 filluan punimet paraprake të fazës së parë në një nga kullat mbrojtëse të murit juglindor, në afërsi të portës së Gavjarit. Si rezultat i tyre u konstatua se përreth mureve anësorë të kullës ruhen blloqe gurësh të rrëzuar njëri mbi tjetrin dhe të palëvizur nga vendi i rrëzimit fillestar. Kjo gjëndje lejon që në të ardhmen të arrihet rindërtimi i kësaj kulle në lartësi të konsiderueshme. U konstatua gjithashtu se pjesa e poshtme e kullës që u zbulua arrin lartësinë më të madhe, rreth 4 m. Gjëndja e saj ishte në përgjithësi mjaft e mirë me përjashtim të qoshes juglindore. Në gjashtëmujorin e dytë punimet u përqëndruan në monumentet e zbuluar përreth vendvarrimit të Skënderbeut. Fillimisht u morën masa për çlirimin e monumenteve nga mbeturinat e themeleve të banesave të rrëzuara nga tërmeti duke nxjerrë në këtë mënyrë pjesë të mureve rrethues të kullave dhe hyrjeve të qytetit të lashtë të Lezhës. Punimet restauruese në këtë sektor kishin karakter konsolidimi. U meremetuan me llaç gëlqereje pjesë të mureve që ishin në rrezik shëmbjeje ose që ishin dëmtuar nga ndërhyrje shumë të vona. Të tilla punime u kryen në murin jugor, në kullat mbrojtëse të tij dhe në portën e hyrjes kryesore të qytetit mesjetar të Lezhës.

Me punimet sistemuese përreth monumenteve u krijua një park arkeologjik, me një shtrirje të gjërë, ku duken qartë gjurmët e njëpasnjëshme, të qytetit të Lisit.

Koço ZHEKU

PUNIMET E RESTAURIMIT NË KALANË E BERATIT. Punimet e këtij viti iu përmbajtën kryesisht zonës së kështjellës e cila në të kaluarën paraqiste një objekt të lënë pas dore, me rrënime të shumta dhe bimësi të egër e të dëndur. Në të vërtetë këto punime nisën në vitin 1979, por rezultatet e dukshme u arritën në vitin 1981. U punua kryesisht në brendi të rrethimit të parë duke kryer fillimisht largimin e dheut dhe hedhurinave.

Gjatë punimeve iu përmbajtën nivelit të jetës në shek. XVIII-XIX. Kjo për disa arsye. Së pari kjo kohë përkon me atë të pashallëkeve të mëdhenj shqiptarë, pra ka një rëndësi historike. Së dyti nga kjo periudhë ruhen mjaft gjurmë me interes të jetës dhe ndërtimeve, të cilat po të synohej në shtresat më të thella do të shkatërroheshin. Së treti siç doli nga sondazhet e Qendrës së Kërkimeve Arkeologjike Q.K.A. Shtresat e thella janë të varfëra në ndërtime arkitektonike.

Si rezultat i punimeve doli i qartë dhe konturi i murit rrethues të shek. XIII-XIV, i kohës së principatave feudale shqiptare. Në brendi të rrethimit këtij konturi i mbështeten një varg ndërtimesh: Në anën VP dhe VL magazina të mbuluara me qemer, në V xhamija e bardhë, ndërsa pjesën jugore e zënë një sërë banesash dhe sarajet. Këto struktura paraqiteshin mjaft të degraduara nga koha. Për restaurimin e tyre u ndoq ruajtja e konturit në një lartësi rreth 1 m duke e lënë pjesën e sipërme të çrregullt, jo në vijë të drejtë, gjë që tregon se ato vijonin dhe më lart. Nga qemeret e magazinave u ringrit vetëm pjesa e fillimit të tyre në një gjërësi 0.5 — 0,7 m. Nëpërmjet kësaj shihet qartë sistemi mbrojtës, muret dhe kullat e shek. XIII-XIV, dhe njëkohësisht jepet trajta e vetë magazinave. Në të kundërt, në se do të plotësohej i tërë qemeri do të humbiste elementi kryesor, sistemi fortifikues. Në këtë mënyrë krijohet një transparencë e fazës së mëvonshme pa e shmangur atë. Në këtë punime u përdor guri i dalë në vend dhe llaç i markës së ulët.

Nga shqyrtimi i mureve rrethues të kalasë doli se faza e tyre mesjetare, e shekujve XIII-XIV dhe më herët ruhej në lartësi të plotë, e veshur dhe e ruajtur në pjesën e sipërme nga një mbushje e vonë, pas vitit 1832. Kjo mbushje, pa ndonjë vlerë funksionale dhe konstruktive, ngrihet mbi shtegun e kalimit duke e

i mullirit për bluarjen e drithit nga familjet e atyre fshatrave, bëhej sipas disa normave kanunore të vendosura nga pleqësia.

Mulliri është ndërtuar në shtratin që kanë krijuar ujrat e një burimi të fuqishëm, që njihet me emrin «burimi i Shoshanit». Ky burim është me origjinë karstike, dhe prurja e ujit të tij ka ndryshime të ndjeshme gjatë stinëve të vitit. Ndërtesa është dy katëshe e realizuar me mure guri të lidhur me llaç të bollshëm gëlqereje të një cilësie të lartë. Gurët e qosheve të shpatullave të dyerve dhe harqeve janë punuar me një përkujdesje të veçantë. Zgjidhja funksionale e këtij objekti është shumë e qartë, kurse ajo arkitektonike mjaft modeste dhe e varur nga e para. Katin përdhes e ka përcaktuar funksioni i tij i bluarjes së drithit, kurse kati i sipërm ka shërbyer si banesë, ku ka ndenjur Bajram Curri.

Përpara restaurimit monumenti i ruante vetëm muret perimtralë, një pjesë nga dyshemeja e katit të sipërm, si dhe një pjesë shtylle druri, kurorëzuar nga një jastëk druri në katin përdhes, që nga vendasi quhej «papas». Mbi të mbështetej një tra tërthor i quajtur «qypri», ku mbështeteshin trarët e dyshemesë. Konstruksioni i mureve ndarës të brëndëshëm nuk ruhej qoftë në katin e sipërm, qoftë në katin përdhesë. Por ai kishte lënë gjurmët e tij në suva.

Planimetria e monumentit ka formën e një katërkëndëshi këndrejtë. me përmasa të jashtëme 7,2 m x 9,7 m, të vendosur me brinjët më të gjata në drejtim Verilindje-jugperëndim. Dera e hyrjes për në katin përdhe ndodhet në qoshen jugore të ndërtesës.

Brendësia e këtij kati përsa i përket anës funksionale ndahet në tre ambiente që janë: hajati, dhoma e mullisit, dhe ambienti ku janë vendosur dy mullinjtë e bluarjes. Hajati është shtruar me dhe të ngjeshur. Një derë që ndodhet në murin ndarës të mesit, në krahun e majtë, bën të mundur komunikimin me dhomën e mullirit, kurse ma ambientin e mokrave, ka komunikim të lirë.

Dhoma e mullirit është e thjeshtë për nga trajtimi arkitektonik. Ka një oxhak të thjeshtë, vatra e të cilit është thelluar në një taban me argjil të ngjeshur. Në krahun e djathtë të oxhakut ka një kamare të vogël, që shërbente për vendosjen e sendeve të ndryshme, por sidomos të bishtukut të ndriçimit. Kurse në krahun e majtë vendosej një shkallë e thjeshtë druri, që bënte të mundur komunikimin ndërmjet kateve pa dalë jashtë volumit të ndërtesës. Dy nga muret e këtij ambienti janë ndërtuar me skelet druri veshur me dërrasa nga njëra anë. Kurse dy muret e tjerë janë pjesë përbërëse të mureve perimetralë, ndërtuar me gurë lumi të lidhur me llaç të bollshëm gëlqereje.

Ambienti i mullinjve zë gati gjysmën e volumit të katit përdhe. Është shtruar me dysheme dërrase dhe ka një dritare, përballë mokrave, që ka shërbyer si frëngji pushke për mbrojtje dhe në kohën kur ka qëndruar Bajram Curri. Në këtë ambient, siç e tregon edhe emërtimi, janë vendosur dy mullinjtë e bluajtjes. Me interes është fakti që sejcili nga mullinjtë i takonte si pronë e përbashkët njërit prej fshatrave që përmendëm në fillim. Njëri nga gurët e mullirit është fiksuar në mënyrë të palëvizshme kurse tjetri, ai i sipërmi, nëpërmjet një aksi vertikal është fiksuar me elikën, që e vë në lëvizje. Vetë elika e ndërtuar në një sërë lopatëzash, ndodhet nën nivelin e dyshemesë së ambientit ku kalon ujët që e vë në lëvizje, nëpërmjet dy lugjeve të punuar me trungje gështenje. Këto të fundit ndodhen jashtë volumit të ndërtesës. Kontrollimi i lugjeve bëhej nëpërmjet një dere me një kanatë që ndodhet në ambientin e mokrave, në faqen verilindore të mureve perimetralë.

Kati i sipërm, siç e thamë edhe më lartë ka shërbyer si banesë e Bajram Currit. Ngjitja për këtu bëhet nëpërmjet një shkalle druri me drejtim ballor me pamjen jugperëndimore të ndërtesës, që është edhe me fasada kryesore e monumentit.

Ky kat përbëhet nga:

a — Divanhania e shtruar me dysheme dërase, në fund të së cilës ka një hapsirë të mbuluar me qepen, ku vendosen shkallët e lehta prej druri që të zbresin në katin përdhes, në dhomën e mullisit. Nëpërmjet divanhanes bëhet komunikimi me tre ambientet e tjerë të katit të sipërm

b — «Dhoma e mirë», ose siç qu ndryshe «oda e burrave», është e boll me dhe zë të njëjtën sipërfaqe si d ambienti i mokrave në katin përdhes. ambient ndriçohet nga tri dritare të v gla. Ndërmjet dy dritareve ndodhet oxh ku me vatrën. Në të djathtë të oxhak ka një kamare që shërbente për vend sjen e takëmeve të kafesë. Nën këtë k mare dhe gati në nivelin e dysheme ndodhet sqolli, që ka shërbyer më tep për larjen e filxhanëve të kafesë. La gimi i ujrave nëpërmjet një kanali. Dh ma e mirë është e paisur me dyshem dhe tavan dërrase. Është pikërisht kj dhomë ku u strehua Bajram Curri dh ndejti disa vjet pas konfliktit të vitit 189 Por edhe më vonë gjatë luftimeve të t kundra forcave turke dhe shteteve shov niste ai do ta kishte këtë si bazë të si gurtë.

c — Dhoma e vogël. Ka tavan dhe dy sheme dërrase. Tradita gojore thotë q këtë dhomë Bajram Curri e shfrytëzoi pë hapjen e një dyqani dhe të ardhurat q nxirrte i shpenzonte në të mirë të lëvizje patriotike. Nëpërmjet dy dhomave që përshkruam më sipër ndodhet nyja sani tare.

Konstruksioni i çatisë është realizua me lëndë të rrumbullakët dru lisi dhe t mbuluar me furde pishe. Maerllatet ndo dhen në të njëjtin nivel me rrasat e guril që kornizojnë muret perimetralë. Muret perimetralë të katit përdhe nga ana e jashtme janë fugatuar me llaç gëlqere me mistri. Ky veprim është bërë për të penguar depërtimin e lagështisë në brendësi të ambienteve.

Punimet e restaurimit për këtë monument u përqëndruan në bërjen e plotë të çatisë, të dyshemesë dhe tavaneve të katit të sipërm, të mureve ndarës të brendëshëm, të oxhakut në dhomën e mullisit, në suvatimet e brëndëshme, si dhe në pajisjen e monumentit me të gjitha elemente arkitektonike dhe funksionale që ka patur në kohën kur qëndronte Bajram Curri. Me restaurimin që ju bë monumenti rifitoj vlerat arkitektonike-funksionale dhe estetike që pati humbur dhe u kthye në një

DOKTORATURA

objekt të përshtatshëm për ngritjen e një muzeumi krahinor, ku të pasqyrohet edhe jeta e veprimtaria e Plakut të Maleve, Heroit të Popullit, Bajram Currit.

Dhimitër Kotani

BANESA E VËLLEZËRVE KORE. Banesa e vëllezërve Kore ngrihet në lagjen Palorto. Banesa është e variantit me një krah. Duke gjykuar nga elementët arkitektonikë-dekorativ mendohet se i përket fundit të shek. XVIII.

Kjo banesë është e përbërë nga blloku kryesor ku përfshihen katoi, pati dhe oda e miqve, nga blloku ndërlidhës, në të cilin kemi divanin e poshtëm, nëndivanin dhe divanin e mbyllur. Në bllokun prapa, janë vendosur stera me qilarin e zahiresë si dhe ambientet e banimit. Në vëndin e takimit të bllokut kryesor dhe atij ndërlidhës ndodhet kamerjea, e cila lidhet shumë mirë me divanin e mbyllur. Gjurmët e qestekëve në faqen anësore të bllokut ndërlidhës, dëshmojnë se dikur banesa ka qenë me çardak në katin e sipërm. Në këtë banesë interesin më të madh e paraqet blloku kryesor i saj si dhe blloku ndërlidhës.

Në odën e miqve u çmontua tavani dekorativ dhe u rindërtua duke ruajtur pjesën pak të dëmtuar të elementeve origjinal të tij. Gjëndja e keqe e mafilit dhe pesha e tij kishin shkaktuar dhe uljen e dyshemesë, prandaj kërkohej nivelimi i saj, e cila sillte si pasojë çmontimin e mafilit, që ishte në gjëndje shumë të rëndë. Nga ky mafil nuk mund të mbaheshe asgjë origjinale, prandaj ai u rindërtua. U kryen suvatimet simbas parashikimit, hapja e dritareve origjinale dhe rindërtimi i tyre si dhe rindërtimi i flegrave të dollapeve dhe fashaturat. Ambienti sanitar u ruajt në gjëndjen e tij origjinale.

Në divanin e mbyllur ishte planifikuar restaurimi i tavanit dhe i dyshemesë. U krye meremetimi i gjysmës së tavanit, ndërsa gjysma u rindërtua për shkak të elementeve të tij shumë të dëmtuar. Dyshemeja u rindërtua dhe u kryen suvatimet e këtij ambienti. Në këtë divan u realizua një ndarje e lehtë prej pllake fibre, e cila nuk cënon aspak divanin.

Në nëndivan u meremetua dyshemeja, u kryen suvatimet, dhe u vendos një ndarje e lehtë fibre.

Eli Buka

NJË BANESË NË FSHATIN DHOKSAT RRETHI I GJIROKASTRËS. Në qëndër të fshatit Dhoksat, një nga më të mëdhenjtë e krahinës ngrihet një banesë e zhvilluar e cila për vlerat e saja është vënë në mbrojtje shtetërore si monument i kategorisë së parë. Banesa mban mbishkrimin e vitit të ndërtimit 1860.

Banesa ka një zhvillim planimetrik asimetrik karshi pjesës qëndrore të kompozimit, të formuar nga dy ambiente në secilin kat. Anash tyre zhvillohen të dy krahët me shtrirje të pabarabartë, duke u mbyllur më tej me mure rrethues për të krijuar një oborr, i cili kufizohet në pjesën më të madhe nga vetë banesa. Me interes është trajtimi i divanit të katit të banuar, i cili ka në ballin e tij një qoshk me daljen karakteristike në formë erkeri. Kompozimi dhe trajtimi i kësaj banese flet qartë për ndikime të spikatura nga banesa qytetare gjirokastrite.

Në prag të punimeve të restaurimit konstruksionet e mureve kryesore ishin në gjëndje të mirë. Konstruksioni i çatisë paraqiste dëmtime të rënda në të gjithë përbërësit e tij. Elementët prej druri në mjaft raste kishin pësuar degradime të rënda.

Projekt restaurimi synonte në ruajtjen e të gjithë elementeve origjinal, duke kaluar në rindërtimin tërësor, apo pjesor vetëm në rastet kur defradimi kishte arritur kufij tepër të theksuar. Sipas projektit u krye rindërtimi i plotë i të dy faqeve, asaj ballore dhe fundore të divanit të katit të parë, konstruksioni prej skelet druri i të cilave ishte në prag të rrënimit. Gjatë rindërtimit, u ruajtën me besnikëri si skemat konstruktive, ashtu edhe trajtimi arkitektonik.

Eqerem Harxhi

RESTAURIMI I NJË BANESE KARAKTERISTIKE NË KLOS KATUND TË RRETHIT TË MATIT. Banesa është tre katëshe, ajo është e përbërë prej dy ndërtimeve të bashkangjitur njëri me tjetrin. Ndërtimi më i vjetër është pjesa dy kullshe, muret e secilës prej tyre janë të lidhura organikisht. Kulla e re, e cila është mbështetur të vjetrës nga ana lindore, ndryshon në një shkallë të ndjeshme përsa i përket anës funksionale dhe formulimit arkitektonik në pjesën e vjetër. Ky ndryshim dallohet qartë sidomos në kompozimin e katit të tretë. Banesa është e qarkuar pothuajse në të katër drejtimet me mure rrethues jo shumë të lartë. Në brendësi të mureve rrethues, e veçuar nga kullat trikatëshe është ndërtuar një banesë përdhese e cila nuk paraqet ndonjë vlerë të veçantë përsa i përket anës funksionale dhe trajtimit arkitektonik.

Në periudhën e studimit për hartimin e projektit të restaurimit, mjaft elemente të strukturave përbërëse ishin në gjendje të keqe teknike. Një pjesë prej tyre siç ishin muri perimetral jugor dhe ai perëndimor i ndërtimit të vjetër, kishin humbur krejtësisht qëndrueshmërinë. Këto mure gjatë restaurimit u rindërtuan pothuajse plotësisht duke ruajtur me rigorozitet skemën dhe strukturën origjinale, në këtë mënyrë u sigurua qëndrueshmëria statike e monumentit. Mjaft elementë përbërës të brendësisë së kthinave, sidomos ato që ndodheshin në kthinat e gatimit të katit të parë, dhe të odave të miqve të katit të dytë u restauruan pjesërisht në bazë të shembujve origjinalë. Gjatë ndërhyrjes në çati u bë zgjatja e strehës që kohë më parë ishin shkurtuar.

Punimet e restaurimit nxorën në pah vlerat e vërteta të këtij shembulli me rëndësi për trashëgimin në ndërtim ose të krahinës së Matit.

RESTAURIMI I NJË BANESE FALTORE NË FSHATIN ZERQAN TË RRETHIT TË DIBRËS. Në pjesën veriore të fshatit të bie në sy një bashkësi ndërtimore e qarkuar me mure rrethues. Në këtë bashkësi ndërtimi kanë qenë pranishëm dhe dy ndërtime kulti; një faltore të cilës si ka mbetur gjurmë dhe një tyrbe. Në anën lindore ka qenë ndërtuar faltorja dykatëshe dhe në vazhdim të saj po në këtë drejtim është ndërtuar trupi kryesor trekatësh që përfaqson shtëpinë e burrave.

DOKUMENT

Përballë faltores në anën perëndimore ndodhej tyrbja të cilës i kanë mbetur ende gjurmët që tregojnë qartë zhvillimin planimetrik të saj. Afër tyrbes ndodhet dhe porta kryesore e hyrjes për në oborr. Në pjesën veriore të kompleksit gjendet shtëpia e grave një ndërtim ky me gjysëm kat që është dhe më i vjetri në këtë grup banesash. Trupi kryesor përbëhet nga tre banesa të bashkangjitura njëra me tjetrën. Fillimisht në gjysmën e dytë të shek. XIX është ndërtuar bërthama e parë në vazhdim të faltores. Në katin e dytë të kësaj bërthame shtjellohet një çardak, i gjërë, i hapur i cili paraprinë dhomën e pritjes me një varg dritaresh të pajisura me kapakë dërrase, ajo merr dritë dhe nga çardaku nëpërmjet dritareve me kafazlie druri. Përqark kthinës ngrihet minderi prej dërrase. Të dy bërthamat e tjera i janë bashkangjitur së parës më vonë. Në to janë ndërtuar dhe qoshket në katet e sipërme të cilët lozin një rol me rëndësi në trajtimin arkitektonik të pamjes kryesore. Ndërtimi dykatësh i çerekut të dytë të shek. XX, në brendësi të oborrit i është bashkangjitur bërthamës së dytë të korpusit kryesor nga ana perëndimore duke dëmtuar formulimin arkitektonik dhe anën funksionale të fillimit.

Në prag të punimeve të restaurimit elementët konstruktivë-arkitektonikë apo dekorativë ishin pjesërisht apo plotësisht të dëmtuar.

Në restaurimin u patën parasysh këto kritere: Së pari të rindërtoheshin pjesërisht apo plotësisht të dëmtuar duke u mbështetur gjithnjë në elementet origjinalë. Së dyti brendo mundësive për vetë funksionin që kishte monumenti të hiqeshin shtesat pa vlerë që kishin tjetërsuar anën funksionale dhe trajtimin arkitektonik të ndërtimeve në fjalë.

Fillimisht punimet e restaurimit u filluan në ndërtimin trekatësh në vazhdim të faltores. Këtu u përforcuan muret perimetralë që ishin dëmtuar. U rindërtuan pjesërisht tavanet prej dërase, dyert, suvatimet. Në katin e dytë u restauruan elementet e dëmtuar të parmakllëkut të çardakut dhe tavani i tij. Në kthinën e pritjes u rindërtuan minderet dhe dritaret. Dritaret pranë oxhakut të krijuara më vonë u mbyllën. U restauruan dhe çatia e kësaj bërthame. Në bërthamën e dytë kishte më pak ndërhyrje se në të parën dhe u kryen thuajse procese që përmendëm për bërthamën e parë. Në bërthamën e tretë të korpusit në krahasim me ato dy të parat ndërhyrjet ishin relativisht më të mëdha por natyra e tyre ishte thuajse e njëllojtë.

Në shtëpinë e grave u sigurua fillimisht gjendja statike e mureve perimetrale për këtë qëllim një pjesë e tyre u rindërtua pjesërisht dhe disa si p.sh. ai i pamjes kryesore u përforcua me një numër mbajtës dhe u restaurua çatia me strehë dyfishe e bazuar në elementët e pakët origjinalë. Nga studimi i deritanishëm rezulton që kjo faltore i ka shërbyer kryesisht familjes fakt ky që përbën të pranueshëm emërtimin e mësipërmë. Por studimet e mëtejshme që do të bëhen në të ardhmen monumentit do të saktësojnë akoma më tepër këtë problem.

Leonard Suli

RESTAURIMI I NJË BANESE NË TIRANË. Banesa është dykatëshe e vendosur mbi një parcelë të rrafshët me orientim nga jug-lindja. Për të arritur në të kalohet nëpërmjet dy oborreve. Me oborrin e parë në formë drejtëkëndëshi futesh nga një portë e madhe e vendosur në murin e fortifikimit masiv prej guri të skalitur, që e rrethon kompleksin nga veri-perëndimi, oborri i dytë afër hyrjes për në banesë ka formën e katrorit. Brenda sipërfaqes së tij ndodhen përveç shtëpisë së miqve, që ruhet pjesërisht dhe gjurmë të ambienteve të tjera ndihmëse sot të rrënuara. Banesa ka një planimetri në formë drejtëkëndëshi me brinjën më të gjatë nga oborri. Si në katin e parë edhe në të dytin ambientet janë të vendosura simetrikisht përqark sallonit, i cili në skemën funksionale zë një pozicion qendror. Edhe krahu i djathtë ka po atë skemë funksionale, por ai është pjesë e një banese më të vjetër prej së cilës ruhet një numër i vogël ambientesh.

Gjendja e banesës para restaurimit paraqitej me ndryshime dhe shtesa, të cilat kishin ndikuar shumë në kompozimin funksionalo-arkitektonik të gjendjes së saj fillestare.

Nga çveshja që ju bë monumentit nga suvatimet dhe sondazhet u pa se banesa kish kaluar nëpër 4 faza kryesore ndërtimesh dhe rikonstruksionesh që reflektohen në planimetritë dhe në formulimin e pamjeve të jashtme. Fazës së parë i takon krahu i djathtë, mbetje e një banese që ka qënë ndërtuar në parcelën ku tani janë disa ambjente të pallatit të pionierit. Fazës së dytë i takon pjesa e saj qëndrore, ndërsa fazës së tretë një ambient i krahut të majtë. Në fazën e katërt janë bërë ndryshime të brendshme.

Gjatë restaurimit u hoqën shtesa të fazës së tretë dhe të katërt, të bëra me materialet e reja, që cënojnë kompozimin planimetriko-volumor. Heqja e tyre e lehtësoi monumentin dhe i shtoi vlerën historike dhe estetike monumentit. Por jo në çdo rast u kalua në kthimin e gjendjes fillestare, disa shtesa dhe ndryshime të pjesëshme u lanë si gjurmë (shkallët përballë hyrjes, tavanet e ndryshme prej allçie dhe dërrasash, mafilet).

Si përfundim për fazat mund të themi se qëllimi kryesor ka qënë nxjerrja në pah e dy fazave kryesore duke hequr shtesat pa vlerë duke lënë ndryshimet, të cilat nuk cënojnë vlerat e monumentit dhe tregojnë gjurmët e kohës kur janë bërë.

Një nga problemet e rëndësishme të restaurimit të monumentit ishte ruajtja e konstruksionit fillestar. Për këtë zëvëndësimi i elementeve konstruktiv prej druri u bë kur këto elemente e kishin humbur qëndrueshmërinë e tyre si pasojë e degradimit ose kur ishin deformuar dhe lënia e tyre paraqiste rrezikshmëri për qëndrueshmërinë e faqes së çatmasë. Në restaurimin e elementeve arkitektonikë u zbatuan të njëjtat kritere. Ruajtja e elementeve origjinal u vu në qëndër të vëmëndjes së restaurimit. Me rastet kur u kalua në riprodhimin e tyre u ruajtën fragmente nga origjinali, si në fashaturat, tavanet. Ndërsa dyert, dritaret u riprodhuan sipas elementeve origjinalë duke ruajtur një derë dhe dritare egzistuese. Në tavanet e allçisë u plotësuan pjesët e dëmtuara. Mafilet në fazën fillestare kanë qenë të veshur me dërrasë por

BOMO-COPY

me kohë kanë ndryshuar dhe janë bërë suvatime. Njëri prej tyre, ku gjurmët ruheshin më mirë, u restaurua duke u kthyer në gjëndjen fillestare. Oxhakët, tamburet e të cilëve ishin prishur, u evidentuan gjurmët e formës së tij duke u futur më brenda apo pjesë e suvatimit.

Banesa e miqve që ndodhet në krah të banesës kryesore është dykatëshe. Kriteret e restaurimit të saj janë të njëjta me ato që përshkruam më lart.

Latif Lazimi

PUNIMET RESTAURUESE NË PIKTURËN E KISHËS SË SHËN MËHILLIT VITHKUQ. Kisha e Shën Mëhillit, e ndërtuar në shek. XVIII ndodhet në veriperëndim të fshatit Vithkuq. Është e tipit bazilik trenefësh e mbuluar me kupola të maskuara nën një çati dyujëse, me hajat nga ana jugore dhe me narteks nga perëndimi. Është e pikturuar në teknikën e afreskut të mirëfilltë e cila mbulon komplet naosin, tavanin duke përfshirë kështu kupolat, harqet, niket, absidën si dhe faqen lindore të narteksit.

Por Afresku paraqitej shumë i dëmtuar veçanërisht në kupolat e nefit jugor e verior. Çarjet e mëdha kishin lejuar depërtimin e ujit duke shkaktuar dëmtimin e suvasë së bashku me intonakon dhe shtratin piktural. Puna u përqëndrua në kupolat anësore si dhe në faqet e interierit. Në fillim u bënë përforcimet e borduravе me llaç special (2 pjesë pluhur guri me 1 pjesë gëlqere të staxhionuar, acetat polivinili dhe lesh dhije). Në disa raste afresku së bashku me suportin paraqitej i zhvendosur nga niveli i harqeve ose i faqeve të murit. Këtu u veprua me shumë kujdes duke e vendosur përsëri në vendin e mëparshëm. Injektimet u kryen në ato zona ku afresku krijonte xhepa ose gufmime si në brezin e medalioneve të faqes veriore që kishte ardhur si rezultat i lëvizjes së brezit të murit nga brenda.

Fillimisht në këto zona u injektua ujë me alkool. Kjo u bë me qëllim që të shihnim se sa sipërfaqe do të zinte kazeina dhe nga do të ishte dalja e saj. Daljet pasi u panë mirë u bllokuan me plastelinë. Pasi u caktuan pikat e injektimit u përdor kazeati i gëlqeres (3 pjesë gëlqere 1 pjesë kazeinë). Krahas këtyre punimeve u kryen sondazhe për të sqaruar kronologjinë e transformimeve të pikturave dhe për të na ndihmuar në dhënien e një rikonstruksioni ideor të monumentit. Në absidën 1 metër mbi nivelin e dyshemesë ishin vënë re më parë gjurmë të një pikture më të vjetër. Sondazhet u bënë në sfondin blu duke shfrytëzuar një plasaritje pranë figurës së Joan Gojartit në cepat e dritares së sipërme dhe në mes të bordurës së kuqe. Në fundin e dritares me një anë të bisturisë shkëputëm pikturën e re duke e mbajtur të tërhequr në mënyrë që të shikonim më poshtë. Aty dalluam një rresht gërmash bizantine i cili fillonte me një kryq të zi. Menduam se këtu mund të kishte ndonjë mbishkrim që i takon pikturës së vjetër. Duke u nisur nga bordurat e dritares u bë një prerje vertikale me bisturi për të shkëputur Afreskun e sipërm që të zbulohej i gjithë mbishkrimi. Shkëputja u bë në dy fragmente. Duke u nisur nga këto mund të themi se nënpiktura zë një sipërfaqe që mbulon gati 1/3 e absidës, dhe del se absida është e pikturuar fillimisht nga piktorët Qirko dhe Panajoti.

Mustafa Arapi

PHOTOCOPY

DO NOT COPY

DO NOT COPY

monumentet

CHRONIQUE DES TRAVAUX DE RESTAURATION EFFECTUES EN 1981

RESTAURATION DE LA CITADELLE DE LEZHA AU COURS DE L'ANNEE 1981

Les travaux de restauration entrepris en 1981 sur les monuments de la ville de Lezha avaient pour but de mettre au jour et d'aménager les monuments se trouvant autour du lieu d'enterrement de Scanderbeg, aussi bien que ceux qui apparurent après la démolition des bâtiments détruits par le tremblement de terre de l'année 1979.

On a commencé par prendre les mesures nécessaires en vue de dégager les monuments des restes des fondements des bâtiments détruits par le tremblement de terre, en découvrant de cette façon une partie des murs d'enceinte des tours et des entrées de la cité antique de Lezha.

Les travaux de restauration effectués dans ce secteur étaient des travaux de consolidation. C'est avec du mortier de chaux qu'on a réparé des fragments de murs qui étaient sur le point de s'écrouler ou qui avaient été endomagés en raison d'interventions tardives. De tels travaux furent entrepris sur le mur sud, sur ses tours de défense et sur la porte principale d'entrée de la ville médiévale de Lezha.

Grâce aux travaux d'aménagement, autour des monuments on a créé un parc archéologique d'une vaste étendue, où l'on s'apperçoit clairement des traces successibles de la cité illyrienne de Lis.

K. Zheku

LES TRAVAUX DE RESTAURATION EFFECTUES DANS LA CITADELLE DE BERAT

L'un des objets principaux du secteur de l'architecture antique et médiévale, où l'on effectue des travaux de restauration est aussi la citadelle de Berat. Il y a longtemps que le groupe de la culture matérielle y a commencé les travaux, précisément depuis 1961. Depuis lors ces travaux ont pris un caractère ininterrompu.

Les travaux de cette année se sont surtout limités à la zone de la citadelle.

A la suite de ces travaux a apparu clairement le contour du mur d'enceinte du XIII-XIVe siècles, donc de l'époque des principautés féodales albanaises. A l'intérieur de l'enceinte de ce contour s'ajoutent une série de constructions: sur le côté nord-ouest et nord-est des entrepôts couverts de voûtes, sur le côté nord la mosquée blanche, tandis que la partie sud est occupée par une série d'habitations et de sérails. Ces structures se présentent assez dégradées par le temps. En vue de leur réstauration on a suivi la conservation du contour à une hauteur d'environ 1 m, en laissant en désordre la partie supérieure, pas en ligne droite, ce qui témoigne qu'elles continuaient encore plus haut. Quant'aux voûtes des entrepôts, on a reconstruit seulement leur commencement d'une largeur de 0,5-0,7 m. A travers cela se voit clairement le système de défense, les murs et les tours du XIIIe-XIVe siècles, et en même temps se dessine la forme des entrepôts mêmes. Si, au contraire, on reconstruisait les voûtes en entier, on perderait un élément primordial, le système de fortifications. De cette façon se crée la transparence de la phase ultérieure sans l'éviter. Dans ces travaux on a utilisé des pierres trouvées sur place et du mortier de marque faible.

De l'examen des murs d'enceinte il est ressorti que leur phase médiévale des XIII-XIVe siècles et même plus tôt, était conservée.

Les travaux ont démontré que le passage sur ce côté-là était conservé sur toute sa longueur. 40% du mur crénelé était conservé dans son hauteur intégrale et 50% dans la moitié de son hauteur. Etant donné qu'il s'agissait d'une partie appartenant au même style de construction et vu les traces très nettes, le mur crénelé a été complété, en utilisant des pierres trouvées sur place et du mortier maigre.

Apollon Baçe

RESTAURATION ET INSTALLATION DE TROIS MOSAIQUES AU MUSEE HISTORIQUE NATIONAL

Les trois mosaïques qui ont été déplacées, ont été restaurées et installées dans les salles du Musée Historique National. Il s'agit de la mosaïque au portrait de femme (Durrës), celle de Mesaplik et la mosaïque «tapis» d'Apollonia.

DO NOT COPY

La mosaïque au portrait de femme, datant de la seconde moitié du IVe siècle, appartenait au plancher de bains antiques. Ses dimensions sont 5 x 3 m, tandis que sa forme, elle est ellipsoïdale. Cette oeuvre a été réalisée selon la technique opus barbarus (avec des cailloux) avec peu de tons de couleurs comme le noir, le gris, l'ocre, le blanc et le rouge. On constate que les figures sont dessinées avec des tons clairs sur fond foncé. Le motif végétal floral remplit tout le fond de la composition et, au centre, il couronne la tête assez expressive d'une femme.

La liaison puissante des tesselles avec les assises et en général de toutes les couches téomigne d'une technologie avancée appliquée dans la construction de cette mosaïque. La mosaïque se trouvait à 6 m de profondeur et était couverte d'une couche d'eau de 50 cm, provenant de sources souterraines, d'infiltrations, etc.

Après avoir fait quelques sondages à certains endroits de la mosaïque, on a constaté que l'oeuvre reposait sur une structure puissante de mortier, très bien liée à cette dernière. On a décidé alors à l'enlever, en cresant d'en bas, avec toutes ses couches, qui avaient une épaisseur jusqu'à 15 cm. Le travail a été allégé par la fragmentation que présentait la mosaïque. Les fragments ont été lavés soigneusement à l'eau.

Au cours du montage on a suivi l'ordre de travail appliqué pour son déplacement. Après le montage on s'est appliqué à éliminer les endommagements aux zones où les panneaux se joignaient. Sur la zone du portrait on a utilisé des pièces de pierre originales trouvées à proximité de la mosaïque.

La mosaïque «tapis» d'Apollonia, est l'une des nombreuses mosaïques de cette cité antique et fait partie du complexe de mosaïque datant du début du IIIe siècle. Ses dimensions créent un plancher presque carré. Les motifs géométriques comme le cercle, le carré, le triangle, la tresse etc. s'y entrelacent harmonieusement. Le côté graphique est bien résolu, tandis que les couleurs, elles sont peu nombreuses: le noir et le blanc prélevés sur des pierres calcaires et le rouge de terre cuite. Quant'à la technique, la mosaïque a été réalisée en opus teselatum.

La mosaïque d'Apollonia a été restaurée en 1965 et a été déplacée et installée, elle aussi dans une des salles du Musée Historique National. Ses dimensions sont de 5,33 x 6,5 m. Elle est divisée en 54 panneaux en béton armé de 0,6 m².

Le montage a été fait sur une couche de 3 cm de mortier posée sur une couche de béton. Dans la composition de ce mortier on a ajouté aussi une petite quantité de poudre de tuile qui la colore et harmonise la surface mosaïquée avec les intervalles. C'est avec ce même mortier qu'on a lié les panneaux, qu'on a rempli les parties endommagées de tesseles, et qu'on a complété les surfaces vides.

La mosaïque de Masaplik appartient à une basilique paléochrétienne du VIe siècle de notre ère, ayant une conque et trois nefs. La mosaïque a été réalisée selon la technique opus teselatum, avec des pièces de pierre calcaires d'une gamme très riche de couleurs.

Dans la composition des volumes de ce monument parmi les autres motifs on remarque l'entrelacement du motif géométrique zoomorphe à la figure de l'homme.

Après le transfert au laboratoire, on a commencé l'installation sur de nouvelles assises, aux éléments constituants semblables: chaux conditionnée, poudre de pierre et de tuile. Cette installation a été réalisé en panneaux, dont la forme répond rigoureusement à celle des fragments de la mosaïque.

Dessus on a mis en deux couches, la structure du panneau. La première couche, de 2 cm d'épaisseur, en chaux, poudre de pierre et de tuile et une petite quantité de ciment, a la propriété de retenir les tesselles, mais ainsi, si le besoin se présente, de les relâcher sans les endommager. Les matériaux utilisés pour la construction de cette couche sont semblables à ceux de la technologie antique. La seconde couche, de 3 cm, en béton armé, avec un filet métalique. En général la mosaïque était en bon état, mais par ci par là elle était un peu endommagée. En vertu de la bonne présentation de l'oeuvre, on a décidé de réparer les endroits incomplets en se servant des pièces de pierre originales ramassées au cours des fouilles.

C'est de même qu'on a éliminé aussi les fentes.

Odise Çuri
Uljan Çikopano.

MESURES PRISES POUR LA PROTECTION DE L'EGLISE DE LEUS CONTRE L'HUMIDITE

L'église de Saint Marie de Leus presente de l'intérêt du point de vue de sa composition architectonique et de la peinture murale. A l'intérieur de l'église, les murs sont complétement couverts de fresques, ce qui rendait immédiat la prise de mesures contre l'humidité. Sur le côté nord, l'église a un portail à arcs, solution qui protège la fresque du mur nord de l'église. L'humidité était un problème surtout pour le mur sud. Sur ce côté, le niveau de la terre, à l'extérieur du mur était assez élevé. Cette terre amassée contre le mur de l'église, transmettait à celui-ci beaucoup d'humidité et, en conséquence, à la fresque du côté sud, laquelle, à part le mur du naos, continuait aussi le long du mur respectif du nartex. Dans ces conditions, la peinture murale du mur sud était continuellement sous l'effet de l'humidité, qui risquait de la dégrader. Les travaux entrepris ont consisté à éviter l'humidité de la fresque. C'est dans ce but qu'on creusa un canal de drainage au niveau des fondations au-dessus du niveau du plancher du naos.

Valter Shtylla

CONSERVATION DE QUELQUES OBJETS EXPOSES AU MUSEE HISTORIQUE NATIONAL

Au début de l'année 1981 le laboratoire chimique du Secteur d'Art et les restaurateurs du groupe de l'Art décoratif de ce secteur furent chargés de restaurer une série d'objets: statues, chapitaux, inscriptions, portraits, reliefs et les portes de l'icônostase de Sopik; ces objets sont

actuellement exposés dans les salles du Musée Historique National réservées à l'Antiquité et au Moyen-Age.

Un grand nombre d'objets en pierre étaient couverts de couches épaisses et uniformes de chaux. La dissolution au moyen d'acide chlorhydrique était convenable, parceque les pierres étaient calcaires, et n'avaient acquis la structure du marbre. L'acide chlorhydrique touchait la couche couvrant la pierre sous le badigeon. En vue de la suppression du badigeon, les objets ont été plongés dans l'eau pendant quelques jours. L'hydroxide de calcium qui fut créé, demeura peu dissolu, sur la surface de l'objet. Il fut enlevé mécaniquement, au moyen de brosses et de piquets de bois. Le dégraissage fut fait avec du Duopon, un solvant organique tensioactif, accompagné d'un rinçage abondant.

L'un des chapitaux était couvert d'algues et de lichens sur presque toute la surface. L'objet avait donc subi l'attaque microbiologique et se présentait avec des tâches brun foncé difficilement éliminables. En vue de leur suppression on utilisa un détergent tensio-actif avec de l'ammonium et de la formaline comme fongicide. La suppression des taches de bitume fut fait en utilisant une combinaison de benzène, ammonium et de métanol. Le choix de la colle, de sa viscosité et de sa puissance, fut fait en dépendance du matériau qu'il y avait à coller, de sa résistance, son aridité et sa taille, ainsi que de la fonction que remplit cette partie.

Des problèmes non moins complexes présentaient les portes de l'iconostase de Sopik, qui sont des plus belles de notre pays. Toute leur surface gravée était entièrement couverte d'une couche de peinture d'huile et leur structure en bois avait subi l'attaque de certains insectes. La désinfection fut faite au moyen d'une solution de 5% de D.D.T. dans l'acétone réactif très pur. Pour le nettoyage on choisit des solvants organiques tels l'alcool méthylique absolu, le benzène, le diluent et l'acétone. C'était la seule voie à suivre, parce que l'usage de soude caustique ou d'autres alcalis minéraux était tout à fait inconvenable dans le présent cas. On a commencé par couvrir la surface de tampons de coton qui ramollissaient la couche de peinture et sa liaison avec le bois. Cette couche, affaiblie par la pénétration du solvant était facile à dissoudre, par excès de réactif, et au moyen d'une friction continuelle avec une brosse souple. Après avoir travaillé d'arache-pieds, on a pu libérer des couches de peinture la surface gravée. A la fin on les a enduits de vernis à base de résine, qui protège la surface débarrassée de la peinture au moyen de solvants.

Marita Beçi
Erold Aliaj.

LES TRAVAUX DE RESTAURATION A LA MOSQUEE DES CELIBATAIRES ET AU MONASTERE DE DERVCHES DES «HELVETI»

Dans le mihrab de la mosquée des célibataires on a ôté et remis une partie du crépi peint, se trouvant sur une surface courbée.

Quant'au plafond du monastère de derviches des hélveti on commença par l'examen physico-technologique et chimique. Le plafond a les dimensions 9,5 x 10 m et il est formé de planches fixées aux clous de forge, combinées avec l'une l'autre et peintes. Sur la couche de plâtre à base de gypse se trouvent les couleurs combinées avec de l'or. Les planches qui sont en contact avec le mur sont plus épais pour empêcher l'infitration de l'eau. A l'endroit doré, l'enduit devient plus épais et prend la forme du décor. L'or est de 14 carats et placé en couche fine. A la fin toute la peinture a été vernissée. Le verni assure deux fonctions en même temps: il protège la couche dorée et donne un effet graphique-décoratif.

Ce plafond étant intact, représente une série d'endomagements. Souvent des planches sont déformées et se mouvent, de petits fragments manquent et quelques parties sont attaquées par les insectes. La même chose se passe là où se joignent les poutres de construction, on y trouve des particules de bois causées par l'humidité. Par le déplacement des planches, la couche des couleurs, ne pouvant plus résister, s'est détachée de la base. Cela apparait nettement dans les couches dorées, surtout dans la zone près du mur. La colle organique (à base d'amidon) s'est affaiblie avec le temps, surtout par l'humidité.

Après le stucage on a procédé à l'étandage des couchés dorées et de la couleur. Entre temps on a fait la désinfection de tout le plafond et de la construction avec une solution d'acétone et de D.D.T. On doit refaire de temps en temps cette désinfection.

Eduard Sopi
Mustafa Arapi.

LA RESTAURATION D'ICONES

Les icônes «la ressurection du Christ» et «Hodigitria» ont été nettoyées au laboratoire de l'Institut de la Culture Populaire, avec les solutions «Roschell 1» et «Roschell 2». Dans ces deux icônes qui ont le même traitement artistique on remarque que l'auteur a utilisé le vernis pour les raisons suivantes: en tant que couleur, participant directement à la conception du coloris et en tant qu'élément de protection.

Le vernis, ayant ces deux fonctions était plus épais que les autres couleurs et se trouvait au-dessus. On a décidé d'en nettoyer seulement une mince couche avec un mélange de solutions pas très actives telles: la térébenthine, l'alcool, l'acétone dont le rapport est de 1 : 1.

Dans deux autres icônes, celles de «Sainte Marie» et de «Saint Nicolas» on a remarqué qu'entre le support et le lit de la peinture, dans les plus importantes parties, de la composition le peintre avait mis du canevas. La couche du vernis avec la crasse qui la couvrait, était très oxidée et lézardée en forme irrégulière. Pour l'enlever on a utilisé des solutions diméthyle formamide et amile acétat dans le rapport 1 : 1.

Pour l'icône de notre peintre renommé David Selenicasi, on a utilisé le nettoyage mécanique et chimique, le deuxième consistant à enlever les graisses par l'alcool dilué. La lézarde a été réparée par des liants synthétique GNS2. Après avoir fait

DOWNLOAD COPY

DO NOT COPY

les analyses des couleurs et des enduits et après avoir enlevé une couche de cire, on a nettoyé les crasses. Puis on a fait les plombages avec de la cire dans les endroits où l'enduit était détaché et on a peint avec du vernis dilué et avec de la térébenthine. Dans l'icône «Constantin et Hélène» où l'enduit détaché occupait 30% de la superficie l'intégration a été faite par des lignes verticles avec des couleurs différentes de celles du coloris de la composition.

Ardian Devolli

LA PROTECTION DE L'ORNEMENTATION DES VILLES DE BERAT ET DE GJIROKASTËR

Pendant l'année 1982 les restaurateurs des oeuvres d'art ont faits des recherches et la documentation de l'ornementation de la ville de Berat. On a réalisé la description et la documentation photographique et l'on a découvert les groupes des maîtres du XVIIIe siècle, du début du XIXe siècle et du début du XXe siècle. Quant aux maîtres de la deuxième moitié du XIXe siècle on n'a pas eu de renseignements sûrs.

Pendant la fin du XVIIIe siècle et du début du XXe siècle des artistes connus de la région de Dibra et de Korça réalisaient de magnifiques décorations dans les palais des féodaux et de la riche bourgeoisie rurale. Les tailleurs de bois de Berat, gardaient des traits particuliers dans leur travail, se distinguant ainsi des autres. A cause de quelques querelles avec les féodaux, ils ont quitté la ville pour aller en Turquie au début du XIXe siècle. Ils ont reparu a Berat à la fin du XIXe siècle en collaborant avec des graveurs de bois de la région de Dibra.

En général, l'ornementation de Berat garde des traits communs avec quelques intérieurs des habitations de Gjirokastra et de Kolonja surtout dans le traitement des placards. On distinguait aussi des particularités de la ville de Berat surtout dans la rosace octagonale. Pendant l'année en question on a fait des recherches dans quelques quartiers de la ville de Gjirokastra où l'on a trouvé des intérieurs interessants en précisant mêmes leurs auteurs. En Novembre et Décembre on a documenté les iconostases des églises de quelques villages de la région de Kolonja.

Fatbardha Shkupi

LE MONUMENT COMMEMORATIF DE SKANDERBEG A LEZHA

L'enterrement de notre héros national Skanderbeg dans la cathédrale «Saint Nicolas» à Lezha est porté à notre connaissance par l'humaniste albanais du XVe siècle, Marin Barleti. La cathédrale «Saint Nicolas» a été construite au XIVe siècle. La Ligue de Lezha y a été réunie en 1444. Vers la fin de ces années-là la cathédrale a été ruinée pour se faire reconstruire en 1459. En 1468 on y a enterré notre héros national. Dans les années 80 du XVIe siècle cette cathédrale s'est transformée en mosquée nommée la mosquée de Sélime, laquelle a été abandonnée vers les années 20 du XVIIe siècle et a été reconstruite pour remplir la même fonction vers la fin du XVIIIe siècle. Ces phases de construction et de reconstruction étaient bien reflétées par les murs et les couches de son plancher. Sans doute, la plus importante période historique est celle du XIV et du XVe siècles. L'enlèvement des adjonctions ultérieures nous a amené à l'état de la cathédrale après être incendiée par les turcs. Le projet du tombeau de Skanderbeg avait pour but de mettre en valeur et d'apprécier les valeurs historiques, les réalisant au moyen d'une nouvelle construction, une colonnade qui entourerait les parties originales du monuments du XIVe-XVe siècles. La réalisation de cette idée comprenait deux processus importants, celui de la restauration du monument et celui de l'élévation de la nouvelle construction.

L'idée principale de la restauration était la mise en évidence des traces originales du monument qui subsistaient après sa destruction. L'église Saint Nicolas a les traits de l'architecture romaine. L'un de ses traits est le traitement de la façade longitudinale méridionale avec des fenêtres fermées, étroites, surmontées de voûtes en ogive. On a gardé ces élémen originaux et on a enlevé les adjonctior ultérieures, du temps où elle s'est trar formée en monsquée (les fenêtres en oe de boeuf, les portes surmontées d'arc e plein cintre).

Les murs du périmètre ont été restaure attentivement. Les nouveaux crépis ont ét enlevés afin de mieux lire la techniqu de la construction de la maçonnerie en n touchant pas les crépis qui ont pu écha per à l'incendie de l'église dans la parti frontale de la porte principale.

La maçonnerie de l'église étant grave ment endommagée, on a procédé à un série de mesures de construction pour ren forcer les fondations et les différente parties du mur. L'enlèvement du minera a causé des problèmes de constructior difficiles, par le fait que toute la façade frontale de l'entrée où s'était appuyé le minaret, était déplacé de 30 cm de la verticale. Malgré son déplacement, cette façade a été gardée par le renforcemen des fondations. Au cours des travaux or a découvert une route de la Basse Antiquité, au dessous des fondation de l'abside. Pour mettre en relief ses valeurs, le mur du périmètre d'une partie de l'abside a été appuyé sur une console de béton armé, sans descendre jusqu'en bas, sur la route découverte.

Latif Lazimi

LA RESTAURATION DU MOULIN DE BAJRAM CURRI

Le monument est connu par la population de Gjakova sous le nom de «moulin de Curri». Il se situe au bord de la rivière Valbona, entre les villages Shoshan, Koçanaj et Margegaj.

Le moulin a été construit sur le lit créé par les eaux d'une source puissante, appelée «la source de Shashan». C'est une source d'origine karstique.

C'est une construction à un étage réalisée avec des murs liés en mortier de chaux de haute qualité. Les pierres des coins et des arcs sont taillées attentivement. La solution fonctionnelle de cet objet est très nette, tandis que celle ar-

DO NOT COPY

chitectonique très modeste et subordonnée à la première.

Le rez-de-chaussée a servi au moulage des céréales, tandis que l'étage supérieur a servi d'habitation à Bajram Curri.

Avant la restauration, le monument conservait seulement les murs latéraux, et une partie du plancher du premier étage.

La construction a une forme carrée avec des dimensions extérieures de 7,2 x x 9,7 m, les plus longues côtes sont orientées vers le Nord-Est et le Sud-Ouest. L'accès se faisait par une porte qui se trouvait dans le coin méridional du rez-de-chaussée.

Le premier étage, comme nous l'avons déjà dit, a servi d'habitation à Bajram Curri. On y monte au moyen d'un escalier en bois qui donne sur la façade de la construction.

Cet étage est composé par: a) «Divanhania» pavée d'un plancher en bois au fond de laquelle il y a une ouverture couverte d'un battant en bois, où se pose la petite échelle en bois qui donne accès au rez-de-chaussée, dans la pièce du meunier. C'est à travers la «divanhania» qu'on établit la communication avec les trois pièces du premier étage.

b) «La chambre des hommes» est assez grande et occupant la même superficie que la pièce des moulins, au rez-de-chausée. Cette pièce est éclairée par trois petites fenêtres. Entre deux fenêtres se trouve la cheminée et le foyer.

c) La troisième pièce est plus petite. Son plancher et son plafond sont en bois. D'après la tradition orale, cette pièce a servi de boutique à Bajram Curri, qui en utilisait les revenus pour le bien du mouvement démocratique. Entre les deux pièces se trouve la salle de bains.

La construction du toit est réalisée par des poutres de chêne couvertes de planches de pin. Les joints extérieurs des murs sont réalisés avec du mortier de chaux étendu au moyen d'un truelle. Ceci est fait pour empêcher l'infiltration de l'humidité à l'intérieur.

Les travaux de restauration ont consisté à faire la refection complète du toit, du plancher et des plafonds du premier étage, des cloisons, de la cheminée dans la chambre du meunier et des crépis intérieurs. On a refait aussi tous les éléments architectoniques et fonctionnels, que le monument possédait à l'époque de Bajram Curri. Avec la restauration, le monument a retrouvé ses valeurs architectoniques et fonctionnelles déjà perdues, et il est transformé en musée régional, qui représente la vie et l'activité du Vieil Homme des Montagnes, du Héros du Peuple Bajram Curri.

Dhimitër Kotani.

L'HABITATION DES FRERES KORE

L'habitation des frères Kore s'élève dans le quartier de Palorto à Gjirokastra. C'est une variante à une aile. D'après les éléments architectoniques et décoratifs, elle doit être construite au XVIIIe siècle. Cette habitation est composée du bloc principal qui comprend: la cave, la chambre du premier étage et la chambre des amis, du bloc de communication où se trouvent le salon intérieur, le salon du rez-de-chaussée et le salon fermé, et du bloc derrière l'habitation où se situe le réservoir à eau, la cave des provisions et les pièces d'habitation.

Dans la chambre des amis, on a démonté le plafond décoratif et on l'a reconstruit, conservant la partie peu endommagée de ses éléments originaux.

Le mauvais état du «mafil» et son poids ont causé l'abaissement du plancher. Pour le niveler on a procédé au démontage du mafil, qui étant très endommagé, a été entièrement refait. On a refait les crépis, les battants des placards et on a ouvert des fenêtres originales. La salle de bains a été conservée telle quelle.

Eli Buka

UNE HABITATION DANS LE VILLAGE DE DHOKSAT DE LA REGION DE GJIROKASTRA

Au centre du village de Dhoksat, l'un des plus étendu de la région, s'élève une grande habitation, qui date de l'année 1860. L'habitation a une forme planimétrique assimétrique en comparaison avec la partie centrale de la composition, formée de deux pièces à chaque étage. Des deux côtés se développent les deux ailes à étendues inégales, qui se joignent par un parapet, enfermant ainsi une cour, qui est limitée dans sa plus grande partie par l'habitation. Le «salon» de l'étage habité est en saillie en forme d'erker.

La composition et le traitement de cette habitation montrent clairement l'influence de l'habitation urbaine de Gjirokastra.

A la veille des travaux de restauration les principaux murs se trouvaient en bon état. La construction du toit était très endommagée. Les éléments en bois étaient partiellement pourris.

Le projet de restauration prévoyait la conservation de tous les éléments originaux et la restauration totale seulement dans les cas de grave dégradation. Selon le projet on a fait la restauration totale des deux murs du salon du rez-de-chaussée, dont la squelette en bois était près de la ruine. La restauration est restée fidèle au schéma constructionnel et au traitement architectonique.

E. Harxhi

RESTAURATION D'UNE HABITATION A DEUX ETAGES A KLOS, DE LA REGION DE MAT

Cette habitation a été construite en deux époque différentes. La partie la plus ancienne, qui est composée d'un bloc à deux «kulla» (tour) est construite pendant le premier quart du XIXe siècle. Les murs latéraux de cette partie sont liés organiquement l'un à l'autre et chacune des tours, à part la communication intérieure communique avec l'extérieur, au moyen d'un escalier à une rampe en bois.

Par la manière de la composition on comprend que la partie à deux tours était destinée, dès le début, pour deux frères.

Vers la fin du XIXe siècle, et le début du XXe siècle, on a construit la troisième tour qui se rapporte à la deuxième phase de construction. A l'Est, elle s'est appuyée sur l'ancienne partie. La planimétrie de la construction, qui était quadrangulaire, prend la forme de la lettre «L», causant ainsi un changement de volumes, qui ap-

DO NOT COPY

parait surtout dans les côtés Sud et Sud-Est. C'est à cette époque que sont construits aussi les murs d'enceinte, tandis que le rez-de-chaussée a été construit vers les années 40 du XXe siècle.

On a décidé de laisser intacte la deuxième phase de construction, la nouvelle tour à deux étages. On a fait attention à la restauration du toit et à la forme de l'avant toit, dont les traces se trouvaient au côté Ouest. La restauration a redonné au monument sa stabilité statique et, en même temps, a mis en évidence ses valeurs initiales.

Leonard Suli

LA RESTAURATION D'UN ENSEMBLE D'HABITATIONS DANS LE VILLAGE DE ZERQAN DE LA REIGON DE DIBRA

Au nord du village, se situe un ensemble de constructions entouré d'un mur d'enceinte. Dans cet ensemble font partie aussi deux constructions de culte, un temple et un turbé.

Pendant la restauration on a premièrement reconstruit partiellement ou entièrement, selon le degré d'endommagement, les éléments constructionnels architectoniques, en s'appuyant toujours sur les éléments originaux. Deuxièmement, on a enlevé les adjonctions sans valeurs, qui avaient altéré le côté fonctionnel et le traitement architectonique des constructions en question.

Au début, on a restauré la construction à deux étages, qui suivait le temple. On a renforcé ses murs latéraux, qui étaient endommagés. On a partiellement refait les plafonds en bois, les portes et les crépis. Au premier étage, on a restauré les éléments dégradés du parapet du «tchardak», et son plafond. Dans le salon, on a refait le sofa et les fenêtres. Les fenêtres près de la cheminée, ouvertes plus tard, ont été bouchées. On a restauré aussi, sont toit. Dans le deuxième noyau, il y a eu moins d'interventions de ce genre que dans le premier, tandis que dans le troisième noyau, les interventions ont été plus nombreuses.

Dans la maison des femmes, on a, tout d'abord, assuré l'état statique des murs latéraux. C'est dans ce but qu'on a reconstruit partiellement ces derniers et la façade principale a été renforcée par un mur d'appui. On a restauré aussi le toit à deux pentes, selon les éléments originaux peu nombreux.

Leonard Suli

LA RESTAURATION D'UNE HABITATION A TIRANA

C'est une habitation à deux étages, construite sur un terrain plat, orientée vers le Sud-Est. Elle est précédée de deux cours. La première cour a la forme d'un rectangle. On y accède au moyen d'une porte du grand mur fortifié en pierres gravées, qui entoure l'habitation sur le côté Nord-Ouest. La deuxième cour qui se trouve devant l'habitation est d'une forme carrée. A part «la maison des amis» qui se conserve partiellement endommagée, on distingue les traces des autres volumes accessoires, qui, à l'heure actuelle, sont ruinés. Au rez-de-chaussée, comme au premier étage, les pièces se situent symétriquement autour du salon, lequel, dans le schéma fonctionnel, occupe une position centrale. Le côté droit qui appartient à une habitation plus ancienne, dont on ne conserve qu'un petit nombre de pièces, a le même schéma fonctionnel.

L'habitation, avant la restauration, présentait des modifications et des adjonctions, qui avaient beaucoup influé sur la composition fonctionnelle et architectonique de son état initial.

Après les sondages et l'enlèvement de l'enduit, on a constaté que la construction de cette habitation était réalisée en quatre phases importantes, qui se reflétaient sur la planimétrie et la formulation des veus extérieures. La partie droite appartient à la première phase, la partie centrale à la deuxième phase et la partie gauche à la troisième phase. Pendant la quatrième phase, il y a eu des modifications intérieures.

La conservation de la construction d'origine posait un des plus grands problèmes de la restauration. Aussi, le remplacement des éléments constructionnels en bois, n'est pas fait seulement dans le cas où ces éléments étaient pourris dégradés et présentaient ainsi un danger. On a procédé à la restauration des éléments architectoniques en suivant les mêmes critères. Au centre de tout le travail était la conservation des éléments originaux. Les portes et les fenêtres ont été refaites selon les éléments originaux, en gardant une porte et une fenêtre originales. Les parties dégradées des plafonds en plâtre ont été complétées. Les «mafils», à l'origine, étaient vêtus de bois, puis, avec le temps, ils ont été modifiés. L'un d'eux, qui se conservait en bon état, a été restauré et a retrouvé son état d'origine.

«La maison des amis», qui se trouve à côté de l'habitation principale est une construction d'un étage. Les critères de sa restauration sont ceux que nous avons mentionnés plus haut.

L. Lazimi

LA RESTAURATION DE LA PEINTURE DE L'EGLISE SAINT MICHEL, A VITHKUQ

L'église Saint Michel, construite au XVIIIe siècle, se situe au Nord-Ouest du village de Vithkuq. C'est une basilique à trois nefs, couverte de coupoles masquées sous un toit à deux pentes, avec une porche au côté sud et un narthex au côté ouest. Le naos, le plafond qui comprend les coupoles, les arcs, les niches, l'abside, et la face orientale du narthex, sont couverts de fresque.

Mais la fresque était trop dégradée, surtout sur les coupoles des nefs nord et sud. Les grandes lézardes avait permis l'infiltration de l'eau endommageant ainsi l'enduit, l'intonaccio, et le lit de la peinture. Le travail a été concentré sur les coupoles latérales, ainsi que sur les faces intérieures. Au début, on a renforcé les bordures avec du mortier spécial (une part de pierre pilée, une part de chaux conditionnée, de l'acétate de polyvinyle et de la laine de chêvre). Dans certains cas la fresque, ainsi que le support, étaient déplacés du niveau des arcs ou des parois. Là, on a procédé avec précaution, en la mettant tout d'abord à sa

place. Les injections ont été appliquées dans les endroits où la fresque avait créé des poches, comme dans la porte des médaillons du parois au nord, endommagé à cause du déplacement d'une bande de mur à l'intérieur.

Premièrement dans ces poches on a injecté de l'eau et de l'alcool dans le but de voir quelle serait la superficie de caséine et d'où elle allait sortir. Après avoir bien précisé les sorties, on les a bloquées d'argile. Puis, pour les injections on a utilisé le caséat de chaux, (trois parties de chaux et une de caséine). De pair avec les travaux, on a procédé aussi aux sondages afin de bien éclairer la chronologie des modifications de la peinture et de nous donner une idée de la reconstruction du monument. Dans l'abside, à 1 m au dessus du niveau du plancher on avait remarqué les traces d'une peinture plus ancienne. Les sondages ont été fait sur le fond bleu, en utilisant une lézarde près de la figure de Joan Gojart, sur les coins de la fenêtre supérieure et au milieu de la bordure rouge. Au dessous de la fenêtre, nous avons détaché un petit morceau de la nouvelle peinture et en le tenant tiré nous avons pu voir à l'intérieur. Nous y avons remarqué une rangée de lettres bysantines qui était précédée d'une croix noire. Nous avons pensé qu'il pouvait y avoir une inscription de l'ancienne peinture. Commençant par les bordures de la fenêtre on a procédé à une coupure verticale afin de détacher la fresque supérieure et de découvrir toute l'inscription. Le détachement a été fait en deux fragments. Nous avons constaté que la peinture qui se trouve au dessous, occupe presque le tiers de la superficie de l'abside et que la peinture initiale a été faite par Qirko et Panajoti.

Mustafa Arapi.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

NDREQJE GABIMESH

FAQE	KOLLONA	RRJESHTI	SI ËSHTË	SI DUHET TË JETË
6	CITIMI 1)	—	«zëri i popullit» 1950	«zëri i popullit» 1959
17	2	4	l'Albanie du Nord...	l'Albanie du Nord, la plaine de l'Albanie Centrale, celle de l'Albanie du Sud-Est...
20	1	15	Ndshec	Nashec
21	1	6	Dukani	Duhani
22	1	39	Bonesë	Buesë
91	1	15	guri	quri
94	2	1	(fig. 2)	(fig. 3)
116	2	32	71-192	171-192
117	1	15	131-238	231-238
121	1	26	71-192	171-192
121	2	10	131-238	231-238
128	2	18	rëzë	reze
142	2	5	hellenistiques	———

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Çmimi 10 lekë

